

T.C.

**SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI**

ERİK ERİKSON'UN BİREY VE DİN ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Serap ŞEN

DANIŞMAN

Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK

ISPARTA-2015

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ SAVUNMA
SINAV TUTANAĞI

Tez Savunması 1

Tarih:12/6/2015

Enstitü Yönetim Kurulunun 23/6/2015 tarih ve 11/d sayılı kararıyla oluşturulan jürimiz Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı YÜKSEK LİSANS öğrencisi Serap ŞEN 'nin "ERİK ERİKSON'UN BİREY VE DİN ANLAYIŞI" başlıklı tezini incelemek ve değerlendirmek üzere 6/7/2015 tarihinde saat 10.0'da toplanmış ve adayı tez savunmasına almıştır.

Lisansüstü Yönetmeliği Madde 25 uyarınca adaya 90 dakika süreyle teziyle ilgili sorular yöneltilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonunda adayın tezinin aşağıda belirtilen sebeplerle,

☒ **Tezin kabul edilmesine**

(Öğrenci, varsa jüri tarafından gerekli görülen düzeltmeleri yaparak, tezinin onaylı son şeklini bir (1) ay içinde Enstitü'ye teslim etmelidir.)

☐ **Tezde düzeltme verilmesine**

(Öğrenci, tezde gerekli görülen düzeltmeleri yaptıktan sonra üç (3) ay içinde savunmasını yineleyecektir.)

☐ **Tezin reddedilmesine**

(Öğrenci, yeni tez konusu belirlemelidir.)

***Tez adı değişikliği yapıldı/yapılmadı.**

oy birliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.
Gereği için arz olunur.

Jüri	Adı Soyadı	İmza
Danışman	:Prof.Dr. Habil ŞENTÜRK	
Üye	:Prof.Dr. Hüseyin CERTEL	
Üye	:Doç. Dr. Özer ÇETİN	

Ek : Her Bir Jüriye Ait Tez Değerlendirme Jüri Raporları

Enstitü Yönetim Kurulu Kararı	Tarih:	Karar No:
Bu form danışman tarafından düzenlenerek 3 gün içerisinde ilgili Anabilim Dalı aracılığı ile Enstitüye teslim edilir.		

T.C.
SÜLEYMAN DEMİRELÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Erik Erikson’un Birey Ve Din Anlayışı” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Serap ŞEN

ISPARTA – Temmuz 2015

ÖZET

ERİK ERİKSON’UN BİREY VE DİN ANLAYIŞI

Serap ŞEN

**Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 89 Sayfa,
Haziran 2015**

Danışman: Prof Dr. Habil ŞENTÜRK

Bu tez 20.yüzyılın en önemli psikanalistlerinden biri olan Erik Homburger Erikson’un birey, bireyin psiko sosyal anlamda gelişimi ve bu gelişim dönemlerinin dini boyuttan etkisini konu etmektedir. Psikoloji disiplinine, hayat boyu devam eden bir psikososyal gelişim haritası olan epigenesis evre teorisi ve kimlik bunalımı kavramlarını kazandırmış olan Erik Erikson psikoloji biliminde adeta çığır açmıştır.

Erikson'un dönemleri, hem sosyal hem de psikolojik odaklanma ile birlikte, gelişimin psiko seksüel şeklini vurgulayan Freudyen düşünce tarzına göre büyük bir aykırılığı temsil etmektedir. Freud, bireyin gelişim döneminde sadece çocukluk yıllarının belirleyici olduğunu ve ergenlik döneminden itibaren yetişkinin kişiliğine sahip olacağını belirtirken; Erikson ise, kişilik gelişim esnasında çocukluk yıllarının önemini kabullenmekle beraber kişiliğin bireyin tüm yaşamını kapsayan bir süreçte gelişebildiğini savunmaktadır. Fakat bu gelişim süreci o kadar kolay olmamakla birlikte birey ikili zıt, çatışmaları, yaşamak durumundadır. Erikson’a göre sekiz aşamadan oluşan ve her dönemde yer alan krizler (dönüm noktaları) sağlıklı bir şekilde atlatılması gerekmektedir. Her evre ikilidir çünkü zıt kutupları temsil etmektedir. Zira bizler de hayatlarımızda bu aşamaların gereklerine farklı farklı tepkiler vermek zorundayız. Bireysel seçimlerimizle de bu süreçleri yönetebilmekteyiz. Bu dönemlerde yaşanan krizler sonrasında bir duyguya ulaşılabilir. Ulaşmış olduğu bu duygular daha sonraki dönemlere ait olan krizlerin çözümünde de oldukça etkilidir. Önemli olan unsur olumlu niteliklerin olumsuz olanlara galip gelmesidir. Kişinin doğduğu zamandan itibaren öncelikle annesiyle sonrasında da çevresiyle kurmuş olduğu etkileşimler

gelecekte nasıl bir kişi olabileceği yönündeki önemli etkilere sahiptir. Aynı zamanda Erikson'un düşüncesine göre, kişisel gelişimin tüm aşamaları dini bir özellik de taşımaktadır. İlk evrede geliştirilmekte olan güven biçimi dini inancın temel taşı oluşturmaktadır. Yaşamın son evresinde kişinin umutsuzluğa karşı bütünlük zaferini yine kişinin geliştirmiş olduğu güven duygusuna bağlı dini inançlarıyla kazanması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erik Erikson, Birey, Psikososyal Gelişim Evreleri, Kişisel Gelişim, Kriz, Çatışma, Dönüm Noktası, Epigenesis, Kimlik, Kimlik Bunalımı.

ABSTRACT

THE IDEA OF INDIVIDUAL AND RELIGION IN THE THOUGHT OF ERIK ERIKSON

Serap ŞEN

**Süleyman Demirel University, Institute Of Social Sciences,
Department of Philosophy and Religious Studies, Master Thesis, 89 Pages,
June 2015**

Supervisor: Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK

This thesis is the subject of one of the most important 20th century psychoanalyst Erik Homburger Erikson's thoughts about individual, individual's psycho social development and these developmental periods' impact on religious dimensions. Erik Erikson who has literally revolutionized the science of psychology, gave the concepts of identity crisis and Epigenesis stage theory which is an ongoing psycho social development map of Psychology discipline.

Erikson's stages with social and psychological focus represent a major violation according to the Freudian thought which emphasizes development of psycho sexual shape. Freud states that adults will have the personality of an individual's development from that period only determinant of childhood and adolescence; Erikson acknowledges the the importance of personality development during childhood and also individual's personality may develop in a process involving all defend life. But this development process is not so easy also individual is bound to live binary, opposite conflicts. According to Erikson crisis consisting of eight phases contain in each period (turning points) must be overcame in a healthy way. Each stage is binary because it represents two opposite poles. Because we also have to give different reactions to the requirements of these stages in our lives. We can manage this process according to our

individual choices. After the experienced crisis in this period can be reached in a sense. This reached sense is very effective in solving the crisis belonging to the later periods. The important thing is the change of those negative elements to a positive nature. Since the individual's birth the interactions which have been established with primarily with his mother and with the environment have significant effects on how the person will be in the future. According to Erikson's thought all stages of personal development also contain a religious feature. Confidence format being developed in the first phase is the core of the faith. At the final stages of life the integrity of the victory against the despair of the people still are expected to be connected to the religious beliefs of the people.

Keywords: Erik Erikson, Individual Stages of Psychosocial Development, Personal Development, Crisis, Conflict, Turning Point, Epigenesis, Identity, Identity Crisis.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
ÖNSÖZ	xi
GİRİŞ.....	1
1.Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
2.Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
3 Araştırmanın Yöntemi	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
1.2. Gelişim Kavramı Ve Gelişim Psikolojisi	7
1.3. Din	8
1.4. Dini İnançın Tanımı	9
1.5. Dini Gelişim	11
1.6. Din Ve Psikoloji	12
1.7. Din Duygusu Ve Gelişim Evreleri	14
2. ERİK ERİKSON’UN ENTELEKTÜEL BİYOGRAFİSİ.....	18
2.1. Ailesi Ve Çocukluk Yılları	18
2.2. Öğrenim Hayatı	20
2.3. Evliliği ve Çalışma Hayatı.....	21
2.4. Akademik Çalışmaları	24
İKİNCİ BÖLÜM	27
ERİK ERİKSON’UN BİREY ANLAYIŞI	27
1. DÖRT FARKLI KİŞİ, DÖRT FARKLI KİŞİLİK KURAMI.....	27
1.1. Sigmund FREUD (1856–1939).....	27
1.2. Alfred ADLER(1870–1937).....	29

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
ÖNSÖZ	xi
GİRİŞ.....	1
1.Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
2.Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
3 Araştırmanın Yöntemi	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
1.2. Gelişim Kavramı ve Gelişim Psikolojisi	7
1.3. Din	8
1.4. Dini İncanın Tanımı	9
1.5. Dini Gelişim	11
1.6. Din Ve Psikoloji	12
1.7. Din Duygusu ve Gelişim Evreleri	14
2. ERİK ERİKSON’UN ENTELEKTÜEL BİYOGRAFİSİ.....	18
2.1. Ailesi ve Çocukluk Yılları.....	18
2.2. Öğrenim Hayatı	20
2.3. Evliliği ve Çalışma Hayatı.....	21
2.4. Akademik Çalışmaları	24
İKİNCİ BÖLÜM	27
ERİK ERİKSON’UN BİREY ANLAYIŞI	27
1. DÖRT FARKLI KİŞİ, DÖRT FARKLI KİŞİLİK KURAMI.....	27
1.1. Sigmund FREUD (1856–1939).....	27
1.2. Alfred ADLER(1870–1937).....	29

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

ERİK ERİKSON'UN BİREY VE DİN ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Serap ŞEN

DANIŞMAN

Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK

ISPARTA-2015

ONAY SAYFASI

SÜLEYMAN DEMİRELÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Serap ŞEN tarafından hazırlanan “Erik Erikson’un Birey Ve Din Anlayışı” başlıklı bu çalışma, 00/00/ 2015 tarihinde Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili MADDESİ uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Anabilim Dalında Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Metin ÖZKUL, SDÜ,
Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Üye: Prof. Dr. Kamil KAYA, SDÜ,
Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Üye: Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ, SDÜ,
İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Üye: Prof. Dr. İsmail TUFAN, Akdeniz Ü.,
Edebiyat Fakültesi, Gerontoloji Bölümü

Üye: Doç. Dr. Ümit AKÇA, SDÜ,
Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Unvan, Adı ve SOYADI

Enstitü Müdürü

.....

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

T.C.
SÜLEYMAN DEMİRELÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Erik Erikson’un Birey Ve Din Anlayışı” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Serap ŞEN

ISPARTA – Temmuz 2015

ÖZET

ERİK ERİKSON’UN BİREY VE DİN ANLAYIŞI

Serap ŞEN

**Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 89 Sayfa,
Haziran 2015**

Danışman: Prof Dr. Habil ŞENTÜRK

Bu tez 20.yüzyılın en önemli psikanalistlerinden biri olan Erik Homburger Erikson’un birey, bireyin psiko sosyal anlamda gelişimi ve bu gelişim dönemlerinin dini boyuttan etkisini konu etmektedir. Psikoloji disiplinine, hayat boyu devam eden bir psikososyal gelişim haritası olan epigenesis evre teorisi ve kimlik bunalımı kavramlarını kazandırmış olan Erik Erikson psikoloji biliminde adeta çığır açmıştır.

Erikson'un dönemleri, hem sosyal hem de psikolojik odaklanma ile birlikte, gelişimin psiko seksüel şeklini vurgulayan Freudyen düşünce tarzına göre büyük bir aykırılığı temsil etmektedir. Freud, bireyin gelişim döneminde sadece çocukluk yıllarının belirleyici olduğunu ve ergenlik döneminden itibaren yetişkinin kişiliğine sahip olacağını belirtirken; Erikson ise, kişilik gelişim esnasında çocukluk yıllarının önemini kabullenmekle beraber kişiliğin bireyin tüm yaşamını kapsayan bir süreçte gelişebildiğini savunmaktadır. Fakat bu gelişim süreci o kadar kolay olmamakla birlikte birey ikili zıt, çatışmaları, yaşamak durumundadır. Erikson’a göre sekiz aşamadan oluşan ve her dönemde yer alan krizler (dönüm noktaları) sağlıklı bir şekilde atlatılması gerekmektedir. Her evre ikilidir çünkü zıt kutupları temsil etmektedir. Zira bizler de hayatlarımızda bu aşamaların gereklerine farklı farklı tepkiler vermek zorundayız. Bireysel seçimlerimizle de bu süreçleri yönetebilmekteyiz. Bu dönemlerde yaşanan krizler sonrasında bir duyguya ulaşılabilir. Ulaşmış olduğu bu duygular daha sonraki dönemlere ait olan krizlerin çözümünde de oldukça etkilidir. Önemli olan unsur olumlu niteliklerin olumsuz olanlara galip gelmesidir. Kişinin doğduğu zamandan itibaren öncelikle annesiyle sonrasında da çevresiyle kurmuş olduğu etkileşimler

gelecekte nasıl bir kişi olabileceği yönündeki önemli etkilere sahiptir. Aynı zamanda Erikson'un düşüncesine göre, kişisel gelişimin tüm aşamaları dini bir özellik de taşımaktadır. İlk evrede geliştirilmekte olan güven biçimi dini inancın temel taşı oluşturmaktadır. Yaşamın son evresinde kişinin umutsuzluğa karşı bütünlük zaferini yine kişinin geliştirmiş olduğu güven duygusuna bağlı dini inançlarıyla kazanması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erik Erikson, Birey, Psikososyal Gelişim Evreleri, Kişisel Gelişim, Kriz, Çatışma, Dönüm Noktası, Epigenesis, Kimlik, Kimlik Bunalımı.

ABSTRACT

THE IDEA OF INDIVIDUAL AND RELIGION IN THE THOUGHT OF ERIK ERIKSON

Serap ŞEN

**Süleyman Demirel University, Institute Of Social Sciences,
Department of Philosophy and Religious Studies, Master Thesis, 89 Pages,
June 2015**

Supervisor: Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK

This thesis is the subject of one of the most important 20th century psychoanalyst Erik Homburger Erikson's thoughts about individual, individual's psycho social development and these developmental periods' impact on religious dimensions. Erik Erikson who has literally revolutionized the science of psychology, gave the concepts of identity crisis and Epigenesis stage theory which is an ongoing psycho social development map of Psychology discipline.

Erikson's stages with social and psychological focus represent a major violation according to the Freudian thought which emphasizes development of psycho sexual shape. Freud states that adults will have the personality of an individual's development from that period only determinant of childhood and adolescence; Erikson acknowledges the the importance of personality development during childhood and also individual's personality may develop in a process involving all defend life. But this development process is not so easy also individual is bound to live binary, opposite conflicts. According to Erikson crisis consisting of eight phases contain in each period (turning points) must be overcame in a healthy way. Each stage is binary because it represents two opposite poles. Because we also have to give different reactions to the requirements of these stages in our lives. We can manage this process according to our

individual choices. After the experienced crisis in this period can be reached in a sense. This reached sense is very effective in solving the crisis belonging to the later periods. The important thing is the change of those negative elements to a positive nature. Since the individual's birth the interactions which have been established with primarily with his mother and with the environment have significant effects on how the person will be in the future. According to Erikson's thought all stages of personal development also contain a religious feature. Confidence format being developed in the first phase is the core of the faith. At the final stages of life the integrity of the victory against the despair of the people still are expected to be connected to the religious beliefs of the people.

Keywords: Erik Erikson, Individual Stages of Psychosocial Development, Personal Development, Crisis, Conflict, Turning Point, Epigenesis, Identity, Identity Crisis.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
ÖNSÖZ	xi
GİRİŞ.....	1
1.Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
2.Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
3 Araştırmanın Yöntemi	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
1.2. Gelişim Kavramı ve Gelişim Psikolojisi	7
1.3. Din	8
1.4. Dini İncanın Tanımı	9
1.5. Dini Gelişim	11
1.6. Din Ve Psikoloji	12
1.7. Din Duygusu ve Gelişim Evreleri	14
2. ERİK ERİKSON’UN ENTELEKTÜEL BİYOGRAFİSİ.....	18
2.1. Ailesi ve Çocukluk Yılları.....	18
2.2. Öğrenim Hayatı	20
2.3. Evliliği ve Çalışma Hayatı.....	21
2.4. Akademik Çalışmaları	24
İKİNCİ BÖLÜM	27
ERİK ERİKSON’UN BİREY ANLAYIŞI	27
1. DÖRT FARKLI KİŞİ, DÖRT FARKLI KİŞİLİK KURAMI.....	27
1.1. Sigmund FREUD (1856–1939).....	27
1.2. Alfred ADLER(1870–1937).....	29

1.3. Carl Gustav JUNG (1875–1961)	30
1.4. Erik ERİKSON (1902–1994)	31
2. ERİK ERİKSON’UN ADLER, JUNG VE FREUD İLE BENZEŞEN VE AYRILAN GÖRÜŞLERİ	32
3. ERİK ERİKSON’UN PSİKO SOSYAL GELİŞİM KURAMI	37
4. KİMLİK KAVRAMI VE ÇEŞİTLERİ	43
4.1. Ego Kimliği	47
4.2. Kimlik Duygusu	48
4.3. Kişisel Kimlik.....	48
4.4. Moratoryum.....	49
4.5. Kimlik Krizi.....	49
4.6. Kimlik Karmaşası	50
4.7. Kimlik Dağımlıklığı.....	50
5. ERİK ERİKSON’UN PSİKO SOSYAL GELİŞİM EVRELERİ.....	51
5.1. Temel Güvene Karşı Güvensizlik (0-1,5 Yaş, Oral Dönem)	51
5.2. Özerkliğe Karşı Kuşku ve Utanç (Anal Dönem, 2-3 Yaş)	55
5.3. Girişimciliğe Karşı Suçluluk (Fallik Dönem 3-5 Yaş).....	57
5.4. Çalışma ve Başarmaya Karşı Aşağılık Duygusu (6-12 Yaş).....	58
5.5. Kimliğe Karşı Rol Karmaşası (13-18 Yaş)	59
5.6. Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık (Soyutlanma) (19-25 Yaş)	61
5.7. Üretkenliğe Karşı Durağanlık (26-65 Yaş)	62
5.8. Ego Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk (65+ Yaş).....	62
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	65
ERİK ERİKSON’UN DİN ANLAYIŞI	65
2. ERİK ERİKSON’DA PSİKOSOSYAL GELİŞİM EVRELERİ VE DİN	65
SONUÇ	79
KAYNAKÇA	85
ÖZGEÇMİŞ.....	90

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	Adı Geçen Eser
C.	Cilt
S.	Sayı
s	Sayfa
vs.	Ve saire

ÖNSÖZ

İnsanın varoluşundan beri bireyler anlam arayışlarını, var olma sebeplerini, hayatlarında yaşamış oldukları gelişim süreçlerini felsefe, mitoloji ve din gibi çeşitli bilim dallarıyla birlikte irdelemişlerdir. Farklı periyodik dilimlerde dünyanın çok çeşitli bölgelerinde yaşamını sürdürmekte olan insanlar, doğumlarından ölümüne kadar çeşitli yaşam hikâyeleri ve gelişim evreleri geçirmektedirler.

Bireylerin hayatlarını şekillendiren ve çok büyük bir önem taşıyan gelişim evrelerini inceleyip değerlendiren önemli bir isim olarak Erik Erikson, bu gelişim evrelerini ‘epigenesis’ kavramını literatürde kullanarak irdelemiştir. Erikson gelişimi, Freud gibi psikoseksüel açıdan değil, psikososyal açıdan ele almıştır. Ayrıca bu dönemlerin kişinin bilişsel, ahlakî ve dinî gelişiminde, olgunlaşmasında oldukça etkili olduğunu düşünmüştür. Erik Erikson’un ‘bireyin sekiz çağı’ teorisi kişilere din eğitimi verilirken de kişilerin ihtiyaçlarına ve içinde bulundukları dönemlere dikkat edilmesi gerektiği bakımından da önemlidir. Yetişkin bireyler çocukların içinde bulundukları bu dönemleri göz önünde bulundurarak çok daha sağlıklı sonuçlar elde edebilmektedirler. Erikson ‘aşamalı türeyim’ epigenesis anlamına gelen ilkesine göre hayatın sekiz evreden oluştuğunu iddia etmektedir. Her dönemin kendine ait olan bu çekirdek çatışmanın duygusal bir karmaşanın çözümünü içerdiğini ve bu tarz krizlerin psikososyal gelişim sürecinde benliğin aşması gereken dönüm noktaları olduğunu söylemektedir.

Erik Erikson’un eserleri referans olarak alınıp hazırlanan bu tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tezimizi yapılandırmak için öncelikli olarak bir takım kavramlara, kavramsal çerçeve başlığı altında değinilmiştir. Birey, Gelişim Kavramı ve Gelişim Psikolojisi, Din, Dini İnanç, Dini Gelişim, Psikoloji ve Din, Din Duygusu ve Gelişim Evreleri şeklindeki kavramlar birer birer açıklanarak bu kavramlarla ilgili bir alt yapı oluşturulmak istenmiştir. Din anlayışı kavramı ele alınmış ve dinin psikoloji ile olan ilişkisine göz atılmıştır. Din, kişiler için, hem psikolojik açıdan bir ihtiyaç, aynı zamanda da kişinin yüce değerlerinin kaynağı olarak tarif edilmektedir. Günümüzde psikoloji alanı açısından yapılan araştırmaların, bilinç üzerine yapılan deneylerin,

yaratıcılık ve dini inanç bölümlerine de değinilmiştir. Eğer psikologların, insanın yapısı ile ilgili olarak daha geniş bir bakış açısı ve araştırma metodlarına sahip olarak geliştirebilme şansları olmuş olsaydı psikoloji ve din arasındaki ilişki çok daha farklı bir boyuta ulaşabileceği yönünde çeşitli olgulardan bahsedilmiştir. Aynı zamanda, Erik Erikson'un biyografisi ve entelektüel yaşamı ele alınmış, genel yaşamı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Erikson'un doğumu, ailesi, çocukluğu, gençlik yılları, okul yılları hakkında bilgi verildikten sonra, onun üniversite eğitimi ve akademik kariyeri üzerinde de durulmuştur. Sonrasında Erikson'un psikoloji üzerine yapmış olduğu çalışmalarına bakılarak, onun eserlerinin kısaca tanıtımına da yer verilmiştir. Erik Erikson'un hayatının, eserlerinin ve akademik kariyerinin incelenmiş olduğu bu çalışma ile alandaki ihtiyaç göz önünde bulundurularak bu ihtiyaca katkıda bulunmak hedeflenmiştir. İkinci bölümde, Erikson'un birey konusundaki fikirleri ve bakış açısı ele alınarak önce Erik Erikson'un düşünceleri dört ayrı psikolog ile ilgili bilgi verilmiş bu kuramcılar arasında Sigmund Freud'un fikirleri ile Erik Erikson'un gelişim evreleri kıyaslanmıştır. Üçüncü bölümde ise, Erikson'un din anlayışı ön plana alınarak birey ve din ilişkisi irdelenmiş, din konusundaki yaklaşımı ve psikososyal gelişim evreleri üzerindeki din olgusuna bu olgunun insan hayatını nasıl etkilemiş olduğu, kişilerin dini tutumlarını nelerin etkileyebileceği ve bu evreler boyunca yaşanan krizlerin din hususunda da ne ölçüde etkileyici olduklarına değinilmiştir.

Bu çalışmanın konusunun belirlenmesi ve hazırlanma aşamalarında bana her zaman ve her konuda yardımcı olarak desteklerini esirgemeyen, kütüphanesinin kaynaklarını hiç çekinmeden benimle paylaşan değerli danışman hocam sayın Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK'e, ders sürecinde engin bilgi ve deneyimlerini bizimle paylaşan, tezimin oluşum aşamasında kıymetli tavsiyeleriyle bana yardımcı olan sayın hocam Prof. Dr. Hüseyin CERTEL'e ve değerli yorumlarıyla tezimin şekillenmesinde katkıda bulunan sayın Doç Dr. İlhan TOPUZ hocama sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca benim yetişmem konusunda hayatları boyunca birçok sıkıntıya katlanan, her zaman yanımda olup bana destek veren ve emeklerini hiçbir şekilde ödeyemeyeceğim, annem ile babama sonsuz sabırları, inançları ve hayatıma katmış oldukları değerler için çok teşekkür ederim.

Serap ŞEN
Isparta, 2015

GİRİŞ

1.Araştırmanın Konusu ve Problemi

Gelişim psikolojisi, insan hayatını bireyin doğumundan ölümüne kadar çeşitli gelişim alanlarında inceleyen bir bilim dalıdır. Aynı zamanda gelişim psikolojisi, insan hayatını çeşitli dönemler şeklinde incelemekte ve her dönemi kendi içerisinde ve diğer dönemlerle olan bağlantılarını dikkate alarak değerlendirmektedir. Günümüzde gelişim psikolojisi eskiye oranla daha fazla disiplinler arası bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Gelişim ele alınırken yaş (age) kavramının ortaya çıkardığı karışıklıklardan sıyrılmak için gelişim psikologları evre (stage) kavramını kullanmışlardır. Bir bağımsız değişken olarak “evre”, “yaş”tan daha kullanışlıdır.¹

Eskiden beri bireylerin yaşamları çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olmak üzere dört temel aşamada incelenmiştir. Özellikle son zamanlarda, gelişim psikolojisi alanında yapılan çalışmalar ergenlik dönemi sonrasında özellikle de yetişkinlik evresi ve sonraki evrelerde kişilik gelişiminin devam edebilen bir süreç olduğu üzerinde durmaktadır. Gelişimde her evre bir evvelki evrenin etkisi altında oluşur ve bir sonraki evreyi etkiler. Bir evreden diğerine geçişte belirleyici olan sadece bedensel gelişim değildir. Bireyin yaşamakta olduğu fiziki ve sosyo ekonomik çevrenin ve kültürel şartların da gelişim üzerinde oldukça etkili olduğu söylenebilir. Fakat her dönemin kendine özgü ve belirli bedensel, zihinsel, duygusal ve toplumsal özellikleri vardır. Bireysel ayrıcalıklarla birlikte bu ortak özelliklerin bilinmesi, bireyin eğitiminde izlenecek yönü belirler.²

20. yüzyılın en önemli psikologlarından birisi olan Erik Erikson, bireyin psiko sosyal dönemler içerisinde gelişimin devam ettirdiğini iddia etmektedir. İnsanın tüm hayat boyunca gerçekleşen fiziksel, bilişsel, dürtüsel, cinsel değişiklikler ve bu dönemlerde yaşanan krizler çerçevesinde şekillenmekte olan kişilik gelişiminin bir çizelgesi niteliğindedir.

Erikson, insandaki ego gelişiminin içsel krizlerle şekillendiğini ve sekiz aşamadan oluştuğunu söyler. Bir sonraki basamağa geçmek bir önceki aşamayı

¹ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2000 s. 21

² Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, TDV Yay. , Ankara 2005 s. 25

başarıyla tamamlamaya bağlıdır. Onun kriz ya da bunalım olarak adlandırmış olduğu durum bir felaket tehdidi değil, bunun aksine ‘artan bir yararlanabilirlik ve aynı zamanda ‘gizil gücün artması dönemi’ anlamına gelmektedir. Erikson gelişimi Freud’dan farklı olarak cinsellik yerine sosyal gelişimi temel alarak açıklar. Ona göre çocuğun toplumdan istedikleri ve toplumun ondan beklentileri her aşamada farklılaşmaktadır. Çocuk aile ortamından uzaklaştıkça bağımsızlaşmaya başlar. Ancak buna paralel olarak da, anne babanın denetimi başlar. Erikson, gelişim sürecinin ve bu sürecin bir parçası olarak bireyin bağımsızlık eğilimi ile toplumun bireyi denetim altına alma çabasının ömür boyu sürdüğünü kabul etmektedir.³

Araştırmamızın konusunu, yaşamı sekiz psikososyal gelişim aşamasında ele alarak incelemiş olan Erik Erikson’un bu bağlamda psikososyal gelişim evreleri ile bireyin dini yaşantısı, bakış açısı, kuralları ve dini inançları ile psikolojik etkileşiminin Erik Erikson düşüncesindeki yeri oluşturmaktadır. Bu durumda Erikson’un sekiz aşamadan oluşan psikososyal gelişim evrelerinin ne olduğu, tüm bu evrelerde bireyin nasıl bir gelişme gösterdiği, bu evrelerde yaşanan krizlerin neler olduğu, tüm gelişim evrelerinin dini açıdan gelişime olan etkileri, dini inancın psikolojik etkileri araştırmamızın temel problemini oluşturmaktadır.

2.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Psikoloji eski dönemlerde labirentlerde yapılan fare deneylerinden bu yana çok büyük mesafeler kat etmiştir. Örneğin, bugünkü psikoloji ile ilgili araştırmalar bilinç deneyleri, yaratıcılık ve dini inanç alanlarına taşınmıştır. Bununla beraber hümanistik, varoluşçu ve diğer psikologlar psikolojinin felsefi alt yapısının daha da geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Böylece, insanın özgür, yaratıcı, anlaşılamaz olduğu, bilincin tamamen nörolojik olaylara indirgenmemesi gerektiği ve davranışın başka nedenlerinin de olabileceği daha ciddi şekilde ele alınmış olacaktır. Eğer psikologlar, insan doğası ile ilgili daha geniş bir bakış açısı ve araştırma metotları geliştirebilirlerse, psikoloji ve din arasındaki ilişki çok daha farklı bir boyuta ulaşabilir.⁴

³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s.338

⁴ Michael Argyle, Benjamin Beit Hallahmi, “Dini Davranış Teorileri”, Çev. Ali Kuşat Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.16./2004 /1 s.273

Oldukça uzun bir geçmişe sahip olan psikoloji bilim dalının her geçen gün çoğalmakta olan ekolleri bulunmaktadır. Bu ekolleri Yapısalcılık, İşlevselcilik, Davranışçılık, Bütüncülük, Psikanaliz, İnsancıl ve Bilişsel Psikoloji olarak adlandırabiliriz. Tüm bu akımların arasında Derinlik Psikolojisi olarak da adlandırılan akım bizim için oldukça önemlidir. Bu psikanaliz akımı bilinç yerine bilincin altında ve derinliklerinde olan bölümüyle, bilinçaltında yer alan olaylarla ilgilenmektedir. Bireyin çocukluk yaşantısı ve deneyimleri hayatının geri kalan kısmını önemli derecede etkilemektedir. Bu akımın temsilcileri özellikle Sigmund Freud, Alfred Adler, Carl Gustav Jung, Karen Horney, Otto Rank ve en önemlisi de psikososyal gelişim evreleri görüşüyle Erik Erikson'dur.⁵

Erikson bireyin kişilik oluşumunda genetik sebeplerin yanında, çevresel etkenleri, toplumsal çevreyi de önemsemektedir. Ona göre kişiliğin ve bireyin gelişimi yaşam boyu sürer ve bu aşamada atlatılması gerekli olan bir takım çatışmalar bulunmaktadır. Kişinin davranışlarının en önemli sebebi bilinç dışı olmasıdır ve önemli olan da bu bilinç dışı durumların ortaya çıkarılmasıdır. Erikson'un din ile ilgili bakış açısı Din Psikolojisinin gelişimi açısından da oldukça önemli bir olgudur. Erikson'un psiko sosyal gelişim kuramı yaşamın yaklaşık ilk iki yılını kapsayan ve güven anlamında bir inancın gelişimiyle ilintilidir. Erikson yetişkinlerin dini davranışları ile bebeklerin davranışları arasında birçok benzerlik kurar ve çocuğun gelecekteki dini hayatının, bebeklikte gelişen veya gelişemeyen güven duygusuyla yakından ilgili olduğunu ifade eder.⁶

Dinî gelişimle ilgili bazı çalışmalar dini bazen güven, sevgi, korku, bağlanma gibi duygularla ilişkilendirirken, bazen de diğer duygulardan bağımsız bir şekilde kendiliğinden gelişen özgün bir duygu alanı olarak değerlendirmektedir. Özellikle Batı kaynaklı araştırmaların bir kısmı erken dönemlerden itibaren gelişen dinî duygunun varlığını büyük oranda kabul eder. Bu anlamda bilişsel, sosyal ve ahlakî gelişimde olduğu gibi dinî gelişimde de her yaş döneminin kendisine has özellikleri vardır ve din eğitimi bu özellikler göz önünde bulundurulmaktadır.⁷

⁵ Ayhan Songar, *Psikiyatri*, İstanbul Üni. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., İstanbul 1976, s.43

⁶ Erik Erikson, *Childhood And Society*, Norton&Company Inc., New York 1963 s.248

⁷ Cemil Oruç, “ Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi”,

Ülkemizde bu konuda yapılan ilk çalışma olması nedeniyle Erik Erikson'un entelektüel biyografisi de tarafımızca gerekli görülerek araştırmaya dâhil edilmiştir. Erik Erikson'un psikoloji bilimine olan katkılarının ve kazandırmış olduğu yeni boyutların din psikolojisi açısından önemli olduğu kabul edilmektedir.

Çalışmamızın amacı 1902-1994 yılları arasında yaşamış olan Erik Erikson'un psikoloji alanına kazandırmış olduğu farklılık ve boyutların din psikolojisi açısından değerlendirilmesidir. Tüm bu değerlendirmelerle onun kişiyi anlamak için kullanmış olduğu sekiz aşamalı psikososyal gelişim evreleri detayları ele alınarak, onun dini inanca olan psikolojik etkileşimi incelenecektir. Erik Erikson'un görüşlerinin ülkemize tanıtılması din psikolojisi alanında yapılan tüm çalışmalara katkıda bulunma noktasında önem taşımaktadır. Çalışma, Erik Erikson'un görüşlerinin psikoloji ve din psikolojisi alanlarına katkılarını ülkemiz literatürüne tanıtarak gelecek kuşak ve bu alanda çalışma yapacak olan yeni araştırmacılara öncülük etme amacı taşımaktadır. Bu alandaki eksikliklerin giderilmesi noktasında yapmış olduğumuz bu çalışmanın katkı sağlayacağını umut etmekteyiz. Aynı zamanda Din Psikolojisi bilim dalı henüz kısa bir geçmişli olan ve ülkemizde yeni gelişmekte olan bir bilim dalı olmakla birlikte yapılan her yeni çalışma ile bu alanın çerçevesini biraz daha genişlemektedir. Biz de yeni bir boyut ekleyerek bu çerçeveyi biraz daha genişletmeyi umuyoruz.

3 Araştırmanın Yöntemi

Bir araştırmanın bilimselliği; onun ilk safhasından son safhasına kadar her bir aşamasında kullanmış olduğu metod ve tekniğin bilimselliği ile doğru orantılıdır. Aksi halde araştırılan konu ne kadar mühim olursa olsun doğru metod ve teknikler kullanılmadığı sürece elde edilecek sonucun hiçbir kıymeti olmayacaktır. Metod, bilinmeyen bir şeyi başkalarına gösterip ispat etmek için düşünceleri iyi bir şekilde sıralamak ve kullanmak sanatıdır. İlmi metod deyince araştırmada aşama aşama kullanılması düşünülen teknikleri sistematik tarzda düzenlemek akla gelir. Kısaca

metod araştırmada izlenen yol, teknik ise bu yolda kullanılan ve bilgiye ulaşmayı sağlayan araçlardır.⁸

Psikoloji biliminin bir alt disiplini olan Din Psikolojisi aynı şekilde Psikoloji biliminin kullanmış olduğu araştırma metodlarını kullanmaktadır. Kullanılacak olan metod yapılacak olan araştırmaya göre değişiklik göstermektedir.⁹

Bu çalışmamızda bilimsel araştırma yöntemlerinden biri olan ve yazılı tüm kaynakların incelenmesi sonucu oluşan dokümantasyon metodu kullanılmıştır. Bu metodun tanımı her türlü doküman, bilgi ve yazılı belgenin değerlendirilmesi durumunu kapsamaktadır. Genel olarak birincil kaynak olan kitaplar referans alınarak, hazırlanmış olan bu çalışmada yazarın çalışmalarını destekleyip, eleştirerek ve karşılaştırmalar yapmak amacıyla farklı kaynaklara da başvurulmuştur. Öncelikli olarak kaynak tespiti yapılarak bir çalışma planı hazırlanmış, birincil ve ikincil kaynaklara ulaşarak kaynak toplama ve literatür tarama süreci bitmiş ve toplanan bu bilgilerin metoda ve evrelere uygun şekilde yazımından sonra çalışmamız ortaya çıkmıştır.¹⁰

⁸Zeki Arslantürk, *Sosyal Bilimler için Araştırma Metot ve Teknikleri*, İFAV yay., İstanbul 1997, s.63

⁹ William James, *The Principles of Psychology*, Dover Publications, Newyork 1918 s. 184

¹⁰Halil Seyidoğlu, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Güzemcan Yay., İstanbul 2003, s.35

BİRİNCİ BÖLÜM

1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1 Birey

Birey, Ortaçağ Latince'sinde individualis, Latince'de individuus, Yunanca'da individuum, İngilizce'de individual, Almanca'da individuell, Fransızca'da individu, Arapça ve Osmanlıca'da ferd'in karşılığında yer alır.

“Individual” kelimesini çözümlediğimizde (in-divid-u-al) görürüz ki, bölmek anlamına gelen “divide” kökünün başına “in-“ olumsuzluk önekinin gelmesiyle birlikte sözcük, bölünemezlik, ayrılamazlık manasını kazanmaktadır. Bu anlam, kelimenin bir manasının da “atom” olması ile güçleniyor. Böylece birey, toplumda daha ufak parçalara ayrılamayacak atom gibi en küçük birimi ifade etmektedir. Kelime anlamından yola çıkarak denebilir ki individual'ın ikinci manası müstakil ayrı bir varlığa atıftır. Birey, toplum içerisinde diğerlerinden ayrı bir varlıktır. Ana kavramımızın bir diğer anlamı da biricik veya çarpıcı bir özelliğe sahibiyeti ve bazı özel niteliklerle diğerlerinden ayrılmayı belirtiyor. Bir başka yerde “individual”, “nev'i şahsına münhasır” anlamına gelen “particular” ile yakın anlamlı gösterilmektedir ki o da genelden ayrı tutulana, özele farklıya atıfta bulunmaktadır.¹¹

Kişilik de bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir. Bu tanıma göre kişilik bireyi diğer insanlardan farklı kılan bir özelliktir. Kişiliği meydana getiren insani özellikler zaman boyutu içerisinde tutarlılık göstermektedir. Yani kişi benzer durumlarda aynı davranışı göstermektedir. Bu durumda bireyde kişilik özellikleri arasında çelişki olmayıp uyum ve tutarlılık vardır. Bireyin kişiliği de onun iç ve dış çevresi ile kurduğu ilişkinin biçimini belirler. Birey bu özelliğinin bir kısmını anne ve babasından kalıtım yoluyla devralır, bir kısmını da sonradan kazanır.¹²

¹¹ Pars Tuğlacı, *Okyanus Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, Pars Yay., İstanbul 1971 s.25

¹² Hâbil Şentürk, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset, Isparta 2011, s 168

1.2. Gelişim Kavramı Ve Gelişim Psikolojisi

Canlılar doğar, büyür ve ölürler. Bireyler yaşamları boyunca bedensel, zihinsel ve duygusal olarak birçok değişik aşamadan geçerler. Bebek, çocuk, genç, yetişkin ve yaşlı olurlar. Bütün bu aşamalardan geçerken hem büyür, hem gelişir, hem de olgunlaşırlar. Gelişim psikolojisi, psikolojinin, insan yaşamında doğum öncesinden başlayıp ölüme kadar devam eden fiziksel, bilişsel, ruhsal ve sosyal gelişmeleri, değişimleri ve evreleri genellikle kronolojik bir perspektif içinde inceleyen bilim dalıdır.¹³

Biyolojik ve çevresel etkilerin karşılıklı etkileşimleri sonucunda oluşan insan, bir taraftan fiziksel anlamda ilerleme kaydederken diğer yandan nitelik olarak da bir ilerleme gösterir. İşte burada nicelik olarak artışa yani boyun uzaması, ağırlığın artması gibi fiziki belirtilerle meydana gelen değişme, büyüme buna karşılık bireyin yeni özellikler kazanması, etkinlik veya görev bakımından olduğundan daha ileri seviyelere yükselmesine ise gelişim denir.¹⁴

Gelişim, çok yönlü ve karmaşık bir süreçtir. Psikologlar gelişim sürecine biyolojik bir süreç, çevrenin etkisi altında yapılan bir gelişim ve biyolojik yapının ve çevre özelliklerinin birbirlerini karşılıklı etkiledikleri bir gelişim olarak üç temel açıdan bakarlar. Bu açıların her biri gelişim olayının farklı yönlerine ağırlık verir ve kendilerine özgü bir kuramsal yaklaşım kullanır. Bireyin biyolojik süreçleriyle bulunduğu çevrenin koşulları sürekli etkileşim halindedir. Biyolojik oluşumlar belirli bir çevrenin verdiği olanaklara bağımlı olarak biçimlenir. Çevreyle biyolojik yapının sürekli etkileşim içinde bulunduğunu kabul eden psikologlar, etkileşim sürecine önem verirler ve onların gelişiminin yönünü ve derecesini belirlediğini kabul ederler.¹⁵

Gelişim konusuyla ilgili açıklamamız gereken kavramlardan biri de gelişim evreleri kavramıdır. Gelişim sürecinin belli tipik özelliklerinin veya davranış yapılarının ortaya çıktığı dönemlere gelişim evreleri denir. Bu evreler evrenseldir. Tüm bireyler,

¹³ Münire Erden, Yasemin Akman, *Gelişim ve Öğrenme*, Arkadaş Yay., Ankara 2004, s. 264

¹⁴ Ramazan Arı, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Mikro Yay., İstanbul 2005, s.32

¹⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.334

yaşadıkları coğrafya, sahip oldukları kültür gibi farklılıkların etkisi olmadan bu dönemlerden geçerler.¹⁶

1.3. Din

Dini duygu, psikolojide bir realite olarak kabul edilmektedir. İnsandaki dini faaliyetlerin psikolojik belirtilerine bakıldığı zaman onun duygusal bir özelliği olduğu görülmektedir. Dini duyguyu inceleyen psikologlar dini duyguların hangisi onlara göre ağır basıyorsa, ona dayanarak dini duygunun tanımını yapmışlar ve hatta dinin ana kaynağının kendi bahsettikleri duygu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece yerine göre din duygusunun korku, sevgi, hayranlık, bağlılık, dayanma, güvenme, sığınma, teslimiyet, istek, ümit, şükretme, kaçınma, sonsuzluğu arama, yüceltme, ilahi âleme ya da ilahi kuvvete yönelme gibi duygulardan birisinin kaynağı veya en azından dini hayatta önemli duygulardan sayıldığını görüyoruz.¹⁷

Birey açısından din bir ihtiyaç olmakla birlikte o, aynı zamanda psikolojik, sosyal ve kültürel bir olgudur. Ne din açısından ne de sosyal açıdan hiçbir inanç ve değerler sistemi bireye zorla benimsetilemez. Ancak birey ihtiyaç hissettiği oranda dini duygu ve düşüncelerden istifade eder. Aile ve sosyal çevresi onu dini ve ahlaki değerlerle tanıştırır, bu değerleri benimsemese dahi uyum içinde olmasını sağlar. Bu sebepten dolayıdır ki, dine olan ilgi ve alaka tarih boyunca farklı düzeylerde olmuştur. Sanayi devrimi öncesi dönemi ifade eden geleneksel toplumlarda dine olan ilgi modern toplumlara göre daha yüksektir. Geleneksel yapı modelinde eksen kurum olan din (Tanrı merkezli düşünme ve toplum yapısı) aydınlanma çağı ile birlikte giderek eksen kurum olmaktan çıkmıştır. Modernizmde artık düşünmenin merkezinde Tanrı yerine akıl, din kurumu yerine de ekonomi olmuştur.¹⁸

Din sadece inançtan ibaret değildir; aynı zamanda kişinin dünyevî hayatına yön verecek ahlâkî, hukukî ve sosyal kuralları da ihtiva eder. Bu sebeple dini, yalnızca kişi ile inandığı varlık arasında bir vicdan meselesi olarak ortaya koymak yanlıştır. Dinî kuralların bağlayıcılık özelliği ve müeyyideleri vardır. Dinin başka bir temel özelliği de aynı inancı paylaşan, aynı davranış biçimlerini benimseyen kişilerden meydana gelen

¹⁶ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yay., Ankara 2003, s.107

¹⁷ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Diyanet İşleri Yay., Ankara 1983, 293 s.

¹⁸ Zeki Arslantürk, *Kutsalın Dönüşü*, Ayışığı Yay., İstanbul 1998 s.13

bir sosyal birlik (cemaat) oluşturmasıdır. Böylece dinin ferdî yaşayışı açan sosyal yönü olduğu gibi manevî boyutu açan dünyevî yönü de vardır. Dindar kişi hem dinî cemaatinin hem de içinde yaşadığı cemiyetin bir üyesidir ve böylece bir taraftan inancının gereklerine, diğer taraftan da içinde yaşadığı cemiyetin kurallarına uymak durumundadır.¹⁹

Din ile ilgili yapılan tanımlardan anlaşılacağı gibi, dinin asıl muhatabı insandır. Din sayesinde insan hayatı, bir anlam ve amaç kazanmakta, hayatın zorluklarına karşı insan kendini güvende ve huzurda hissetmektedir. Yaşamı boyunca insan, karşılaştığı krizlerin neden olduğu stres, depresyon ve kaygılarla başa çıkmada ilk adım olarak, dini faaliyetlerini arttırmaktadır. İnsanların kriz yaşadığı anlarda din, belirsizlikten kurtaracak tek güven kaynağı olarak görölmektedir. İnsanlar, stres oluşturan bir olay veya durumla karşılaştıklarında, bu stresli durum veya olaydan kurtulmak için inançlarından, duygu ve düşüncelerinden, dini uygulamalarından ve insanlar arası ilişkilerinden oluşan bir sistemden yararlanmaktadırlar. Stresli olay veya duruma bir tür alışma aracı olarak kullanılan bu sistemin en önemli parçalarından birisi de dindir. Bir problemle karşılaşan insan, dini inanç, dini duygu, dini düşünce ve dini davranışlarından yola çıkarak, problemin çözümüne yönelik belirli bir yol bulabilmektedir.²⁰

1.4. Dini İnancın Tanımı

İnanç, inanmak fiilinden türetilmiş bir kelimedir. İnanma ise, insanın düşünme ve duygulanma gibi ruhi fonksiyonlarından biridir. Bir başka ifadeyle, inanma ya da inanç zihin faaliyetlerinden biridir. İnanç kelimesi Türkçede dini inancı da içine alan geniş kapsamlı bir kavramdır. İnanç kişinin bir kabul ve bağlanma durumunu ifade etmektedir. Bu kelime şüpheden kesinliğe kadar kabul etmenin her türlüşünü içine alan bir kavramdır.²¹

Yüzyıllardır güncelliğini koruyan ‘Din nedir?’ sorusuna cevap arayışları günümüzde de halen sürmektedir. Din ve dindarlık olguları bilimsel olarak tek ve genel bir tanımı reddeder. Ancak zamanın değışim özelliğı din ve dindarlık anlayışını da

¹⁹ Ömer Faruk Harman, *Din Ve Vicdan Hürriyeti*, İşlam Ansiklopedisi, cilt 9, İstanbul 1994 s. 320

²⁰ İlhan Topuz, *Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başa çıkabilme Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Bursa 2003, s. 3,4

²¹ Hüseyin Certel, *Suçlularda Dine Dönüş*, Nobel Yay. Ankara 2009, s.13

değiştirmektedir. Bu değişkenlik bir inançtan diğerine farklılık gösterirken aynı bölgede yaşayan ve aynı dine inanan insanlar arasında bile çeşitlilikler göstermektedir. Bireyin yaşamını kökten değiştirerek yeniden şekillendirebilme potansiyeline sahip olan din, işlevselliğini bireyin ve toplumun dini kurallara göre yaşamasıyla kazanmaktadır.²²

Kavram olarak ise din, itikad amel ve ahlaki esaslar topluluğundan oluşmaktadır. Kuran-ı Kerim’de doksan iki ayette yer alan “din” kelimesi, “yönetilme, yönetme, itaat, hüküm, tapınma, Tevhit, İslam, şeriat, sınır, âdet, ceza, hesap, millet” vb. anlamları da vardır. İngilizcedeki “religion” kelimesi “religare” ve “religere” köklerinden türemekte ve Allah’a saygı ve büyük bir korku ile bağlanma sonucunda kendini ibadete adama, tören ve ayinlere katılma anlamlarına da gelmektedir.²³

Akseki’nin bakış açısına göre ise din, Allah-u Teâlâ tarafından tüm insanlığa vaaz edilen kanunlar topluluğudur. İnsanlara mutluluk yollarını göstermekte, onların bu mutluluğa ulaşmalarını sağlama amacını gütmektedir.²⁴

‘Psikolojik bir tarifle din, insanın insanüstü bir kudret karşısındaki inanma, sığınma ve bağlanma duygularıyla, ilham, dua ve tapma gibi çok çeşitli iç yaşayışlarının ve bunların tezahürlerinin bir bütünüdür. Din duygusu dini kültüre bağlı olarak sadece insanda meydana gelen duygu sentezlerinden biridir. Nasıl herhangi bir tesir karşısında duygulanmak ve duyarlılık göstermek insanda doğuştan getirdiği bir kabiliyet ise, din duygusu da dini uyarıcılar karşısında bir insanın duygulanması ve etkilenmesi olup fitridir. Din gücünü insan benliğinin gayri şuuri tabakalarından alır. Din insanın bütün benliğini saran bir duygudur. Din, bireyler için, hem psikolojik açıdan bir ihtiyaç, aynı zamanda da kişinin yüce değerlerinin kaynağıdır. Bu ihtiyaç tam anlamıyla karşılanmadığı takdirde bireyin bu tarafı zayıf kalacak, bu yönü zayıf olan bir birey de kendisinden beklenmekte olan bazı sorumlulukları gereğince yerine getiremeyecektir’²⁵

Bazı yönleri eksik olan birey için sağlıklı bir kişilikten de söz etmek mümkün olamayacaktır. Çünkü karşılanmayan her ihtiyaç ve kullanılmayan her istidat kişilikte bir eksiklik meydana getirecektir. Bir ihtiyaç olarak bakıldığında, din, insanın bütününe nüfuz edici bir özelliğe sahiptir. Dini yaşantıyı, duygular, düşünce ve tasavvurlar,

²² Ali Akdoğan, *Dini Hayatı Anlama ve Yorumlama*, Dem Yay. İstanbul 2008 s. 13

²³ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara 2002, s. 5.

²⁴ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Yeni Akım Yay., Ankara 1989, s. 5.

²⁵ Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 133

ilgilerimiz ve eğilimlerimiz istek ve ideallerimiz hareket ve faaliyetlerimiz, ahlaki ve estetik yönelişlerimiz gibi insanı tanımlayan tüm ruha ait olan süreçler içinde izlemek mümkündür.²⁶

Din, kişilerin ruhlarındaki, bütünlüğündeki derinliğin canlanmasıdır. Derinlik, insanın ruhi hayatındaki yüksekliğe ve sonsuzluğa işaret eden dinsel görünümüleri ifade eder. Kelimenin en temel ve geniş anlamıyla din, sonsuz ve yüce ilgilidir. Sonsuz ve yüce ilgiler, insan ruhunun yaratıcı fonksiyonlarında görülür. Din insanın manevi hayatının konusu, alanı ve derinliğidir.²⁷

Psikologların din tariflerine baktığımızda, Freud dini, bir yanılsama olarak; Jung insanın kaçamayacağı bir kaderi; İnanan insanın hayatına anlam, güzellik ve yaşamaya değer nitelikler, Frankl kişinin kendisini aşması durumu; Maslow ise insanın kendisini gerçekleştirmesi yönünden ele almaktadır.²⁸ ‘Weber’e göre de din, bir taraftan hayata anlam verirken bir taraftan da beklentilerle hayatın gerçekleri arasındaki mesafeyi azaltarak birbirine yaklaştırmaktadır. Din insanın sadece kutsalla ilişkilerine dayanan içsel bir yaşayıştan ibaret değildir. Daha geniş yelpazede o bir anlam ve anlamlandırma sistemidir.’²⁹

‘Dinin gayesine bakınca da yüce varlığa inanma ve inandığını gereği gibi yaşama isteğini tatmin etmektir. O halde kişi açlığını gidermek için gıdaya, susuzluğunu gidermek için de suya ihtiyaç duyduğu gibi merakını tatmin etmek için ilme, inanma ihtiyacını karşılamak için de dine muhtaçtır. Buna göre ilimle dinin kavşak noktası akıl ve zihni hayattır, çünkü ilim de din de ancak akılla olur.’³⁰

1.5. Dini Gelişim

Dini gelişim, diğer psikolojik gelişim süreçleri gibi kişiye özgü olup, çeşitli bilişsel unsurların etkileşimiyle şekillenen bir dönemdir. Dini gelişim de tıpkı bilişsel, ahlaki gelişimde olduğu gibi yaşa bağlı olarak değişmekte buna bağlı olarak da sosyal, psikolojik, ahlaki gelişimden etkilenmektedir.

²⁶ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yay., Ankara 2001, s. 7.

²⁷ Hasan Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, DEÜ. S.B.E.Doktora Tezi, İzmir 2000, s. 1

²⁸ Ali Ayten, *Psikoloji ve Din*, İz Yayınları, İstanbul 2006, s. 13.

²⁹ Habil Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, Tuğra Ofset, Isparta 2008 s. 20

³⁰ Habil Şentürk, *İbadet Psikolojisi*, İz Yay. İstanbul 2008, s.11

Tarih boyunca insanın hemen hemen her dönemde bir şekilde din ve inançla ilgilendiği bir gerçektir. Her insan, hayatının tamamında olmasa bile, en azından belli bir döneminde din veya inanç olgusu ile karşı karşıya gelmiştir. İnsan doğuştan itibaren inanma yeteneğiyle donatılmıştır ve uygun koşullar gerçekleştiğinde bu eğilim kendini göstermektedir. Yapılmış olan birçok araştırmalar, özellikle çevresel faktörlerin etkisi ve uygun yönlendirmelerle dinî gelişimin belli bir seyir içinde belirli ilkelerle gerçekleştiğini göstermektedir. Dinî gelişimle ilgili çalışmalar dini bazen güven, sevgi, korku, bağlanma gibi duygularla ilişkilendirirken, bazen de diğer duygulardan bağımsız bir şekilde kendiliğinden gelişen özgün bir duygu alanı olarak değerlendirmektedir. Bu anlamda bilişsel, sosyal ve ahlakî gelişimde olduğu gibi, dinî gelişimde de her yaş döneminin kendisine ait özellikleri vardır ve din eğitiminde bu özellikler göz önünde bulundurulmaktadır.³¹

1.6. Din Ve Psikoloji

Psikoloji uzun zaman iç hayat olaylarının bilimi veya zihinde geçen bilinç olaylarının bilimi şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlara göre psikolojinin konusu insanın iç alemidir. İç hayat olaylarını veya zihinden geçen şuur olaylarını psikolojinin konusu olarak kabul eden psikologlara göre her insanın duygular, temayüller, düşünceler, rüyalardan meydana gelen bir yaşantısı vardır. Bu yaşam kişiye özgü ve başkalarına kapalıdır. Psikolojinin amacı da insanların niçin ve nasıl davrandıklarını incelemek, psikolojik olayların bağlı bulunduğu kanunları bulmaya çalışmak, böylece insanı daha iyi anlama ve onun olumlu yönde gelişmesine yardımcı olmaktır.³²

‘Kişinin davranışlarını belirleyen veya yönlendiren tutumların temelinde onun değerler dünyası, bu değerlerin arka planında da onları oluşturan bir inanç sistemi, dünya görüşü veya hayat felsefesi vardır. Bu sebeple inançlar kişinin psikolojik hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü inançlar hayatın temel dayanaklarını oluştururlar. İnançların olmadığı yerde bir kişilikten ya da ferdin psikolojik varlığından söz edilemez.’³³

³¹ Mualla Selçuk, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB. Yay İstanbul 2000, s.13.

³² Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset, Isparta 2011, s.3

³³ Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, s.21

Psikoloji ve din konuları ile ilgilenen birtakım psikologlar, din kavramının psikolojik temelli açıklanabileceğini asla düşünmemektedirler. Örnek verecek olursak, William James dinin insan ötesinde bir olgu olduğunu ve dini tecrübelerin psikoloji ile açıklanamayacağını düşünmektedir. Jung'un da din ile ilgili düşüncelerini yorumlamak güçtür, fakat Jung'un üzerinde durmuş olduğu arketipler, psikolojik yansıtmadan çok daha öte bir şeydir. Dinin kişisel kimlik ve hayatın amacı ile ilgili sorunlara yardımcı olduğu konusu ile ilgili açık bir kanıt yoktur. Fakat özellikle de entelektüel yönlerimizin ortaya çıktığı ya da öğrencilik dönemlerinde ve ondan önceki kimlik sorunlarının en üst seviyeye çıktığı dönemlerde de dine ilginin en üst noktaya çıkmış olduğu görülmektedir. Erikson bireylerin özellikle ergenlik döneminde kimlik oluşumu ile ilgili düşüncelerini geçmişte yaşamış olan Martin Luther gibi bazı kişilere uygulamış bulunmaktadır. Erikson dini düşüncenin gelişimi süresince Luther'in kimlik karmaşasını ve sorunlarını nasıl çözüme kavuşturduğunu göstermiştir.³⁴

Psikolojinin diğer alanlarla ilgili olan araştırma ve düşünceleri, birçok psikoloğun psikoloji biliminin belli kalıplar ötesine geçemediğini fark etmelerine sebep olmuştur. Örneğin, psikoloji matematik içermemektedir çünkü psikoloji sadece düşünce süreçleri ile ilgili bir şeyler söylemektedir ve yalnızca matematik yeteneğini ölçebilmektedir. Matematik kendine ait ilkeleri ve metotları olan bağımsız bir bilgi alanıdır. Sanatsal alanlar da psikolojinin sadece çok az anlayabildiği yaşamın çeşitli boyutlarıyla ilgili estetik tecrübeleri ve yorumları ortaya koymaktadır. Dini tecrübe, estetik tecrübe ile ilgili ortak noktalara sahiptir. Her iki branşta da psikolojik açıdan anlaşılamayan ve açıklanamamış tecrübeler yer almaktadır.³⁵

Freud'un düşüncesine göre din, bir illüzyon olarak ele alınsın veya alınmasın, psikolojik kavramlara indirgenemeyecek özel tecrübelerden ibarettir. Bazı insanlarda din belirli özellik ve çeşitte hayat tecrübesi üretmektedir. Fakat dinin davranış üzerindeki bu etkileri yavaş yavaş azalmaktadır. Günümüzde birçok psikolog, psikolojinin bugünkü gelişen seviyesi ile insan doğasının tüm yönleri hakkında hüküm verebilecek bir seviyeye henüz ulaşamadığı kanaatinde. Psikoloji davranışları ölçen labirentlerde gerçekleştirilen fare deneylerinden bu yana çok büyük gelişmeler kat etmiştir. Örneğin, günümüzde psikoloji ile ilgili araştırmalar bilinç üzerine deneyler,

³⁴Argyle ve Hallahmi, "Dini Davranış Teorileri", s. 273

³⁵Ayten, *Psikoloji ve Din*, s.25

yaratıcılık ve dini inanç bölümlerine de taşınmıştır. Eğer psikologların, insanın yapısı ile ilgili daha geniş bir bakış açısı ve araştırma metotlarına sahip olarak onları geliştirebilme şansları olursa psikoloji ve din arasındaki ilişki çok daha farklı bir boyuta ulaşabilecektir.³⁶

1.7. Din Duygusu Ve Gelişim Evreleri

Din duygusunun tezahürleri ilk çocukluk yıllarında başlamış olsa da gerçek manada dini uyanma ve ona bağlı heyecanlanmalar daha sonra, ergenliğe yakın yıllarda kendini gösterir. E. T. Clark'a göre din duygusu ilk olarak on iki yaşında ortaya çıkmakta, Vergote ise bu dönemi 7-14 yaşları arası olarak belirtmektedir.³⁷

Söz konusu oluşumların belirtileri ise yaratılış, kâinat, dünyanın ve insanın kökeni gibi konular üzerinde derin düşüncelerin ve düşünmenin başlamasıdır. Bu sorgulama ya kendiliğinden gelişimin doğal bir seyri olarak, ya da çocuğun içinden gelen bilinçli bir merak şeklinde oluşmaktadır.³⁸

Bireyde oluşan dini yaşam ergenlikten önce ve sonrasında farklı görünümlere sahiptir. Bu dönemi üç aşamada irdeleyen Louis Guittard, çocuk yaşı olarak adlandırdığı 7-12 yaşları arasındaki evreyi “taklidi iman” dönemi, ergenlik aşamasını kapsayan ikinci evreyi “buhranlı iman” dönemi ve ergenlik döneminden sonraki evreyi de “kişiselleşmiş iman” dönemi olarak adlandırmaktadır.³⁹

Kişi yaşı ilerledikçe yoğun bir merak sürecine girdiği ve çevresinde olup bitenlerle ilgilendiği esnada anne ve babasının yetersizliklerini, her şeye güçlerinin yetmediğini görmekte ve bunun sonucunda bir dini kriz yaşamaktadır. Çocuklukların sormuş oldukları soruların gerisinde hem öğrenme arzusu, aynı zamanda yetişkinlerin bilip bilmediklerini deneme arzusu da bulunmaktadır. Bu deneme süreci içinde yetişkinlerin yanıldıklarını gören çocuk, bir zihin krizi yaşamakta ve bu kriz çocuğa ait olan anne baba dininin yıkılmasına ve ilahi dinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

³⁶ Argle ve Hallahmi, “Dini Davranış Teorileri”, s. 274

³⁷ Hamdiye Yağcı, “Ortaöğretim Öğrencilerinin Değer Yönelimleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma Zeytinburnu Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 31.

³⁸ Hayati Hökelekli, “Ergenlik Çağı Gençlerinde Dini Gelişme”, *Hareket Dergisi* C.2, S.6 Ankara 1979, s. 3.

³⁹ Louis Guittard, “Gençlerde Dini Gelişim”, Çev. Ömer Özyılmaz, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, Bursa 1987, s. 229.

Çocuk bundan sonra artık daha güçlü, daha büyük olan, anne ve babasının da inandığı, sığınmış olduğu bir varlığa inanma ihtiyacı hissetmektedir.⁴⁰

Ergenlik dönemindeki dini gelişim genel hatlarıyla üç temel evrede ele alınmaktadır. Bu dönemler; 1. Aşama: Dini bilincin uyanması ve gelişmesi, 2. Aşama: Dini kabullerimizin sorgulanması ve şüphelerimiz 3. Aşama: Dini tutumların net bir belirginlik kazanabilmesidir. Soyut düşünme yeteneğinin gelişimine paralel olarak on iki on üç yaşlarına kadar gelişmeye devam eden dini duygu, dini ilgi ve düşünceler bu dönemde iradesel hale gelmekte ve kişiyi derinden etkilemektedir. Böylece kişide, çoğunlukla tüm bu tavır ve davranışlarını yeniden oluşturabilecek güçlü bir dini anlayış ortaya çıkmaktadır. Bu değişim durumu “dini uyanma” kavramı ile ifade edilmektedir.⁴¹

Ergenlikteki dini gelişimi etkileyen unsurların başında zihinsel yapıda meydana gelen büyük değişme vardır. Bunun yanında bedensel yapı, çocuklukta alınan eğitim, sosyal çevre, dostluk duygularının uyanması, bağımsızlık isteği gibi faktörler de bu süreçte oldukça etkilidir.⁴²

Yetişkinlik döneminin ilk yıllarında duygusallıktan akılcılığa doğru yönelmeler görülür ve genel olarak bir dini ilgi azlığı söz konusudur. Sonuçta bu yaş döneminde din, genelde birinci ilgi olmaktan çıkar.⁴³

Bu arada çocuklarda altı farklı türde Allah anlayışından bahseden Köylü, bunları; arkadaşça ve dostça, kızgın ve canı, gökyüzünde ve uzak bir yerde belirsiz, tutarsız iki yönlü ve hayalperest, kral, Süpermen, terapist, şifa verici ve iyileştirici Allah anlayışı olarak sıralamakta ve hepsini de aile içerisinde anne- babanın duruşuyla irtibatlı olarak açıklamaktadır. Sözelimi Allah’ı şifa verici ve iyileştirici bir Tanrı olarak algılayan çocukların ailelerine bakıldığında onların çoğunlukla terapik bir aile ortamından geldikleri görülmektedir.⁴⁴

⁴⁰ Pierre Bovet, “Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi”, Çev. Selahattin Odabaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958, s. 10.

⁴¹ Abdülkerim Bahadır, “Ergenlik Döneminde Din ve Ahlak Gelişimi”, *Mehir Aile Dergisi*, C.2, Konya 2001, S. 1, s. 46.

⁴² Mustafa Koç, “Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dini Yaşam”, *Diyanet İlmi Dergisi*, C.42, S: 3, Ankara 2006, s. 12.

⁴³ Certel, *Din Psikolojisi*, s. 175.

⁴⁴ Mustafa Köylü, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, *A.Ü., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2004, C. 15 S. 2, s. 145,147.

Yine aynı şekilde Erik Erikson'a göre Martin Luther'in Tanrıyı öfkeli bir hâkim olarak bilmesi, anne ve babasının kendisine uygulamış oldukları şiddetle doğrudan alakalıdır. Oysaki Erikson, buradan hareketle Luther'in, Tanrının adaletini sorgulayacak bir dini patlama noktasına varmasını anne ve babası ile irtibatlandırarak açıklar.⁴⁵

Yetişkinlik döneminde dine yaklaşmanın arkasındaki duyguların en güçlüsü olarak ölüm karşımıza çıkar. Yaşlılık döneminde dine yönelmenin derecesi ve yönü hakkında çelişkili bilgiler mevcuttur. Yapılan çalışmalarda yaşlılıktaki dini inancın sosyo kültürel gelişmişlikle ters orantılı olduğu sonucuna varılmıştır ki; gelişmişlik arttıkça inançta kararsızlık artmaktadır.⁴⁶

Psikolojik, biyolojik ve sosyal ortamda hayatın sonbaharını yaşayan ve ölüme yaklaştığını daha yoğun bir şekilde hisseden yaşlı kişiler için dinin öneminin de arttığı söylenebilir. Çünkü o, bir taraftan ölüm sonrasını düşünmek ve ona göre inanç dünyasının gereklerine uyarak bir hazırlık yapmak durumundadır. Bir taraftan da din bir şekilde onun hayatının sağlıklı ve huzur içinde devamını sağlamak için psikolojik, sosyal ve tabii bir intibak faaliyetidir. Çünkü din, kişiyi hem inanç ve hayat felsefesi olarak çeşitli durum ve olaylar karşısında nasıl bir tavır sergileyeceği konusunda hazırlar, hem de sosyal hayatın içine atarak toplumdan kopmasını önler.⁴⁷

Son dönemlerde gelişim üzerinde duran psikologların birçoğu insanın gelişim süreçleri ile ilgili bir takım temel teoriler ortaya atmışlardır. Bunlardan birisi olan Erikson'un bireyin gelişim evreleri ile ilgili düşünceleri batı dünyasını büyük oranda etkilemiştir. Çalışmaları, hayat deneyimi yönünden kişilerin nasıl öğrendiklerini ve iletişimde bulunduklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Erikson, çocuğun yaratılıştan getirdiği bazı güçleri ile yetişkin olgunluğu arasında doğrudan bir ilişki olmadığını, ancak çocukluk ve ergenlik aşamalarındaki gelişim dönemlerinin yetişkin davranışında bir takım etkilerinin ve imkânlarının olabileceğini ortaya koymaktadır. Erikson kişilerin dini, bilişsel ve ahlakî gelişimlerinin olgunlaşması sürecinde bu gelişim alanlarının

⁴⁵ E. Erikson, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History*, Norton Company, New York 1958, s. 63.

⁴⁶ Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı inancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Yay. İstanbul 1970, s. 50

⁴⁷ Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 105-106

diğer tarafında insanlarla yüz yüze gelip, onlarla iletişime geçmesi ve bazı çatışmalarla karşılaşması açısından oldukça önemli etkilerinin olduğunu iddia etmektedir. ⁴⁸

⁴⁸Ross Chirstine, *A Qualitative Study Exploring Characteristics of Churces Committed to Intergenerational Ministry*, Bell Howel Information Company, USA, 2006, s. 26.

2. ERİK ERİKSON'UN ENTELEKTÜEL BİYOGRAFİSİ

2.1. Ailesi Ve Çocukluk Yılları

Tam ismi Erik Homburger Erikson'dur. Erikson 15 Haziran 1902 yılında Almanya'nın Frankfurt şehrinde dünyaya gelmiştir. Annesi Karla Abrahamsen ve babası Yahudi bir banker olan Valdemar Isidor Salomonsen'dir. Annesi Karla Abrahamsen Kopenhagen'in ileri gelenlerinden Yahudi bir ailenin kızıdır. Henrietta, Karla'nın annesidir ve Karla 13 yaşındayken ölmüştür. Abrahamsen'in babası Josef tekstil ürünleri satan bir tüccardır. Karla'nın büyük erkek kardeşleri Einar, Nicolai, Axel'dir ve Yahudi bir hayır kurumunda aktif rol alıp; Rusya'dan gelen fakir Yahudi göçmenlere yardım etmeleriyle bilinirler.⁴⁹

Aslen Danimarkalı olan Erikson'un anne ve babası, Erikson doğmadan birkaç ay önce ayrılmışlardır. Bu durumda Erikson'un annesi, doğumunu gerçekleştirmek amacıyla Frankfurt'a arkadaşının yanına gider. Annesi Karla Abrahamsen Erikson'u 3 yaşına gelene kadar tek başına büyüttüğüdür. Erikson 3 yaşına geldiğinde hastalanır ve annesi eve çocuk doktoru çağırır. Doktor Theodor Homburger Erikson'un tedavisiyle ilgilenir, onu iyileştirir ve bu güzel tesadüf ile beraber Karla Abrahamsen'a âşık olur. Böylece Karla Abrahamsen Frankfurt'ta bir çocuk doktoru olarak görev yapan Dr. Theodor Homburger ile evlenir. Erikson'un annesi ve babası Theodor Homburger Yahudi'dir, fakat Erikson uzun boyu, sarı saçlara ve mavi gözlere sahip oluşuyla daha çok Danimarkalı birine benzemektedir. Bu sebepten ötürü Yahudi çocuklar kendisine Yahudi olmayan anlamına gelen "The Goy" diye bir lakap takmışlardır.⁵⁰

Erik Erikson'un kimlik kavramına karşı ilgisi bu dönemlerde okul yıllarında oluşan deneyimleriyle başlamaktadır. Çünkü ilk olarak uzun boylu, mavi gözlü ve sarışın olduğu için bir grup arkadaşı tarafından dışlanması; Yahudi geçmişi ile de Gramer Okulu'ndan bir başka grup arkadaşı tarafından dışlanmış olması Erikson'da büyük bir

⁴⁹ Lawrence Friedman, *Identity's Architect: A Biography of Erik H. Erikson*, Publisher Scribners New York 1999, s.20

⁴⁹ Robert Coles, *Erik H. Erikson: The Growth of His Work*, Little Brown Press, Boston 1970 s. 15.

üzüntü yaratmıştır. Fakat erken yaştaki bu deneyimleri onun tüm hayatı boyunca sürecektir olan kimlik arayışını oluşturmaya başlamıştır.⁵¹

Erik Erikson, çocuk doktoru olan üvey babası Yahudi Theodor Homburger'in gerçek babası olduğunu düşünerek Almanya'nın güneyinde bulunan Karlsruhe kasabasında büyümüştür. 1911 yılında üvey babası Erik Erikson'u resmi olarak üzerine kayıt ettirir. Yahudiler arasında sarışın mavi gözlü olup Yahudilere benzemeyen bir Danimarkalı fiziğe sahip oluşuyla, Almanlar arasında ise fiziksel görünümüne uymayan Yahudi kimliğiyle yetişen Erikson'un "kimlik karmaşası terimini" kullanarak çığır açan bir psikoterapist olması oldukça anlamlıdır.⁵²

Aynı zamanda annesinin Theodor Homburger ile evlenmesi üzerine biyolojik babasıyla ilgili sırrı bilmeden üvey babasıyla yaşamak zorunda kalan Erikson, daha sonra kimliğiyle ilgili sorunlar yaşayarak psikolojiye kazandırdığı 'kimlik bunalımı' terimini başta kendisi yaşamıştır.⁵³

Ailesinin bu durumu kendisinden uzun bir süre saklamış olması sonucunda bu olayın kendisini kimlik üzerine düşünmeye ve araştırmaya yönelttiği söylenmektedir. Ayrıca annesinin, gerçek babasının kimliğini açıklamamış olması, Erikson'un gençlik döneminde önemli kimlik sorunları yaşamasına sebep olduğu da bilinmektedir.

Aynı zamanda Lawrence Friedman'ın kitabından da öğrendiğimiz kadarıyla Erik Erikson birçok konuda ikilem içerisinde kalmıştır. Bunlardan bir kaçını ona hiç benzemeyen üvey babası ile kendisinin sarı saçlı, mavi gözlü, uzun boylu ve Yahudi aile geçmişinin olmasıdır. Bu özelliklerin çoğunu hiç tanımadığı babasından almıştır. Psikanaliz ile ya da resim ile ilgilenmek istemesi, üniversite ile psikanalitik enstitüde çalışması, Danimarka ile Almanya'da yaşaması, Avusturya ile Amerika'da yaşaması gibi bir takım seçimler içinde kalmıştır. Psikanalize içerden ve dışarıdan katkı sağlaması gibi konular arasında da birçok gelgitler yaşamıştır.⁵⁴

⁵¹ Richard Evans, *Dialogue With Erik Erikson*, Harper & Row, New York 1967, s.18

⁵² Paul Roazen, *Erik H. Erikson: The Power and Limits of a Vision*, Free Press, New York 1976, s.25.

⁵³ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul 2007, s.104.

⁵⁴ Friedman, *Identity's Architect*, s.27

2.2. Öğrenim Hayatı

Erik Erikson, hiç bir zaman iyi bir öğrenci olmamıştır. Sadece belli başlı derslerde, özellikle de eski tarih ve sanat derslerinde başarılı olmuş, bunların dışında resmi olan okul ortamından hiç hoşlanmamıştır. Lise mezuniyetinden sonra, kendisini büyük bir boşlukta kaybolmuş, gelecekteki hayatında ise, kendisinin yeri ve duruşu konusunda emin olmayan biri olarak hisseder. Daha sonrasında Medikal Okula gitme konusunu sırf üvey babası istediği için reddeder çünkü üvey babası ile arası bozuktur. Üvey babası da Erik Erikson'un kendisinin yolundan gidip tıp eğitimi almasını istemektedir. Üniversiteye gitmeyi tercih etmek yerine, Avrupa'da bir yıllığına seyahat etmeyi tercih eder. Daha sonra bir süreliğine sanat ile ilgili bir bölüm okumak için eve döner, sonra yeniden seyahatlere çıkar. Kendisi de sonradan bu dönemi ve yaşamış olduğu kararsızlık sürecini moratoryum olarak adlandıracığı bir dönemden geçmektedir. Bu süreç tüm gençlerin kendilerini tanımlayabilmeleri için vakit istedikleri bir dönemdir. Bu dönem, çoğu Alman gençleri tarafından kabul edilen bir davranıştır.

Geçirmiş olduğu bu süreçte Erik Erikson, arkadaşları ya da ailesi tarafından hasta ya da tuhaf olarak değil, kendisini tanımaya ve tanımlamaya çalışan bir kişi olarak düşünülmüştür. Erikson, sanat alanında resim öğretmenliği yaparak gösterdiği başarısının dışında kayda değer bir başarı gösterememiş ve lise döneminden sonra bir arkadaşının önerisi üzerine psikanaliz ile ilgili çalışmalar yapmaya başlamış ve aynı zamanda Viyana Psychoanalytic Society adında bir okuldaki bu alanda bir sertifika alır.

1927 yılında bir kişinin çocuklarına eğitim vermek amacıyla yaptırmış olduğu bir okulda, sonraları ünlü bir çocuk psikoloğu olarak adından bahsedilecek olan Peter Blos'un ekibinde çalışmaya başlar. Bu durum Erikson'un hayatında çok büyük önem taşıyan bir dönüm noktası haline gelmektedir. 25 yaşında Sigmund Freud'un kızı olan Anna Freud ve arkadaşı Dorathy Burlingham tarafından yeni oluşturulan Viennese okulunda öğretmenlik mesleğine başlar. Klinik psikanalistlerden August Aichhorn, Edward Bibring, Helene Deutsch, Heinz Hartmann ve Ernest Kris'in emrinde çalışır ve o dönemde yetişkin psikanalizi çoktandır var olduğu halde, çocuk psikanalizi henüz yeni gelişim aşamasında olan bir alandır. Erikson bu alanı seçerek kendisine güzel bir yön belirler. Bu süreçte, Sigmund Freud ile bir partide karşılaşır ve bu güzel tesadüfle birlikte Erikson, Anna Freud'dan psikanaliz teknikleri ve terapi usullerini öğrenir.

Böylelikle psikanaliz resmi bir alan haline gelir. Erikson; Anna Freud’a terapi usullerini öğrenmek için aylık 7 dolar ödediğini ve hemen hemen her gün buluşuklarını söylemektedir ayrıca kendisine yapılan analizlerin kendi farkındalığını kazanması ve kendisi olmaktan korkmaması gerektiğini öğrettiğini ifade etmektedir. Erikson’un, derslere girmediği süreçte Anna Freud ve diğerleriyle birlikte çocuk psikanalizinde çalıştığı ve Anna Freud’un kendisine analiz konusunda bilgi verdiği ve analizini gerçekleştirdiği, 1933’de Viyana Psikanaliz Enstitüsü’nden mezun olduğu bilinmektedir.⁵⁵

2.3. Evliliği ve Çalışma Hayatı

Erikson, 1929 yılında Viyana’da düzenlenen bir maskeli baloda Kanadalı bir öğretmen ve modern dans öğrencisi olan Joan Mowast Serson’la karşılaşır. Joan uzun, mavi bir dans kostümü giymiş ve tüylerle kaplı yarım bir maske takmıştır. Erikson ile Joan tanıştıktan sonra bütün gece dans ederler. Birbirlerine âşık olurlar, birlikte olmaya başlarlar. Joan Mowast Serson, Kolombiya Üniversitesi’nde lisans ve Penisilvanya Üniversitesi’nde sosyoloji üzerine mastır yapmıştır. Erikson, 27 yaşında iken Joan Mowast Serson’la evlenerek bir yuva kurar. Joan Mowast Serson bir Hristiyan olarak dünyaya gelmiştir ve babası bir papazdır. Hristiyanlık dini bu yüzden kendisi için oldukça önemlidir. Evlendiklerinde Hristiyan, Yahudi ve sivil olmak üzere üç ayrı düşün gerçekleştirmişlerdir. Kai, Jon, Sue ve Neil adında 4 çocuk sahibi olurlar ki; bunlardan Kai sosyolog olur, Neil’in önemli bir özelliği ise down sendromlu olmasıdır ve bu durumu da uzun bir süre herkesten gizlemiştir.

Kanadalı sanatçı ve artık Erikson’un eşi olan Joan Serson da, aynı enstitüde hareket, dans, sanat terapisi sınıfları açarak çalışmalara kendisi de katkıda bulunmuştur. Joan, Erikson’un editörlüğünü yapmış, sanatsal faaliyetlerle de klinik çalışmalarını desteklemiştir. Fakat Erikson’un çalışmalarına Joan’ın en büyük katkısı, aralarında kurmuş oldukları ilişkinin derinliğiyle de ilgilidir. Erikson’un çalışmalarını tam manasıyla anlayabilmek için eşi Joan ile olan evliliğini gözden geçirmek gerekmektedir. Bir kadın ve erkeğin evliliklerinde, birbirlerinin yaratıcılıklarını bu denli destekleyebildikleri bir örnek daha bulmak oldukça güç olabilir.⁵⁶

⁵⁵ Richard Stevens, *Erik Erikson: An Introduction*, Martin’s Press, New York 1983, s.28

⁵⁶ Alexander Irving, “Erikson and Psychobiography,” *In Handbook of Psychobiography*, Oxford University Press, New York 2005, s. 35.

Ailenin yaşamı, 1933 yılında Erikson'un mezuniyetinin ardından Hitler'in onları Avrupa'ya bırakıp gitmeleri için zorlamasıyla birlikte bozulur. Naziler Almanya ve Avusturya'da giderek güç kazanmaktadır ve Joan böylesine kötü, politik bir atmosferde çocuklarını yetiştirmek istememektedir. Ayrıca Erik Erikson, Sigmund ve Anna Freud'un, ötesinde kendi Psikanalitik kuramını oluşturmak ister ve eşi Joan ile birlikte gitme vaktinin geldiğine karar verirler.⁵⁷

Bu sırada Almanya'da Hitler önemli bir güç haline gelmiştir. Bunun üzerine Erikson ve eşi ilk olarak Danimarka'ya, ardından da Erik Erikson'un ilk çocuk analisti olduğu şehre, Boston'a yerleşirler. ABD'ye yerleşen Eriksonlar, altı yıl sonra çocuklarının da isteği üzerine bu yeni ülkede olumsuz çağrışımlar oluşturan Homburger soyadından vazgeçerek, Erikson soyadını alırlar. Bu arada çeşitli kaynaklarda Erikson'un soyadı ile birlikte dinini de değiştirdiği yönünde yazılara rastlamaktayız fakat Erikson soyadını değiştirmiş olsa da; dinini Yahudilikten Hristiyanlığa asla değiştirmemiştir. Bu bilgiyi Amerika'nın Bellevue, Washington eyaletinde bir psikolog olarak görev yapan ve Erik Erikson'u çok yakından tanıyan Daniel Benveniste ile yapmış olduğumuz görüşmeler neticesinde elde etmiş olmaktadır.⁵⁸

Bu süreçte Erik Erikson bir taraftan Boston'da çocuk psikanalisti olarak çalışmaya, bir taraftan da Harvard Tıp Okulu'nda görevine başlar. Öncelikle benliğin gelişimini incelemiş ve kültür farklılıklarının insan gelişimindeki etkin rolünü vurgulayan yaklaşımında daha çok Margaret Mead ve Ruth Benedict'in görüşlerinden etkilenmiştir. Psychological Clinic, Harvard's Medical School, Massachusetts General Hospital, Judge Baker Guidance Center gibi çeşitli hastanelerde dikkatleri üzerinde toplamayı başarmış ve bir klinik tedavi uzmanı olarak görevini sürdürür. Seyahat etme arzusu Erikson'un çoktandır doğasında olan bir zevktir. Boston'da üç yıl geçtikten sonra 1936 yılında Yale üniversitesinde bir mevkii sahibi olur. Institute of Human Relations ve Medical School'da (İnsan ilişkileri Enstitüsü ve Medikal Okulu'nda) görev alır. Bunun üzerinden iki yıl geçince, 1938'de ruhsal gelişim üzerinde kültürün etkisini incelemek için Dakota'nın güneyine giderek orada bulunan Pine Ridge Yerleştirme Kampı'nda yaşayan Dakotalara (Siu) ait çocuklar üzerinde çalışmalar yapar. Erik

⁵⁷ Sue Erikson, *In the Shadow of Fame*, Viking Press, New York 2005 s. 29.

⁵⁸ Daniel Benveniste (daniel.benveniste@gmail.com) <https://dub127.mail.live.com/?tid=cmfUoNoTE95BGUGNidZ1817A2&fid=flinbox&paid=cmiMRCV6db5BGWeNidZ1xJdg> 16.09.2014

Erikson diğerk yıllarda da, antropolog olan Alfred Kroeber ile beraber yine aynı amaçla bu defa Kaliforniya'nın kuzeyinde balıkçılıkla geçimini sağlayan Yurok Yerlilerini incelerler. Tüm bu araştırmalarının sonucunda ise, tüm toplumların kişilik gelişimlerini yönlendirmek için kuramlar geliştirir, fakat değişik ve farklı toplumlarda birbirine benzeyen sorunlara tipik çözümlerin birbirinden farklılık gösterdiğini saptamıştır.⁵⁹

Erikson çocuklarla ilgili klinik pratiğini Kaliforniya Üniversitesi'nde iletir ve daha sonra normal çocuklarla yapılan büyük bir çalışmada yer alarak da San Francisco'ya taşınır. Erikson, 1942'de Berkeley'deki Kaliforniya Üniversitesi'nde psikoloji dersleri vermeye başlar ve 1940'larda psikososyal gelişme konusunda yazdığı tüm yazılarını ve yapmış olduğu tüm araştırmalarını yayınlamak ister. Ekim 1950'de Kaliforniya Üniversitesi'nden istifa ettikten üç ay kadar sonra kendisine büyük bir şöhret getiren ve ilk kitabı olan *Childhood and Society*'i (Çocukluk ve Toplum) yayımlar.

Erikson, 1950'de McCarthy dönemine ait olan bağlılık yeminini imzalamayı reddedip Kaliforniya Üniversitesi'ndeki görevinden ayrılır, aynı yıl Massachusetts'in Stockbridge kentindeki Austen Riggs Merkezi'nde kimlik sorunu üzerinde araştırmalar ve çeşitli çalışmalar yapmaya başlar. Daha sonra Harvard Üniversitesi'ne tekrar geri döner ve 1967–70 yılları arasında profesör olarak bir süre çalıştıktan sonra 1970 yılında emekli olur fakat yazma aşkından asla vazgeçemez. 1970 yılından sonra ise; emekli bir profesör olarak bu kurumda yine ders vermeyi sürdürür.

Erik Erikson, Harvard'da özellikle kimlik konusundaki kuramını geliştirme ve bu kuramı tanıtmaya olanağı bulmuştur. Kimlik kavramını kendisi, kişinin sürekli ve değişmez nitelikteki kendine ait yaşantısıdır diye tanımlamıştır. Kimlik, kişinin hem iç dünyasındaki bütünlüğünü, hem de dış dünyayla olan ilişkisini aynı zamanda toplumsal ve kültürel örgütlenişe katılımını da belirler. Kimliğin kazanılma süreci temel olarak gençlik dönemine ait bir benlik görevidir. Erikson, “kimlik bunalımı” olarak tabir ettiği bu dönemin, insanın gelişiminde en zor ve etkili dönem olduğunu söylemektedir.⁶⁰

Erikson; yetmişli yaşların sonlarına doğru bir otobiyografi yazmaya karar verir bu belki de psikososyal gelişimin son bölümü olarak tanımlanacaktır fakat Erikson bu

⁵⁹ Erik Erikson, Huey Newton, *In Search of Common Ground*, Norton Press, New York 1973, s. 44.

⁶⁰ Erik Erikson, *İnsanın Sekiz Evresi*, Çev. Gonca Akaya, Okuyan Us Yay., İstanbul 2014, s.4

amacını gerçekleştiremez, çünkü seksenli yaşların başında hafızası zayıflamaya başlar. Son yıllarına doğru ise, yaşadıklarını unuttur ve hiçbir şey yazamayacak duruma gelir. Erik Erikson, Cape Kod şehrinde 1994 yılında 92 yaşındayken vefat eder. Eşi Joan ise; üç yıl sonrasına kendi ölümüne kadar yaşam döngüsü ile ilgili yazmaya devam eder.⁶¹

2.4. Akademik Çalışmaları

Erikson'un *Childhood and Society* (Çocuk ve Toplum) adlı eserinden sonra kaleme aldığı çok farklı eserleri de olmuştur. 1972 yılında Mount Zion Hastanesi'nde San Francisco'da çalışmaya başladığı dönemlerde Erikson *Young Man Luther* (1958; Genç Adam Luther) ve *Gandhi's Truth on the Origins of Militant Nonviolence* (1969; Militanca Şiddet Karşıtlığının Kökenlerine İlişkin Gandhi Gerçeği) adlı çalışmalarını oluşturmuştur. Bu eserlerini ve psikanaliz kuramı ile siyaset bilimi, tarih, felsefe ve ilahiyat kavramları arasında ilişki kuran fikirlerini *Life History and the Historical Moment* (Yaşamın Tarihi ve Tarihsel An) adlı kitabında toplar. Bu kitap psikanalitik teoriyi tarihsel materyalle birleştirmektedir.

Bu eserlere ek olarak *Identity: Youth and Crisis* (1968) (Kimlik: Gençlik ve Krizler), *Adulthood* (1978) (Yetişkinlik), *Vital Involvement in Old Age* (With J.M. Erikson and H. Kivnick, 1986) (Yaşlılığa Önemli Giriş) *The Life Cycle Completed* (with J.M. Erikson, 1987) (Tamamlanan Yaşam Döngüsü) isimli eserleri de oldukça önemlidir. Kendisine en fazla ünü getiren *Çocuk ve Toplum* isimli eserinde daha çok psiko-sosyal gelişim kuramına yer vermiştir. Bu eserinde hayatın 8 evresinin haritasını çıkartır ve bu evrelerin farklı kültürlerde farklı yollardan nasıl ortaya çıktığını ve değiştiğini anlatır.⁶²

Erikson, Freud'un psikanaliz kuramını sadece aile ve kişinin çocukluk yaşamıyla sınırlı olmaktan çıkartıp, çocuğun arkadaşları, öğretmenleri, beklentileri, etkileşime girdiği toplumsal ortam ve geleneklerle de ilgili olabileceğini iddia etmiştir. Erikson'un, Freud'un tanımlayamamış olduğu alanları (normal çocukların yaşamları ve farklı kültürel etkileşimde bulunan çocukların yaşamlarını) keşfettiğini söyleyebiliriz. Psikanalizin temel odak noktasını hastalıktan sağlığa yöneltmiş ve dürtü kuramından ziyade sağlıklı bir bireyin benlik gelişimi üzerinde durmuştur. Erikson'a göre benlik

⁶¹ Stevens, *Erik Erikson: An Introduction*, s. 40.

⁶² Erikson, Newton, *In Search of Common Ground*, s. 45.

önceden oluşan aşamalarla, belirli bir temel tasarıma göre gelişmektedir; bu da sıralı oluş ilkesi olarak adlandırılır. Bu ilkeye göre gelişme sekiz evrede tamamlanmaktadır. Erikson'un ergenlik dönemi krizleriyle doğrudan ilişkili olan 'Kimlik' isimli kitabının yanı sıra, ergenlik dönemiyle ilgili örnek kitaplardan biri olarak bilinen 'Genç Adam Luther' isimli kitabı bir bütün olarak hayata yönelik bakış açısının farklı bir ifadesi olarak kabul edilmektedir.⁶³

Kültürel antropoloji, erken çocukluk dönemi, duygusal gelişim ile ergenlik ve yetişkinlik dönemi gelişimleri hakkında önemli görüşler ortaya koyan Erikson başta din olmak üzere Freud tarafından ortaya konan temel kavramlar hakkında da eleştirel yönden farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Yayımlanan birçok makalesinin yanı sıra kitaplarında daha çok ergenlik dönemi kimlik gelişimini inceleyen Erikson'un, Luther üzerine yazdığı kitap, dini hayatın psikolojik açıdan açıklanması konusunda, Psikanalitik bir bakış açısından yapılan katkının etkileyici örneklerinden biridir. Kitap Luther'in ilk dönem hayatı, ev ve ailesinden ayrılışı ve daha sonraki çalışmalarına hazırlanmasını içine alan keşiflik yıllarını kapsamaktadır.

Bir psikanalist olarak Erikson'a göre Luther, üzerinde terapi yapılan bir kişi, bir hasta değil, sadece bazı şeyleri göstermek için kullanılan bir figür olarak değerlendirilmiştir. Erikson, din ile ilgili herhangi bir önyargı taşımayarak önemli bir dini şahsiyet olan Luther'i bilimsel bir yöntemle sistematik ve esaslı bir araştırma konusu yapmıştır. Ayrıca Erikson farklı bir analizini de Hindistan'ın meşhur politik lideri Mohandas Karamchand Gandhi (1869–1948) üzerinde yapmıştır. Luther vakasında olduğu gibi, Gandhi'nin ailesiyle olan pozitif ilişkisi, onların güçlerini arkasına alma durumu onun başarı yolunda oldukça cesaretlendirici olmuştur. Özellikle Gandhi'nin Gerçeği, isimli kitabı Pulitzer Prize ve National Book Award ödüllerine layık görülmüştür.⁶⁴

Erikson, Sigmund Freud'un olay ve tarih araştırma metotlarını geliştirmiş ve sadece çocukluk dönemi ile kısıtlı kalmayarak çocukluğun ötesinde tüm hayat döngüsünü kapsayan gelişmiş bir anlayışla çağdaş psikobiyoğrafik araştırmada oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Erikson, kişi yaşamının 8 çağıdan oluştuğunu iddia

⁶³ Erikson, *Young Man Luther*, s.37

⁶⁴ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s.104

etmektedir. Her dönem kendine özgü temel bir çekirdek çatışma ile çözümünü içerir. Bu çekirdek çatışma, benliğin gelişim süreci içerisinde aşılması gereken bir dönüm noktası, bunalım (crisis) olarak yer alır. Her çatışmanın olumlu ve olumsuz olarak karşıt iki tarafı vardır; fakat bu çatışmalar hiçbir zaman tamamen kesin bir çözüme kavuşamaz. Önemli olan olumlu durumun olumsuzla göre üstünlüğüdür; olumsuz durum çekirdek olarak bilinir.⁶⁵

İşte benliğin gelişim dönemleri, her çağda “olumsuza karşı (versus) olumlu” olarak adlandırılmaktadır. Temel güvensizliğe karşı temel güven, utanç ve kuşkuya karşı özerlik, suçluluk duygusuna karşı girişimcilik bunlardan bazılarıdır. Erikson bu basamakları zamanla sınırlandırmamış gelişim sürecine yaymıştır. Kişilerde bazı sorunlar bir dönemden, diğer bir döneme taşınabildiği gibi ağır stres altında o sorunlar yeniden açığa çıkabilmektedir. Bazen de yoğun stres ile kişilerde daha önceki dönemlere geri dönüş gözlemlenmektedir.⁶⁶

⁶⁵ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s.115, 134

⁶⁶ http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/erik_h._erikson /24.06.2013.

İKİNCİ BÖLÜM

ERİK ERIKSON'UN BİREY ANLAYIŞI

1. DÖRT FARKLI KİŞİ, DÖRT FARKLI KİŞİLİK KURAMI

Kuram (teori) sözcüğü genellikle gerçek ya da hakikat sözcüklerinin karşıtı olarak kullanılır ve araştırma yapmaya ve elde edilen gözlemleri organize etmeye yarayan araçlardır. Bir kuram, kuramcı tarafından geliştirilen ve kavram olarak adlandırılan bir dizi terim ve ilkeyi içerir. Her bir kuram kendisini geliştiren kuramcının kişisel geçmişinin, çocukluk yaşantılarının, dünya görüşünün, kişiler arası ilişkilerinin bir yansımasıdır. Gözlem işi ne ölçüde nesnel olursa olsun gözlenenlerin yorumu kaçınılmaz bir biçimde gözlemcinin bakış açısından etkilendiği ve bu nedenle de öznel olduğu için bugüne kadar birbirinden oldukça farklı birçok kişilik kuramı ortaya konmuştur. Hiçbir kuram her konuda bütün doğruları ortaya koymamış olsa da her birinin kim olduğumuzu anlama çabamızda önemli katkıları vardır. Diğer taraftan kuramlar, geçerliği kanıtlanmış yasalar ya da tartışılmaz ve değişmez gerçekler değildir. Kuramlar araştırmacılar tarafından insan davranışlarını anlamak, açıklamak, kontrol etmek için geliştirilmiş kavramsal sistemlerdir. Bu kuramlardan hiçbirisi mükemmel değildir ve her birinin güçlü ve zayıf yönleri vardır. Bu durumda, her bir kuramı tanımaya çalışırken anlatılanlara o kuramcının bakış açısıyla yaklaşmaya çalışmalıyız. Burada Sigmund Freud, Alfred Adler, Carl Gustav Jung ve Erik Erikson gibi dört farklı kişi ve onların farklı kuramlarını, bakış açılarını inceleyerek aralarındaki farklara ve bu kuramların sebeplerini, kökenlerini değerlendireceğiz.⁶⁷

1.1. Sigmund FREUD (1856–1939)

Freud'a göre bir insanın kişiliği değişik dönemsel aşamalardan geçerek gelişmektedir. Bu evrelere psikoseksüel aşamalar denir.⁶⁸

Freud kişiliğin beş evreden geçerek geliştiğini öne sürmektedir. Bunlar ise,

⁶⁷ Banu Yazgan İnanç, Eşef Ercüment Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, Özbaran Ofset, Ankara 2012, s.4

⁶⁸ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış: Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kit., İstanbul 2007, s.412.

- a) 0–1 Yaş Oral Evre
- b) 1–3 Yaş Anal Evre
- c) 3–6 Yaş Fallik Evre
- d) 6–11 Yaş Latens Evre
- e) 11 Yaştan Sonra Genital Evre

İlk üç evre için pregenital dönemler de denilebilir. Freud’a göre kişiliğin gelişmesinde pregenital evreler çok büyük önem taşımaktadır. Çocuk bu evrelerde tüm önemli kişilik özelliklerinin temellerini oluşturmuştur. Freud’a göre bu evrelerin herhangi birinde saplantı (fixation) olma durumu mümkündür. Saplantı ya o evrede çok fazla doyum sağlama ya da aşırı engellenme durumunda olabilir. Belirli bir evrede saplantı yaşayan kişiler o döneme ait özelliklere sahip olacaklardır.⁶⁹

Psikanaliz nedenselliği merkeze alan ve her davranışın bir sebebi olduğunu kabul eden bir psikolojik yaklaşımdır. Freud’un aile içi ilişkilerine bakarsak eğer, pek de iyi olmadığını görmekteyiz. Freud annesine yakınlık hissetmiş fakat babası ile soğuk ve mesafeli bir ilişki kurabilmiştir. Bu durum daha sonra onun kuramında “kişiliğin aile içi oluşan erken yaşantılardan nasıl etkilendiğini, biçimlendiğini ve kişiliğin iç dinamiğiyle nasıl bir etkileşim yaptığını” ele almasıyla sonuçlanmaktadır. Freud’un babasının ilk evliliğinden birkaç tane çocuğu olmasına karşın ikinci eşinden tek çocuğu vardır o da Freud’dur. Freud annesinin ilk çocuğudur ona çok önem vermiştir. Annesi 21 yaşındayken Freud dünyaya gelir. Annesine karşı olan bu düşkünlüğü ve özel hassasiyeti (Ödip (Oedipus) kompleksi terimini kendisinde geliştirecek ve kuramda yerini alacaktır. Bu durum anneye olan yakınlığın bir yansıması olarak da ifade edilecektir.⁷⁰

Sonraki yıllarda Freud’un kendi evliliğinden altı çocuğu olur. En küçük çocuğu Anna Freud’dur. Anna Freud psikanaliz konusunda aynı şekilde ilerleme göstererek babasından kalan bayrağı devralır. Babası ile olan yakınlığı ve babasının kalbindeki özel yeri birçok kaynakta özellikle belirtilmektedir. Bu durum elektra kompleksinin bir yansıması olarak da kabul edilmektedir. Din, Freud’a göre, çocuğun deneyimlerinin

⁶⁹ Enver Özkalp, *Psikolojiye Giriş Dersleri*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 2003, s.118.

⁷⁰ Sigmund Freud, ‘Three Essays on the Theory of Sexuality’, *In the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Hogarth Press, vol. VII, S.5, London 1953 s.7

yinelenmesidir. İnsan, çocukluğunda babasına güvenerek, hayranlık duyarak ve ondan korkarak kendi güvensizliğiyle baş etmeyi öğrendiği gibi, tehdit edici güçlerle baş edebilmek için de aynı yolu izler. Freud, çocuklarda görülen saplantı nevrozlarıyla din arasında paralellik kurar ve dini, çocukluk dönemi nevrozlarına neden olan koşullara benzeyen koşullardan kaynaklanan ortak bir nevroz olarak tanımlar. Dinin psikolojik kökenleri konusunda Freud'un yaptığı bu çözümlemenin amacı, insanların niçin tanrı fikrini geliştirdiklerini ortaya koymaktır.⁷¹

1.2. Alfred ADLER(1870–1937)

Bireysel psikoloji ile kendi yolunu çizdiği sırada ortaya koymuş olduğu üstün olma çabası, ailenin bu duruma etkisi ve doğum anının önemli olması gibi hususlarda yaptığı tespit ve yorumları psikoloji alanına yaptığı önemli katkılardır. Adler kişilerin özünde yaşama karşı bir aşağılık duygusuyla başladığını söyler. Bu farklı duyguyu gidermenin tek yolu da üstünlük çabasını ortaya çıkarmaktır. Adler'e göre hemen hemen yapmış olduğumuz her şey yaşamımızdaki engeller üzerinde bir üstünlük kurmak ve bu şekilde kendi içimizde barındırmış olduğumuz aşağılık duygularından kurtulmak üzere oluşturulmuştur. Adler'in çocukluğu hastalıklar içerisinde geçmiş, arkadaşları ve abisi ile istediği gibi sokaklarda oynayamamış, abisinin gölgesinde kalarak istemediği şekilde bir çocukluk geçirmiştir. Yaşamış olduğu bu hastalıklı süreç kendisine annesinin özel bir ilgisini gerektirmiştir. Daha sonraları da bu evrenin etkisi ailenin etkisi olarak kuramda yerini almaktadır. Kardeşi doğduğu zaman annesinin ona olan ilgisinin azalma durumunu ise “kendimi tahtından indirilmiş bir kral gibi hissettim” sözleri ile ifade etmektedir. Övgü ve eleştiri alabilmek için aşırı derecede çaba sarf eder ki; bu düşüncesini de kuramının içine yerleştirmiştir. Çünkü okuldaki başarısız öğrencilik dönemi ve babasının onu okuldan alma düşüncesi aşağılık duygusunu yoğun şekilde yaşamasına sebebiyet veren yaşam tecrübeleridir. Bu yüzden hayatta kendisini ispatlamaya büyük ihtiyaç duymuştur. Kalmış olduğu matematik dersinden sınıfın en başarılı kişisi olarak çıkar. Bütün bu çabaları üstünlük çabasının ortaya konulması ile kuram olarak sonuçlanmıştır. “Kişi, sürekli bir şekilde kendisini ispat etme çabası içindedir” diyen Adler temelde bunu kendi yaşantısıyla örnekendirir. Aynı zamanda Freud ile görüş ayrılığını küçük bir çocuğun annesine ya da annelik görevi üstlenen kişiye karşı duygusal bağlarla bağlanmış olması cinsel isteklerinin doyumu hedef

⁷¹ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, Kabalcı Yay., İstanbul 1990, s.21

edinildiğinden değil, çocuk, anne ilişkisinin tabii seyrinin bir neticesidir.⁷² Bu şekilde baktığımızda Freud’la olan mücadelesi ve klasik psikanalizcilerden fikir olarak ayrılmasıyla bireysel psikolojiyi kurması üstünlük çabasından mı kaynaklanmaktadır diye de düşünebiliriz.

1.3. Carl Gustav JUNG (1875–1961)

Jung temellerini atmış olduğu kuramının doğrudan kendi deneyimleri ile ve kişilikle ilgili görüşlerinin kendi iç gözlemlerinden oluştuğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Gözlemlerine dayanarak bilinçdışının iki temel kaynağı olduğunu ifade etmiş ve bunları kişisel ve kolektif bilinç dışı diye iki ayrı grupta toplamıştır. Kişisel bilinç dışı, kişinin kişisel dürtü ve düşüncelerinin birikmesiyle oluşmuş, kolektif bilinç dışı ise; içgüdüsel dürtüler, ilkel korkular, ırk yaşantıları ve inançlara dayalı olarak gelişen duygu ve düşüncelerimize bağlı olarak oluşmaktadır. Bu ayrımı yaparken de Jung’un çocukluğuna bakılarak İsviçre’de küçük bir kasabada büyüdüğü, içe dönük bir çocuk olduğu ve aklından geçenleri hiç kimsenin anlayamayacağını düşündüğünü bizzat kendi ifadelerinden anlayabiliriz.⁷³

Görüşünü analitik psikoloji olarak adlandırmıştır. Kelime çağrışım testini de kişiliğin gizli yönlerini irdeleyebilmek için geliştirmiştir. Bu durum aynı kendi çocukluğunda yapmış olduğu insan figürüyle saatlerce konuşan ve kendisinden başkası olduğunu düşünüp ikinci kişiliğini aramış olması durumunu andırır. Jung’un kendini anlamak istemesi, çocuğun kişiler arası ilişkilerini ilk vurgulayanlardan olmasını sağlamıştır. Sanat eserleri, mitolojik konular, dil ile rüyaların, fantezilerin nevrozlarla ilişkisini irdelemiştir. Bunları anlamlandırabilmek için ise yedi yıl gibi uzun bir süre boyunca kendi bilinçaltının derinliklerini keşfetmeye çalışmış ve bu süreçte değişik figürlerin kendi hayallerinde olduğunu söylemiştir. Jung kolektif bilinçdışımızı süsleyen bir takım oldukça eski efsanevi hayallere kuramında da yer vermiş ve bunları Arketip olarak adlandırmıştır. Ona göre arketipler bir yandan hayal ve rüyalarda kendilerini gösterirken, diğer yandan da bilinçli davranışlara yön vermektedirler. Jung “Bana daha

⁷² Alfred Adler, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, Çev. Kâmuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul 1998, s.53.

⁷³ Carl Gustav Jung, *Din ve Psikoloji*, Çev. Cengiz Şişman, İnsan Yay., İstanbul 1993 s.12

önce hiç düşünmemiş olduğum şeyler söylediler. Ancak bu konuşan kişi kesinlikle ben değildim” derken kendi hayal âlemini mi kuramına temel almıştır diye düşünülebilir.⁷⁴

1.4. Erik ERİKSON (1902–1994)

Erikson’a göre benliğin öncelikli görevi bir kimlik duygusu oluşturup onu korumaktır. Bundan dolayı kuramını benlik psikolojisi olarak adlandırmaktadır. Erikson’un yaşamına göz attığımızda kimlik sorununu bu kadar yoğun yaşayan birinin böyle bir kuram oluşturmasını daha anlamlı bulabiliriz. Erikson gençlik dönemleriyle ilgili yapmış olduğu bir değerlendirmede “erken yaşta sorunlarla yüzleşmiş olmak, kişide ciddi bir şekilde kimlik bunalımına yol açmaktadır” demiştir. Bu arada herkesin bilmiş olduğu “kimlik bunalımı” kavramını ilk kullanan da Erikson’dur. Babası o doğmadan önce evden ayrılmıştır. Annesi bir Yahudi ile evlenmiştir. Ergenlik çağına geldiği zaman ise baba dediği kişinin babası olmadığını öğrenir ve bu gerçeği 68 yaşına gelene kadar herkesten saklar. Bu yaşadıkları güvene karşı güvensizlik duygusu ile ilgili kuramının en önemli basamağını oluşturur.⁷⁵

Erikson kişilik gelişimini sekiz ayrı evrede açıklarken kendi yaşam deneyimlerini, sarsıntıları ve değişimleri hep göz önüne almak durumunda kalmıştır. Ailesinin tıp okumasını istemesine karşı onun ressam olmaya karar vermesi kimlik kazanmaya karşı rol karmaşasını bizzat kendisinin yaşadığını göstermektedir. Erikson’a göre gelişim dönemlerinde kişi bir sonraki döneme geçerken bir karar verir ve seçeneklerinden biri onun sağlıklı gelişim sürecine olumlu katkı yaparken diğer seçenek yapmaz, işte böyle bir anda soyadını Homburger olarak değiştiren Erikson, değişen kimlik duygusunu da böylece yansıtmaktadır. “Okulda bir Yahudi iken evde Danimarkalı kimliği ile kendisine bakıldığını” söylediğinde de kimlik krizinin artmış olduğunu görebilmekteyiz. Hayatı hep ikili seçenekler arasında kalan ve karar verme durumunda zorluklarla geçen Erikson hayatının son anına kadar mesleki anlamda gelişimini sürdürmektedir. Kuramında da olgun yetişkinler olarak bundan bahsetmektedir.⁷⁶

⁷⁴ Carl Gustav Jung, *Analitik Psikoloji*, Çev.E. Gürol, Payel Yay., İstanbul 1997, s.32

⁷⁵ George Boeree, *Personality Theories: Erik Erikson*, Shippensburg University Press, USA 1997, s.27

⁷⁶ http://psychology.about.com/od/profilesofmajorthinkers/p/bio_erikson.htm 22.12.2014.

2. ERIK ERIKSON'UN ADLER, JUNG VE FREUD İLE BENZEŞEN VE AYRILAN GÖRÜŞLERİ

Erik Erikson, Freud'un yaklaşımını benimsemiş fakat onunla iki noktada fikir ayrılığına düşmüştür. İlk olarak Erikson bireylerin sosyal uyumları üzerine odaklanıp kişiliğin oluşum safhasında sosyal çevrenin de etkisinin büyük olacağına değinmiş; ikinci olarak da Freud'un beş aşamalı psikoseksüel gelişim evrelerine yetişkinlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerini de ekleyerek kişilik oluşumunda ömür boyu süren bir gelişimden bahsetmiştir. Erikson'a göre insanların, geçirdikleri her dönemde yaşadıkları krizleri sağlıklı olarak atlatmaları, onların gelecek dönemlerdeki gelişimlerini de olumlu yönde etkilemektedir. Erikson'un Freudian teoriye katkısı çok olmuştur. Bu durumla ilgili olarak benlik ve gelişim aşamaları çerçevesinde psikososyal gelişim kuramına adını verdiği bir kuram geliştirmiştir.⁷⁷

Erikson, sosyal çevrenin gelişim üzerine etkilerini incelerken Freud psiko-seksüel yaşamın gelişim üzerine etkisini araştırmıştır. Erikson'a göre bir dönemde yaşanan olumlu ya da olumsuz bir durum, daha sonra gelen dönemleri de aynı doğrultuda etkilemektedir. Gelişim dönemleri birbirleriyle bağlantılı, birbirini etkileyen bir bütünlük arz etmektedir. Kişinin özünde sevgi, kendini gerçekleştirme gibi yetenekler vardır, her çocuk kendini gerçekleştirebilecek potansiyelle dünyaya gelmekte fakat sosyal çevreden etkilenecek gelişim seyri değişmektedir. İnsan, doğası gereği insancıl bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu görüş ise; eğitim felsefesine göre ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık teorilerine daha uygundur. Erikson'un hemen hemen bütün bu görüşleri psikanalitik gelişim teorisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Konu her ne kadar psikanaliz olursa olsun gelişimi sadece Freud'un tanımladığı çerçeve içinde tutarsak psikanalizin, gelişim psikolojisine katkısını, tam olarak ifade etmiş olmayız, fakat Freud'dan sonra psikanalitik gelişim psikolojisine en önemli katkıyı Erik Erikson yapmıştır. Erikson'un düşünceleri, tamamlayıcı bir nitelik taşımakta ve Psikanalizin özüyle de çelişmemektedir.⁷⁸

⁷⁷ Veyssel Dal, "Farklı Kişilik Özelliklerine Sahip Bireylerin Risk Algılarının Tüketici Davranışı Açısından İncelenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma," Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2009, s. 63.

⁷⁸ Sigmund Freud, *Cinsiyet Üzerine*, Çev.Avni Öneş, Say Yay., İstanbul 1983, s.43

Erikson, Freud'un gelişimin farklı dönemlerinde baskın olan vücut zonlarıyla ilgili düşüncelerine katılır. (ağız, anüs ve genital organlar) Fakat tüm bu vücut zonlarının “modlar” dediği kendine özgü farklı davranışlara yol açtığını da ileri sürmektedir. Bu modların gelişimi “epigenetik” (aşamalı oluşum) esasına dayanmaktadır. Embriyolojiden alınan bu epigenetik terimi, özel bir taslağın, uygun durumda kendini ortaya koyacağını ve bu dönemin geçmesi durumunda uygun gelişimsel seviyeye ulaşamayacağını anlatır. Bu durum daha sonra oluşacak olan diğer dönemlerin gelişim sürecini de olumsuz etkileyecektir. Örneğin; göz için taslak uygun zamanda ortaya çıkmazsa eğer yüz gelişimi de bundan etkilenecektir.⁷⁹

Erikson, çeşitli ilişki tarzlarının, ego gelişiminde önemli etkiler yapabileceğini düşünmektedir. Ebeveynlerin kişilikleri ve kültürel eğilimlerinin yanı sıra, çocuğun içinde yaşadığı obje dünyasının sahip olduğu kendine özgü niteliklerin ego gelişimini ciddi derecede etkileyebileceğini iddia eder. Bu açıdan Erikson'un çevresi Freud'dan farklı olarak dinamik bir çevredir. Freud ise ego gelişiminde dürtüsel hayatı daha öncelikli görmüş, psikolojiyi bu anlamda dinamik bir temele oturtmuş ancak çevresel etkileri fazla hesaba katmamıştır. Yani Freud'a göre ego gelişimini, dış dünyadan gelen uyarıların kalitesinden ziyade organizmanın dürtüsel dünyasındaki dinamikler belirler.⁸⁰

Erikson, Freud'un 5 evrede tanımladığı psikolojik görüşlerine katılmış, ayrıca bunlardan etkilenmiştir de, fakat her insanın yaşamı boyunca doğumundan ölümüne kadar 8 basamaklı gelişim evresinden oluştuğuna ve kişilerin hayatları boyunca bu gelişim evrelerini tamamladıklarına inanır.⁸¹

Erikson da Freud gibi gelişimde kritik dönemler olduğuna inanmaktadır. Ona göre, insanın yaşamında belli başlı sekiz kritik dönem vardır. Her dönemde de atlatılması gereken bir kriz⁸² (dönüm noktaları) bir çatışma bulunmaktadır, insanların sağlıklı bir kişilik kazanmalarında bu krizlerin ya da çatışmaların başarılı olarak atlatılması önem taşımaktadır.

⁷⁹ Robert Coles, *The Erik Erikson Reader*, Norton Company Press, New York 2000, s.101

⁸⁰ Erik Erikson, Joan Erikson, Helen Kivnick, *Vital Involvement in Old Age*, Norton Company Press, New York 1994, s. 38

⁸¹ Erik Erikson, *Dimensions of a New Identity*, Norton Company Press, New York 1974, s. 11

⁸² Erikson'un sisteminde yaşamsal önemi olan kararları almayı gerektiren süreçleri ifade eden krizlerin, yıkıcı değil yaratıcı olmaları beklenmektedir.

Bir evredeki krizin başarılı olarak atlatılması, kendinden sonraki evre için sağlıklı temeller oluşturur. Eğer bir dönemdeki kriz tam olarak çözümlenemezse Freud'un kuramında olduğu gibi birey, o döneme takılıp kalmaz. Ancak, yaşamının daha sonraki dönemlerinde de bu kriz devam eder, çözümleninceye kadar problem yaratır. Örneğin; bebeklik çağı krizi olan güvensizlik, ergenlik çağı krizi olan kimlik karmaşası birçok yetişkinde de gözlenebilmektedir. Sağlıklı kişilik gelişimi için olumlu olarak çözümlenmesi gereken krizlerdir.⁸³ 'İnsanın en ayırt edici özelliği onun bireyselliğidir. Onun gibi bir kişi dünyaya asla gelmemiştir ve bir daha da gelmeyecektir.' dediğinde Gordon Allport, aslında kişiliğin kendine has en güzel tanımlarından birini ortaya koymak ister. Psikoloji ile ilgilenen herkes; insanların duygu, düşünce, algılama, tutum ve davranış bakımından farklılığının, onların kişiliğini belirlediğini bilir. Kişiliğin oluşumunda kişinin önceki yaşam deneyimlerine ait pek çok unsur bir araya gelir ve ortaya Allport'un ifade ettiği bireysellik çıkar.⁸⁴

Kişiliğin tanımına yönelik tam bir uzlaşma hala psikoloji alanında sağlanmış değildir. Bu farklılığın çıkış noktası kişilik kuramcılarının ve kişilik psikologlarının konuya açıklık getirmek için üzerinde durduğu noktaların farklılığıdır. Herkes kendi kuramına temel oluşturan alandan bakarak bir açıklama yapmaktadır. Belki ideal olanı da budur. Fakat kuramcıların hayat hikâyelerine ve geçmişine baktığımızda çok ilginç bir durumla karşılaşırız. Pek çoğu kendi hayatlarının yapısına göre bir kuram temellendirmişlerdir ve açıklamalarını bu temeller üzerinden yapmaktadırlar. Böylece kuramcıların kendilerinden yola çıkarak hayata bakış mantığını kavrayabiliriz.⁸⁵

Kimlik gelişimi konusunda önemini hala koruyan Erik Erikson'a göre, pek çok gencin sorunlu bir dönem olarak yaşadığı ergenlik dönemi, bireyin kimlik gelişiminin çoğunu içerdiği için özel bir öneme sahiptir. Erikson, Freud'un düşüncelerine katılan bir psikolog olarak da anılmaktadır. O Freud ile ilgili olarak id, ego, süper ego gibi konulardaki bazı teorilerini ve aynı zamanda Freud'un beş aşamalı kişilik gelişimini kabul etmektedir. Buna rağmen, Erikson kişilik gelişiminin ergenlik evresinde bitmeyerek kişinin yaşamının son dönemine, hatta ölümüne kadar sürebileceğine de işaret ederek üç farklı aşama daha eklemiştir. Her iki kuramcıya göre de her dönemde o

⁸³ Stevens, *Erik Erikson: An Introduction*, s.41.

⁸⁴ Gordon Allport, *Birey ve Dini*, Çev. B. Sambur, Elis Yay., Ankara 2004 s. 28

⁸⁵ Erik Erikson, *Identity and The Life Cycle*, Norton Company Press, New York, 1980 s. 51

döneme özgü olan krizlerin çözümlenmesi ve doyurulması gerekmektedir. Erikson aşamalarında gelişimin sosyal ve kültürel etkileşimini savunmaktadır, çünkü kişilik gelişimi sosyal bir olgu olarak yer almaktadır. Freud’a göre kişilik çok karardır, orta ve ileri erişkinlik döneminde değişiklik olmaz. Erikson’a göre psikolojik büyüme ve gelişme bütün hayat boyunca devam eder.⁸⁶

Erikson’un görüşlerini Adler ve Jung’la da karşılaştırdığımızda şöyle bir değerlendirme yapılabilir: ‘Kişi, sürekli bir şekilde kendisini ispat etme çabası içindedir’ şeklinde düşüncelerini ifade eden Adler temelde bunu kendi yaşantısıyla örneklendirmektedir. Özellikle kardeşi dünyaya geldikten sonra geri plana itilme duygusunu yoğun yaşayan Adler hayatta kendisini ispatlamaya büyük ihtiyaç duymuştur. Kalmış olduğu matematik dersinden sınıfın en başarılı kişisi olarak çıkar. Bütün bu çabaları üstünlük çabasının ortaya konulması ile kuram olarak sonuçlanmıştır. Jung ise bireyin ruhsal kişiliğini tüm geçmişten soya çekimle gelen ortaklaşa bilinç dışı izlenimlerin oluşturduğunu ileri sürer. Adler’in aşağılık kompleksine, Freud’un cinsellik içgüdüsüne karşı çıkarak insanın ruhsal karakterini yaşama içgüdüsünün belirlediğini savunmaktadır. Ona göre kişinin cinsellik duyguları yaşlara ve koşullara göre değişen tüm insan yaşamını belirleyecek güçte olmayan etkidir. Erik Erikson, Sigmund Freud, Alfred Adler ve Carl Gustav Jung’un kuramları birbirlerine oldukça yakın ve psikanalitik yaklaşımı, psikanalizi savunmaktadırlar. Bu sebeple dört farklı kişilik ve dört farklı kuram olarak değerlendirildiklerinde, özellikle de bu dört kuramcıya genel olarak bakıldığı zaman bu kişilerin iddia etmiş oldukları fikirlerin genel olarak kendilerine ait olan yaşamları, geçmişleri ve tecrübeleri konusunda farklı teoriler ortaya çıkarmış oldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durumda bu kuramcılarının hepsi de kendi özel hayatlarından, geçmişlerinde yaşamış oldukları özellikle de çocukluk yıllarında edinmiş oldukları tecrübelerden yararlanarak kuramlarını oluşturmuşlardır. Her bir kuramcı kendi hayatına göre farklı bir bakış açısı edinerek bunu savunmaktadır. Burada diğer kuramcılara göre Erik Erikson oldukça farklı bir bakış açısına sahip olmuş, yaşamı sadece ilk çocukluk, ergenlik yılları arasında kısıtlamamış bunun tam aksine gelişimin

⁸⁶ Şenol Bezci, “Youth in Crisis: An Eriksonian Interpretation Of Adolescent Identity”, *Research on Youth and Language*, C. 2, S. 1, NewYork 2008, s.1,12.

bu yıllardan ziyade yaşam boyunca devam ettiğini ve sosyal çevreye ve yaşama göre şekillendiğini iddia etmiştir.⁸⁷

⁸⁷ Stevens, *Erik Erikson: An Introduction*, s.38

3. ERIK ERIKSON’UN PSİKO SOSYAL GELİŞİM KURAMI

Erik H. Erikson içsel krizlerle oluşan ego gelişimini Çocukluk Çağı ve Toplum adlı kitabında da ele almıştır. Bu kitap kişinin bütün hayatı boyunca gerçekleşen fiziksel, bilişsel, dürtüsel, cinsel değişimler ve bu evrelerde yaşanmış olan krizler çerçevesinde şekillenmekte olan kişilik gelişiminin bir çizelgesi niteliğindedir.⁸⁸

Erikson, kişilerdeki ego gelişiminin içsel krizlerle şekillendiğini iddia etmektedir. Ona göre bir sonraki döneme geçmek bir önceki aşamayı başarıyla tamamlamaya bağlıdır. Onun kriz/bunalım dediği durum bir felaket, bir tehdit değil, bunun aksine “artan bir yararlanabilirlik ve aynı zamanda gizli gücün gelişmesi dönemi” anlamına gelmektedir.⁸⁹

Erikson’un bu kuramını çeşitli şempanzeler üzerinde deneyen Harlow’un çalışmalarında erken yaşlarda annesinden ve diğer şempanzelerden ayrılarak yalıtılmış bir ortama bırakılan şempanze yavrularının daha sonra yetişkin durumuna gelince son derece yetersiz davranışlarda bulundukları görülmüştür. Buradan hareketle şempanze yavrularının doğumdan sonraki ilk aylarının sosyalleşme açısından kritik bir evre oluşturduğunu söylemek mümkündür. Daha sonraları insanlar üzerinde yapılan çalışmalarla da bu dönemin insanın gelişimi açısından oldukça önemli olduğu ortaya konmuştur.⁹⁰

Ergenlik döneminde kişinin yaşamış olduğu bedensel, bilişsel ve fizyolojik değişimler kimlik gelişiminin de hızlanmasını sağlar. Erikson, ergenlik dönemini kişisel kimlik oluşturmaya karşı kimlik kargaşası yaşama dönemi olarak belirtmiştir. Erikson’a göre kimlik yalnızca ergenlik döneminde oluşturulmaz. O, kimlik oluşturma döneminin kişinin hayatı boyunca sürdüğünü, fakat yoğun olarak ergenlik döneminde oluştuğunu belirtmektedir.⁹¹

⁸⁸ Erik H. Erikson, *Childhood and Society*, Norton Company Press, New York 1950, s. 11.

⁸⁹ Mary Gander, Harry Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Çev. Bekir Onur, İmge Kit., Ankara 2001 s.35

⁹⁰ Harry Harlow ve M. K. Harlow, *The Young Monkeys, Readings in Psychology Today*, Boston Globe, California 1972, s. 26

⁹¹ Ümit Morsünbül, *Ergenlikte Kimlik Statülerinin Bağlanma Stilleri Cinsiyet ve Eğitim Düzeyi Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 2

Sekiz aşamada yer alan tüm çatışmalar zıt ifadelerle adlandırılmaktadırlar. Bireylerin sağlıklı bir şekilde kişilik kazanmalarında bu krizlerin ya da çatışmaların başarılı olarak atlatılması oldukça önemli olmaktadır. Bir dönemdeki çatışmanın başarılı olarak geçirilmesi, kendisinden sonraki evre için sağlıklı temeller oluşturmaktadır. Eğer bir evredeki kriz tam olarak çözülemez ise; tıpkı Freud'un kuramında olduğu gibi kişi, o döneme takılıp kalmamıştır fakat yaşamının daha sonraki evrelerinde de bu çatışma devam etmekte ve çözümlenene kadar problem yaratmaktadır. Bu duruma örnek verecek olursak eğer; bebeklik dönemi krizi olan güvensizlik, ergenlik dönemi krizi olan kimlik karmaşası sonraları birçok yetişkinde de gözlenebilmektedir. Erik Erikson, gelişim kuramını ayrıca klinik gözlemlere de dayanarak ortaya koymaktadır. Bu kuram, insan gelişim aşamalarında bugüne kadar ileri sürülmüş olan en kapsamlı açıklama olarak bilinmektedir çünkü hayat boyunca gelişimin bilişsel, duygusal ve toplumsal açıdan farklı taraflarını dikkate alan, bunlar arasında çeşitli ilişkiler kuran ve disiplinler arası bir bakış açısına sahip olan bir kuram olarak adlandırılmaktadır. Kuramın genel bakışından da söz etmekte fayda vardır. Erikson' a göre, kişinin çevresiyle etkileşimi yaşamı boyunca gelişmektedir.⁹²

Erikson, kişinin gelişimini üç değişken arasında oluşan bir ilişki olarak görmektedir. Bu değişkenler biyolojik değişkenler, toplumsal-çevresel etkiler ve ego süreci olarak belirtilen kişiye ait deneyimlerden ibaret olmaktadır. Erikson'un gelişim kuramında yer alan ana kavramlar ve açıklamaları aşağıdaki gibidir;

A. Aşamalı oluşum ilkesi: Aşamalı oluşum ilkesine göre kişi daha önceden belirlemiş olduğu adımlarla, belli bir tasarıma göre gelişmektedir.

B. Psiko-sosyal bunalım: Temel gelişim planında, kişi sekiz dönemde oluşan zıt çatışmaları çözmek durumundadır.

C. Bölge: Organizmanın gelişim dönemine uygun olarak kişinin bedeninin bir bölümünü temsil etmektedir.

D. Organ işlev şekli: Gelişim dönemine uygun beden bölgesinin davranışlarını belirtmektedir.

⁹² Erikson, *Identity and The Life Cycle*, s.63

E. Toplumsal işlev örüntüsü: Gelişim dönemine uygun olarak beden bölgesinin davranış biçimini ve bireyler arasındaki ilişki örüntüsünü belirlemektedir.

F. Ego kimliği: Kişiye ait olan bir tecrübe ve dinamik bir gerçekliktir.

G. Ego kimliği duygusu: Erikson, ego kimliği duygusunu bireysel benzerlikler ve tarihsel olarak süreklilik duygusu diye tanımlamaktadır.

H. Sosyal kimlik: Kişinin diğer bireyler gözündeki benzerliklerini, süreklilik duygusunu test edip gözlemesi durumu olarak tanımlanmıştır.

K. Psikososyal gelişim dönemleri: Erikson, psikanalitik gelişim kuramına ait olan temel kavramları alarak, sekiz aşamalı bir psikososyal gelişim kuramı oluşturmuştur. Psikanalitik gelişim kuramlarının genel olarak temel noktaları, çocukluk yaşantıları ve cinselliktir. Erikson'un gelişim kuramında ise; toplumsal unsurlardan ve yaşamın bütün dönemlerinden söz edilmektedir.⁹³

Erik Erikson bireylerin gelişimini, kişinin genleriyle içinde yaşamış olduğu çevre arasındaki etkileşim olarak görmektedir. Erikson'a göre kişinin yaşamında toplamda sekiz evreden söz etmek mümkündür. Ayrıca ergenlik dönemi normatif bir süreçtir yani belli kalıplar içinde olan bir kriz dönemidir.

Ergen bireyler bu aşamada ne olduklarını algılamaya çalışarak aynı zamanda ne olabileceklerini düşünmeye başlarlar. Geçmiş tecrübelerini bütünleştirme, “ben kimim” sorusuna cevap bulmaya çalışma, sağlam bir kişisel kimlik duygusuna sahip olma çabası içindedirler. Bu kriz dönemini atlatarak kişiliğinde belli bir bütünlüğe ulaşan kişi kimlik kazanmış olmaktadır. Kendisi, diğer bireylerle ilişkileri, kişinin yaşam biçimi gibi konularda çözümsüz ve bu konulara ilgisiz olma durumunda ise Erikson'un düşüncesine göre bunlar kimlik karmaşasının belirtisidir. Kimlik karmaşasında birey kendini belirli roller ve hedefler karşısında yetersiz ve henüz yeterince tanımlanmamış biri olarak algılamaktadır. Kimlik duygusunun kazanılması durumu, çocukluk dönemindeki sorunların çözüme kavuşması ve yetişkin bireylerin dünyasının problemleriyle karşı karşıya gelebilmeye hazır olmayı gerektirmektedir. Bu çatışmaların

⁹³ Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Yayınevi, İstanbul 1998 s.48

çözümleri toplumda kültürden kültüre değişebileceği gibi kişiden kişiye de değişebilmektedir.⁹⁴

Her dönemdeki krizi bir sonraki döneme geçmeden önce yaşamış olmak gerekmektedir. Herhangi bir dönemde krizin veya sorunun çözülmemiş olması, özel bir destek de alınmadığı zaman daha sonraki tüm evrelerde gelişimin önünü kapatmaktadır. Erikson'un ayrıca fırtına ve stres konusundaki düşünceleri birçok psikoloğun bakış açısından farklıdır. Erikson, Spanger gibi kişinin tek olduğuna ve aynı kültürde bile birbirlerine benzer şekilde gelişim gösteren iki bireyin olmadığına inanmakta ve ergenliğin oldukça bireysel bir konu olduğunu iddia etmektedir. Her toplumda bireyler birçok benzer problemle karşılaşmakta, fakat her bir birey bu problemleri farklı biçimde çözmektedir. Tüm bunlardan dolayı ergenlik dönemi sarsıntılı ve çatışmalı bir evre olmakta veya olmamaktadır.⁹⁵

Erikson, kişinin “sosyal geçerliliği olan bir kendilik” oluşturmalarının çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Yani kişi kendisinin nasıl bir birey olduğuna dair düşünceler geliştirir, bu düşünceleri deneyerek, değiştirerek ya da bu düşüncelere uygun bir şekilde davranmaya çalışmaktadır. Kişi bu durumda kendisine bakışında giderek bir bütünlük ve süreklilik kazanmaktadır. Erikson'a göre birey kimlik kazanabilme mücadelesinde toplumda diğerlerinin gözündeki kendisi ile kendi bakış açısındaki kendisini karşılaştırmaktadır. Bu evrenin olumlu geçme durumu yetişkinliğe de olumlu etki edecek ve kişinin sağlıklı bir yetişkin olarak yaşaması ortaya çıkacaktır. Erikson bir sözyle ergenlik döneminde kişilerin yaşamış olduğu çatışmaları özetlemeye çalışmaktadır. “Ben olmam gereken gibi değilim, olacağım gibi de değilim ama daha önce olduğum gibi de değilim”⁹⁶

Erikson, her döneme ait olan iki zıt özellik tanımlamış ve kişilerin yaşamını sekiz döneme ayırmıştır. Her dönemde farklı bir çatışma sürecinden geçerek o döneme ait olan bunalım çözülmekte ve temel bir özellik de kazanılmaktadır. Her dönemde iki tane zıt kişisel özellik yer almaktadır. Fakat burada önemli olan nokta iki zıt özelliğin ne kadar olumlu yönde ve doğru şekilde geliştiği olmaktadır. Psikososyal gelişim kuramına

⁹⁴ Erik Erikson, *Vital Involvement In Old Age*, Norton Company, NewYork 1986 s.54

⁹⁵ Esen Dinçel, *Ergenlik Dönemi Gelişimsel Ödevleri ve Psikolojik Problemler*, Ankara Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 26

⁹⁶ Dinçel, *Ergenlik Dönemi Gelişimsel Ödevleri ve Psikolojik Problemler*, s. 28

bakıldığında bir dönemde yaşanmış olan bunalım ve çatışma, bir sonraki gelişme döneminde tekrar yaşanarak aşılabilmektedir. Erikson, tıpkı Freud gibi çocukluk dönemindeki gelişime ağırlık vermekte ve aynı zamanda kuramın ilk dört dönemi büyük oranda Freud'un çocukluk dönemlerinin geliştirilmiş biçimidir. Altıncı, yedinci ve sekizinci dönemlerde ise diğer kuramlardan tamamen bağımsız olarak yetişkinlik ve yaşlılıkla ilgilidir. Bu sebeple, burada yetişkinlikle ilgili olarak beşinci dönemden bahsedilmektedir. Dönemler genel olarak aşağıdaki gibidir:

1. Temel güvene karşı güvensizlik- bebeklik,
2. Özerkliğe karşı utanç ve şüphe - erken çocukluk,
3. Girişimciliğe karşı suçluluk duygusu- erken çocukluk,
4. Çalışkanlığa karşı aşağılık duygusu- geç çocukluk
5. Kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası- ergenlik,
6. Yakınlığa karşı yalıtılmışlık- genç yetişkinlik,
7. Üretkenliğe karşı durgunluk- orta ve geç yetişkinlik
8. Bütünlüğe karşı umutsuzluk- yaşlılık

Erikson, psikososyal gelişim kuramında nadiren belirli yaş dilimlerini göz önünde bulundurarak ve üzerinde durarak açıklamalarda bulunmuştur. Bu gelişim kuramında, beliren yetişkinlik gibi özel bir dönem de bulunmamakta ve Erikson ergenlik ve genç yetişkinlik dönemleri üzerine daha çok vurgu yapmaktadır. Aynı şekilde ergenlik dönemi ve psikososyal moratoryum terimleri üzerinde de özellikle durmuştur. Erikson, ergenlik döneminden yetişkinliğe geçiş dönemini ergenlik döneminin uzaması olarak ifade etmektedir. Bu detayların net olarak algılanabilmesi için kimlik kavramını ve kuramın beşinci dönemi olan “kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası” aşamasını iyi bir şekilde açıklamak gerekmektedir.

Kimlik kavramı, değişik alanlarda farklı şekillerde tanımlanan kavramlardan birisidir. Aynı zamanda, literatürde ben, benlik, kendilik, kişilik ve kimlik bazen eş anlamlı, bazen de farklı anlamlarda kullanılmışlardır. Kimlik kavramı açıklanırken ortak bir noktada buluşulamayışının temel sebebi, bu kavramın fiziksel, bilişsel ve toplumsal durumları içinde barındırması olarak ifade edilebilir.

Erikson'a göre, kimlik ergenlik döneminde kişinin kazanması oldukça gerekli olan temel bir özelliktir ve mesleki kimlik, grup kimliği, kültürel kimlik, ulusal kimlik, cinsel kimlik gibi farklı statüdeki kimliklerin bir bileşimidir. Erikson, akademik çalışmalarında ve eserlerinde kimlik kavramına ait olan net bir tanımlama yapmamaktadır ve daha çok kimliğin gelişim süreciyle ilgilenmiştir.⁹⁷

Erikson'a göre, kimlik gelişimi ne ergenlik dönemiyle başlayan bir süreç, ne de bu dönemle biten bir süreçtir. Kimlik kişinin tüm yaşamı boyunca gelişip değişmektedir. Ergenlik döneminde kimlikle ilgili değişimlerin yoğunlaşmış olmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır:

1. Fiziksel görüntüde meydana gelen değişimler,
2. Gelişmekte olan bilişsel kapasite,
3. İş süreci, evlilik süreci ve geleceğe dair önemli kararları alma vakti olmasıdır.

Ergenlik döneminde bireylerin yaşamış oldukları kimlik bunalımları farklı şekillerde sonuçlanabilir;

1. Bir diğer döneme olumlu geçiş sağlayan kimlik duygusunun kazanılmasıyla,
2. Psiko-sosyal moratoryumla,
3. Kimlik karmaşasıyla,

Erikson, kimlik gelişiminin kişinin hayatının farklı dönemlerinde, kişinin kendisi ve diğerleri arasında bir denge oluşturma çabası olduğunu, kimlik gelişiminin sadece ergenlik döneminde şekillenip sona ermediğini ve bunun yanında hayatın bütünü kapsayan bir süreç olduğunu savunmaktadır. Böylece, kimlik gelişiminin ergenlik dönemiyle beraber başladığı, fakat günümüzde ergenlik döneminin sonunda tamamlanmadığı söylenebilmektedir.⁹⁸

Bundan 30–40 yıl öncesinde belki de kimlik gelişimi ergenlik dönemiyle beraber kazanılmakta ve ergenlik dönemi iş, evlilik ve geleceğe yönelik son derece önemli kararların verildiği bir dönemdi. Ancak, günümüzde kimlik gelişimi, eğitim, evlilik, işe başlama gibi özelliklerin kazanılmasının yirmili yaşların sonuna kayması ergenlik

⁹⁷ Erikson, *Childhood and Society*, s.25

⁹⁸ Erikson, *Identity and The Life Cycle*, s.78

döneminde değil, yetişkinlikte kazanılan bir özellik olmakta ve iş, evlilik, geleceğe dair önemli kararlar bu dönemde verilmektedir.⁹⁹

Erikson'un kuramında beşinci dönem, ergenlik döneminin başlamasıyla beraber kişinin toplumsal bir ihtiyaç olarak hayatındaki rolünü tanımlama çabasıyla başlamakta ve genelde eğitimin bitmesi, bir işe girme ve bir eş seçimiyle sonlanır. Erikson' a göre, bu dönem kişinin kimlik sorunlarının çözümü kavuştuğu bir dönemdir. Kişi, bu evreyi başarıyla geçirmez ise onun kimlik gelişimi psikososyal erteleme ile sonuçlanmaktadır. Erikson, sanayileşmiş toplumların, kişilere bir süreliğine psiko-sosyal ertelemeye izin verdiğini belirtmektedir. Yetişkinlikle benzeyen ikinci özellik de budur. Benzer olarak, psikososyal ertelemeye kişi, kimlikle ilgili olarak deneme, araştırma, keşif ve erteleme yaşamaktadır. Bütün bu özellikler ve geçişler günümüzde ergenlik döneminde değil, yetişkinlik döneminde yaşanmaktadır. Genel olarak günümüzde kimlik gelişiminin ergenlikte başladığını, ancak ergenlik döneminde değil, yetişkinlik döneminde önem kazanan ve odaklanılan bir özellik olduğu söylenebilmektedir. Erikson'un bu kuramı psikososyal gelişimi en iyi anlatıp açıklayan kuramlardan bir tanesidir ve psikoloji çevrelerinde oldukça büyük ilgi görmüştür.¹⁰⁰

4. KİMLİK KAVRAMI VE ÇEŞİTLERİ

Kimlik kavramı ilk dönemler özellikle klinik psikologlar tarafından yoğun olarak araştırılırken daha sonraki dönemlerde ise; gelişim psikologları, sosyal psikologlar ve sosyologlar tarafından da incelenmiştir.

Kimlik kavramının tanımı çok farklı alanlarda farklı şekillerde yapılabilmektedir. Bu kavramın tanımının tek bir noktada buluşulamamasının sebebi kavramın fiziksel, bilişsel ve toplumsal öğeleri içinde barındırmış olmasıdır. Tüm bu alanlarda ortak olarak yapılabilecek bir tanım en basit şekliyle “ben kimim?” sorusuna kişinin ya da kişilerin vermiş oldukları yanıttır, diye yapılabilir. Bireyler yaşamlarının çeşitli dönemlerinde “ben kimim?” sorusunu kendilerine sormaktadırlar. Kişinin kendi yaşamını mutlu, mutsuz, üretken ya da kısır görmesi belki de bu sorunun cevabına bağlı

⁹⁹ Erikson, *Dimensions of a New Identity*, s.43

¹⁰⁰Hasan Atak, *Beliren Yetişkinlik; Yeni Bir Yaşam Döneminin Türkiye’de Araştırılması*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi Ankara 2005, s. 58,61.

olmaktadır. Kimlik kavramını en iyi şekilde tanımlayan iki kuramcı Erikson ve Blo's'tur.¹⁰¹

Erikson'un Kızılderili yaşam bölgelerinde edinmiş olduğu tecrübeler, II. Dünya savaşı sırasında çalışmış olduğu San Francisco'daki Gaziler Rehabilitasyon merkezinde pekişerek artmıştır. Yaşamındaki bu deneyimler Erikson'un kimlik konusuna daha çok eğilmesini sağlamıştır. Bu çalışmalarının sonucunda kişilerde kimlik karışıklığı sorunu olduğunu görmüştür. Erikson, yapmış olduğu bir söyleşisinde kimlik kavramını çalışmalarının temeline almasının sebebini belki de ben bu ülkede göçmen olduğum için kimlik kavramı benim hayatımda temel bir noktada yer aldı sözleriyle açıklamaktadır.¹⁰²

Kimlik kavramı ayrıca Erikson'un Psikososyal gelişim kuramı içinde de ayrıntıları ile ele alınmıştır. Onun kuramına göre kimlik oluşumu, bebeklikten beri çeşitli ilişkilendirmelerle oluşturulan ve ergenlik döneminde bu özdeşimlerin yeniden harmanlanması ve bir devamlılık ve aynılık durumu kazanmasıyla birlikte sınırları belirlenen psikososyal bir gelişim özelliği haline gelmektedir.¹⁰³

Erikson, Freud'un Psiko-analitik kuramını ailenin ve çocukluk yaşantılarının sınırları dışına çıkararak, sadece erken çocukluk deneyimleri ve oedipal sorunlarla sınırlı kalmayarak çocuğun yaşatları, öğretmenleri, çocuğun yaşadığı toplumsal ortamı da dâhil ederek Psikososyal gelişim kuramını oluşturmuştur. Bu sebeple Erikson kişinin ve toplumsal kültürün özünde yer almakta olan kimlik oluşum süreciyle ilgilenmiştir. Erikson'a göre bireyin kişiliği çevreyle etkileşim süreci içinde yaşam boyunca gelişmektedir. Erikson ayrıca kişisel gelişim ile toplumsal değişimlerin kişinin yaşamındaki kimlik krizi ile tarihsel gelişimdeki güncel çatışmaların (ekonomik kriz, savaş vb gibi) birbirinden ayıramayacağını iddia eder, çünkü bu alanların birbirlerini tamamladıklarını söylemektedir. Erikson'un kuramında bütün yaşam döngüsü gelişimsel dönemler biçiminde tanımlanmakta ve kimliğin yapılanmasında en kritik dönemin ergenlik olduğu öne sürülmektedir. Erikson, kimlik oluşumunu psikolojik, toplumsal, gelişimsel ve tarihsel faktörler arasındaki ilişki olarak tanımlamaktadır.

¹⁰¹ Erikson, *Dimensions of a New Identity*, s.75

¹⁰² David Elkind, "Erik Erikson: İnsanda Gelişimin Sekiz Evresi", Çev. A. Dönmez, *A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara 1979, s. 38.

¹⁰³ Füsün Çuhadaroğlu Çetin, "Kendilik Patolojisi Belirtisi Olarak Kimlik Kargaşası", *Türk Psikiyatri Dergisi*, C. 12, S. 4, İstanbul 2001, s.310.

Kişinin yaşamındaki kimlik kriziyle tarihsel gelişim içindeki çağdaş krizler birbirinden ayırt edilememektedir, çünkü bunlar birbirlerini tanımlamak için birbirlerine yardım ederler” Buna göre o psikososyal gelişim kavramını biyolojik miras, deneyimin kişisel örgütlenmesi ve kültürel bağlam içerisinde tanımlamıştır.¹⁰⁴

Erikson’a göre kimlik en kısa tanımıyla kişinin biriciklik duygusunun sürekliliğidir. Erikson’un bu kavramı tanımlayışının çok yönlü, karışık ve soyut olması araştırmacılara kimlikle ilgili araştırmalarında zorluklar oluşturmaktadır. Erikson kişilerin gelişimini üç farklı değişken arasındaki ilişki olarak görür. Bunlar biyolojik farklılıklar, toplumsal ve çevresel etkiler, ego süreci olarak belirlenen kişisel deneyimler ve diğerlerinin gerçekliği içerisinde aynılık ve sürekliliğin, tutarlı bir kişiliğe sebebiyet veren bir değişken olması olarak ele alınmaktadır. Erikson, egoyu üst benlikle id arasındaki bir aracı kimliğinden çıkararak çevreye yönelik bir işleve büründürmektedir. Erikson, gelişimin de dönemlerden oluştuğunu savunmakta, ancak bireyin cinsel gelişimi yerine onun sosyal gelişimini temelde ele almaktadır. Bu sebeple onun kuramı, psikososyal gelişim kuramı olarak adlandırılmıştır. Gelişimin her döneminde çocuğun gerek duyguları ve gerekse toplumun çocuktan beklentileri değişmektedir.¹⁰⁵

Freud’un kişilik gelişimi kuramına göz atarsak eğer üst-benliğin ortaya çıkmış olduğu dönem altı yaş civarında son bulmaktadır. Ona göre yetişkin kişiliğinin en temel özellikleri bu dönemlerde son şeklini almaktadır. Buna rağmen Erikson, Freud’dan farklı olarak kişilik gelişiminin kişinin yaşamı boyunca devam ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁶

Erikson’un iddiasına göre kişinin egosu bütünleyici ve düzenleyici bir yapıdır. Ego; değişik alanlarda düşüncelerimize girip ve bizi harekete geçiren gözlemlerimizi, duygularımızı, anılarımızı, çeşitli dürtülerimizi gözden geçirerek ve bir araya getirerek tutarlı bir varoluş sürdürmemizi koruyan içsel bir yapıdır. Aynı zamanda kimlik kişinin biricikliğinin bilinçli duygusu olarak, tecrübelerin sürekliliği için bilinçsizce çaba ve dayanışma halindedir.

Erikson’a göre kişisel kimliğe sahip olmanın bilinçli duygusu aynı zamanlı olarak gelişen iki gözleme dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, kişinin benlik aynılığının zamanda ve mekânda varlığının ve sürekliliğinin algısıdır. Bir diğeri ise, bir

¹⁰⁴ Jerry Burger, *Kişilik*, Çev. Deniz Erguvan Sarıoğlu, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006, s.162,163.

¹⁰⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 415.

¹⁰⁶ Burger, *Kişilik*, s.163,164.

başkasının kişinin benlik aynılığını ve sürekliliğini tanımlayabilmesidir. Kişinin çevresinden gelen bilgileri düzenleyen ego ve kişinin duygusal alandaki algılarını ifade eden içsel yaşantıya denk gelen benlik (self) tarafı bulunmaktadır.¹⁰⁷

Bireyin kimlik arayışında gözlemlenen durumlardan hareketle kişisel kimlik durumları şu şekilde ifade edilmektedir.

- a. Kimlik duygusu zamanla ilgili bir yön içerir,
- b. Kişisel kimlik, beraberlik ya da tutarlılık duygusu içerir,
- c. Kişisel kimlik çok sayıda kimliği içinde barındıran bir sistemdir,
- d. Kişisel kimlik farklılığı, özerkliği ve kendisini ortaya koymayı içerir,
- e. Kişisel kimlik, orijinallik duygusunda pekişmektedir,
- f. Kişisel kimlik, bir fiil ve eser bırakma, üretme etkinliğini kapsar,
- g. Kişisel kimlik aynı zamanda farklı bir değer olarak yerleşmektedir.
- h. Kimlik kavramı ayrılma yapılanmaları olarak da anlamlandırılabilir.¹⁰⁸

Ergenlik dönemi ise ikinci bireyleşme, yeniden yapılanma dönemi olarak tanımlanabilir. Bu aşamada kişi bu döneme kadar içselleştirmiş olduğu anne-baba kavramlarını dışarıdan yeni sevgi objeleri bulmak için bırakmaktadır. Bu evrede bireyler anne babalarına karşı olan duygusal yönelimlerini arkadaşlarına doğru doğrultmaktadırlar.¹⁰⁹

Psikososyal gelişim kuramı aşamalı olarak gelişen bir (epigenesis) kuramıdır. Aşamalı oluşum ilkesine göre kişilik; belli zaman dilimleri içerisinde aşamalı olarak gelişmektedir. Erikson her döneme ait olan iki tane zıt benlik duygusu tanımlayarak kişilik gelişimini 8 döneme ayırmıştır. Her dönemde iki zıt duygu arasındaki çatışma o döneme ait olan bunalımın konusunu oluşturmaktadır. Erikson bunalım kelimesini kötü bir olay olarak değil, yararlı bir gizilgüç olarak değerlendirmektedir. Her dönem bir önceki dönemin etkisiyle biçimlenmektedir. Her dönemin kendine ait olan gereksinimleri, tamamlanacak görevleri, çözülecek sorunları, duyarlı tarafları ve o

¹⁰⁷ Erikson, *Dimensions of a New Identity*, s.94

¹⁰⁸ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir 1994, s. 6.

¹⁰⁹ Morsünbül, *Ergenlikte Kimlik Statülerinin Bağlanma Stilleri Cinsiyet ve Eğitim Düzeyi Açısından İncelenmesi*, s. 7

döneme ait bir bunalımı vardır. Normal kişilik gelişimi ise tüm bu ihtiyaçların karşılanması, sorunların çözülmesi ve bunalımın aşılması ile gerçekleşmektedir. Dönemin sonuna doğru hangi duygunun baskın olduğu, ruhsal, toplumsal bunalımın nasıl çözüme kavuştuğu gelişimin yönünü belirlemektedir. Çatışmanın olumlu duygular yönünde çözülmesi önemli olmaktadır.

Erikson ergenlik dönemini, kişilerin tüm enerjilerinin birçoğunu kendilerini tanımlama ve kendilerine saygı konularına ayırmış oldukları hayatın önemli bir kavşağı olarak değerlendirmektedir. Ona göre ergenlik döneminde kişiler “yeniden yapılanma” fırsatı bulmaktadırlar. Bu dönemdeki cinsel, zihinsel gelişim, bireyin dünyasına katılmasını, kimliğinin sadeleşmesini kendisine yol ve yön seçmesini sağlamaktadır. Kişi bu süreçte hem yaşıt grubundan, hem de önemli etkileşim kurduğu figürlerden çok fazla etkilenir. Erikson’a göre kimlik bunalımını çözebilmek ve toplumda önemli rolü olan bir birey olmak ergenin temel görevlerindendir.

Kişi bu görevini yerine getirirken önceki yaşam krizlerinin çözümünden ve tecrübelerinden de yararlanmaktadır. Erikson kimlik kazanımını açıklarken kimlik, ego kimliği, ego kimliği duygusu ya da kimlik duygusu, kişisel kimlik ve sosyal kimlik kavramlarını da kullanmaktadır.¹¹⁰ Tüm bu kavramlara göz atarsak;

4.1. Ego Kimliği

Gelişen organizma her psikososyal döneme ait olan krizleri egonun uyumlu işleviyle çözmektedir. Krizlerle baş etme sırasında kişinin kendisi ile ilgili algıları, yani ego kimliği tekrar organize olmaktadır. Kişinin geçmişte olan deneyimlerinin, artan ve değişen sosyal rollerinin egonun uyumlu işlevleriyle tekrar tekrar harmanlanmasıyla ego kimliği oluşur. Ego kimliği kişinin geçmişini özetleyen, şu andaki durumuna anlam veren ve gelecekteki davranışlarına yön veren karışık bir rol imajıdır. Erikson’a göre ego kimliğinin oluşması, yalnızca çocukluk döneminde yapılmış olan özdeşimlerin toplamı değil, eski özdeşimlerin yeniden değerlendirilmesi ve organize edilmesi olarak da ifade edilmektedir. Erikson’un modelinde güçlü bir ego kimliği anlayışına sahip olan bireyler kendilerini özerk kişilikler olarak görmekte ve tutarlı bir öz imaja sahip olmaktadır. Kimlik arayışında birey birçok farklı rol de oynar, böylece onun “gerçek

¹¹⁰ Erik Erikson, *Insight and Responsibility*, Norton Company Press, New York 1964, s.81

ben'i" farklı rolleri deneyerek, hem bilinçli, hem de bilinçsiz olarak ego kimlik mücadelesi vermektedir.¹¹¹

4.2. Kimlik Duygusu

Kimlik duygusu ego kimliğinden oluşan süreklilik ve aynılık algısı olarak adlandırılmaktadır. Bu duygu, farklı roller ve çevresel koşullar içinde kişinin tek, her rolde ve durumda sürekli aynı kişi olduğu algısını oluşturmaktadır. Erikson'a göre kimlik duygusu gelişmiş bir birey kendi benliğinin sürekliliğini algılayan, kendine yabancı olmaktan kaçınan, nereden gelip nereye doğru yöneleceğinin bilincinde olan kişidir. Kendine ait olan duyguları, düşünceleri, amaçları ve inançlarıyla bir dünya görüşüne sahiptir. Kişi üstlendiği değişik roller ve değişik etkilere karşı benliğinin tutarlılığını, sürekliliğini kavramakta ve ona göre davranmaktadır. Bu tutarlılıktan ve süreklilikten yoksun bir bireyin benliği yine vardır, fakat kimlik duygusu yoktur. Kimlik duygusu, denizde yol alan bir gemiye yol gösteren, ona kılavuzluk eden bir pusula gibidir. Kimlik duygusu tamamen oluştuğu zaman kişi, kendisini hem bağımsız bir kişi olarak görür, hem de değer vermiş olduğu kendi çevresinde benimsendiğini hissetmektedir. Bu şekilde bağımsız bir birey olmakla topluma uyum sağlayan bir kişi olmayı bağdaştırır. Kimlik duygusu kişinin soyut olarak kendi benliğini bilinçli ve bilinç dışı kabullenişinin yanında cinsel, toplumsal ve mesleki açılardan somut gelişmelerin de tanımlanmasını gerektirir. Bu sebeple kimlik duygusunun cinsel, toplumsal ve mesleki tarafları da bulunmaktadır. Cinsel kimlik, bireyin cinsel yapısı, yeterliliği ve kabullenışı ile gelişmektedir. Toplumsal kimlik, bireyin grup ve toplum içindeki rollerini, yerini, değerlerini bulma, arkadaşlarının sadakatlerini gözden geçirme süreci, gerçek dostluğu arama, etraftaki kişiler vasıtasıyla kendi kimliğini tanımlama çabalarını içermektedir. Mesleki kimlik ise, bir meslek oluşturmak için eğitim ve çeşitli hazırlıklara girmeyi ve meslek edinmeyi içermektedir.¹¹²

4.3. Kişisel Kimlik

Erikson kişinin geçmişteki deneyimleri ile şu andaki deneyimlerinin kendi bakış açısına göre birleşimini kişisel kimlik olarak tanımlamaktadır. Sosyal kimlikte ise birey

¹¹¹ Erikson, *Identity and The Life Cycle*, s.101

¹¹² Erik Erikson, *Identity Youth and Crisis*, Norton Company Press, New York 1968, s.155

yalnızca kendi bakış açısından değil, başkalarının gözünde de aynılık ve sürekli olma duygusunu test etmek istemektedir. Kişinin içinde bulunmuş olduğu toplumda yer edinmesi, kişinin rollerini ve değerlerini tanıması sosyal kimliğin temelini oluşturmaktadır. Bireyin daha önceki psikososyal dönemlerde kişilik unsuru olarak sadakat, güven, özerklik, geleceğini planlama ve başarabilme duygularını birleştirememesi kimlik ile ilgili belirsizliğe sebep olur, birey ben kimim sorusunu yanıtlayamaz ve sonuç olarak da kimlik krizi ortaya çıkmaktadır.¹¹³

4.4. Moratoryum

Gelişmiş toplumların birçoğunda ergenlik dönemindeki kişilerin bir büyüme dönemine ihtiyaç duydukları kabul edilir ve kişiler belirli ölçülerde denemeler yapabilecekleri eğitimsel ve sosyal çevrelerle etkileşime geçmelerine izin verilir. Bu süreçte kişi çocukluk hali ile ne olacağı arasında bir bağlantı kurar ve kendisi hakkındaki fikirleri ile toplumun fikirlerini bağdaştırmaya çalışır. Moratoryum, kişinin yetişkinlik sorumluluklarını almaya hazırlanması için zaman kazanım dönemi, kesinleşmiş kimlikleri benimsemeden önce bazı kimlik örüntülerini deneyerek, araştırma yaptıkları etkili bir süreçtir.¹¹⁴

4.5. Kimlik Krizi

Ergenlik döneminde birey sağlam bir kimliğe ulaşabilmek için mutlaka bu “kriz” yaşamalıdır. Kriz kavramı genellikle yalın anlamıyla algılanmaktadır, fakat Erikson bu tecrübeyi ertelenmiş neşe duygusu olarak tanımlamaktadır. Birey meslek seçimi ve eğitimi, evlilik ve ideolojisi hakkında birçok kararla karşılaşınca kaygı yaşamakta ve bu gerginliğini çözüme kavuşturmak zorunda kalmaktadır. Kriz durumu ve bu noktada cevap arayışı içinde olmak kimlik gelişimini sağlamaktadır. En etkili sonuçlar birey kimlik arayışında olduğunda ve kendisinin oluşturmuş olduğu imajları kendi kişisel yapısına dönüştürdüğü zaman elde edilebilmektedir. Bu gerginlik haliyle baş ederken birçok ergenin kişiliğinde de değişiklikler olmaktadır. Erikson, gençlik dönemine ait

¹¹³ Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, s.10

¹¹⁴ Morsünbül, *Ergenlikte Kimlik Statülerinin Bağlanma Stilleri Cinsiyet ve Eğitim Düzeyi Açısından İncelenmesi*, s. 15

olan bu karmaşa durumunu bir hastalık olarak değil olması gereken bir bunalım olarak değerlendirmekte ve kişinin kendi kimliğini arayış bunalımı olarak adlandırmaktadır.¹¹⁵

4.6. Kimlik Karmaşası

Bazı bireyler açısından karşılaşılan zorluklar çok büyük olabilir. Erikson bu kişilerin zorluğu önceki dönemlere doğru gerileme veya kayıtsızlıkla çözmeye çalıştıklarını söylemektedir. Bazı kişiler, krizin getirmiş olduğu zorluklarla mücadele edemeyerek kimlik karmaşası olarak adlandırılan bir duruma gerilerler. Bu kişi psiko-sosyal açıdan kendisini tanımlamaya ulaşamamış ve karar vermeyi tehdit edici ve çatışmalı olarak görmektedir. Karar verme anındaki başarısızlık ise, kişide yalnızlık hissini arttırmaktadır. Bu durumlara bireysel yabancılaşma, utanç, güven ve gurur eksikliği bir de başkalarınca kontrol edilme algısı eşlik etmektedir. Erikson, kimlik karmaşası yaşayan bir kişinin insanlarla yakın ilişkiler kurmada göstermiş olduğu başarısızlık sonucu yalnızlık duygusu yaşadığını belirtmektedir. Bu tarz bireyler uygun olmayan yanlış kişilerle rastgele arkadaşlık edip, çalışmama, kendini bir işe verememe, dikkatini toplama güçlüğü gibi durumları yaşarlar. Yarışmaktan kaçarak yeteneklerine uygun olmayan işlerde kendilerini tüketirler. Ailenin ve toplumun onaylamamış olduğu rollere girip ters ya da olumsuz kimliğe bürünürler. Zaman kavramları belirgin değildir ve zamanın herhangi bir değişim getireceğine inançları yoktur.¹¹⁶

4.7. Kimlik Dağınıklığı

Bireylerin günlük yaşamdaki davranışları daha da ağırlaşmış, ciddi psikiyatrik hastalıkları doğurma durumu ise kimlik dağınıklığı olarak adlandırılmaktadır. Bazı kişiler kaygılarından kurtulabilmek adına uyuşturucu madde ya da alkol kullanmaya başlayabilmektedirler. Bazıları da kendilerini çevrelerinden soyutlama durumunu seçebilir. Kronik olarak suç işleyen bireylerde de açık şekilde bir kimlik ve kişilik bütünlüğü yoksunluğu ya da kişilik bölünmesi görülebilmektedir.¹¹⁷

¹¹⁵ Dinçel, *Ergenlik Dönemi Gelişimsel Ödevleri ve Psikolojik Problemler*, s.30

¹¹⁶ Emel Arslan, “Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson’un Psiko- sosyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2008, s. 15

¹¹⁷ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 25-27.

5. ERİK ERİKSON’UN PSİKO SOSYAL GELİŞİM EVRELERİ

Erikson’un gelişim kuramına ait kavramlardan birincisi aşamalı oluşum ilkesidir. Buna Epigenetic Principle da denmektedir. Bu terimin anlamına bakacak olursak eğer, Erikson, Evans ile yaptığı söyleşide aşamalı oluşum ilkesini şu şekilde tanımlamaktadır. “Epi” üstünde; “genetic” genesis ise ortaya çıkma anlamındadır. Bundan dolayı epigenetic epigenesis zaman ve mekân içinde bir parçanın diğer bir parça üzerinde gelişme durumu anlamındadır.¹¹⁸

Erikson yaşamı sekiz evre olarak adlandırmaktadır ve her bir aşamadaki çatışma aşağıda izah edilmektedir. İlk beş evre Freud’un dönemleri ile paraleldir, fakat Erikson üç dönem daha fazladan yaşandığını savunmaktadır. Erikson, kişilerin var olan bu sekiz dönem içinde psikososyal gelişimi tamamen tamamladığını iddia etmektedir. Bu gelişim dönemlerinin en önemli özelliği her evrede birisi olumlu, diğeri ise olumsuz olan iki tane özellikten hangisinin kişi tarafından kazanılıp kazanılmadığı durumudur. Bu evreler, ilk dönem olan “temel güvene karşı güvensizlik” evresinden başlayarak her dönem birbirinin üzerine kurulmakta ve hayat boyunca bireyin sahip olabileceği özelliklere etki etmektedirler. Sağlıklı oluşan bir kişilik gelişimi için olumlu olarak aşılması gerekli olan krizler ve bunların yer aldığı evrelerin özellikleri aşağıda sırasıyla ifade edilmiştir.¹¹⁹

5.1. Temel Güvene Karşı Güvensizlik (0-1,5 Yaş, Oral Dönem)

Bireyin doğumundan bir buçuk iki yaşlarına kadar devam eden bu evre, Erikson’un tablosunda ilk dönem olarak nitelendirilir ve bu evre Klasik Psikanaliz’e göre Freud’un iddia etmiş olduğu gelişim dönemlerinden oral döneme denk gelmektedir. Bu dönemin ortaya çıkan ilk sosyal etkileşim boyutu bir tarafta güven diğer tarafta güvensizlik olmasıdır. Bu evrede haz bölgesi ağızdır ve temel davranış biçimi olarak da emme, ya da içine alma gösterilebilmektedir. Bebek bu evrede çevresindeki tüm uyarıcıları içine almaya çalışmaktadır. Bunu hem emme şeklinde,

¹¹⁸ Richard Evans, *Dialogue With Erik Erikson*, Praeger Publishes, New York 1981, s. 21.

¹¹⁹ Ayşen Balkaya, “*Lise Öğrencilerinin Kimlik Duygusu Kazanım Düzeylerinin Bazı Kişisel Sosyal ve Ailesel Nitelikler ile Suç Davranışı Bakımından İncelenmesi*”, A.Ü Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2005, s. 21, 26

hem de diğer duyu organları ile yapmaya çalışır. Örneğin; gözleriyle etrafında gördüklerini içine almaya, kulaklarıyla işittiklerini içine almaya anlamaya ve onları anlamlandırmaya çalışır. Bu evrenin ikinci bölümünde ise dış çıkarma ile birlikte ısırma davranışı görülmeye başlamaktadır.¹²⁰

Bebek bu evrede içerisinde bulunmuş olduğu dünyanın güvenilir bir yer olup olmadığını keşfetmeye çalışır. Eğer bu evre iyi geçer ise; temel güven duygusu edinilir, iyi atlatılmazsa da güvensizlik duygusu gelişmektedir. Annenin davranış biçimi bu evrenin en önemli unsurlarından biridir. Anne çocuğa dünyanın güvenilir bir yer olduğunu ve bebeğin en azından anneye bile güvenebileceğini hissettirmelidir.¹²¹

“Temel güven duygusunun” kazanılması, annenin çocuğa ihtiyaç duymuş olduğu huzuru ve güveni her yönden vermesi, sonraları kişinin inancında tutarlılık sergilemesinde de önemli rol oynamaktadır. Sağlıklı ego fonksiyonlarının gelişebilmesi için çocuklar kolay beslenebilme, derin uyuma ve isteklerinin düzgün şekilde doğru zamanda karşılanacağına ilişkin temel bir güven duygusu da geliştirme ihtiyacı içindedirler. Bu evrenin sağlıklı bir şekilde atlatılması, bireyde “umut” ve “uyum” duygusunu geliştirmektedir.¹²²

Bireyin hayata, başka insanlara ve kendine güvenme derecesi büyük oranda bebek iken görmüş olduğu bakıma bağlıdır. Bu aşamada annenin sürekliliği ve bebeğin ihtiyaçlarını devamlı karşılaması durumu güven duygusunun gelişimi için oldukça önemlidir. İhtiyaçları uyarıldıkları zamanda karşılanan, sorunları hızlıca giderilen, bağıra basılıp, okşanıp sevilen, kendisiyle oynanan, konuşulup ilgilenilen çocuk dünyanın yaşam için güvenilir bir yer olduğu ve diğer kişilerin kendisine yardımcı ve güvenilir oldukları yolunda bir duygu geliştirebilmektedir. Bakımının tutarsız, yetersiz ve reddedici olduğu dönemlerde ise bebekte insanlara karşı daha sonraki gelişim dönemlerine bile etkisini aktarabileceği temel bir güvensizlik, korku ve kuşku özelliği gelişmektedir. Bebekte toplumsal anlamda güven unsurunun ilk kanıtı bebeğin beslenmesinin kolaylığı, uykusunun derinliği ve bağırsaklarının rahat çalışabilmesidir. Bebeğin ilk toplumsal başarısı, annesinin gözünün önünden ayrılabilmesidir, çünkü

¹²⁰ Hasan Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayınları, Ankara 1999, s.70

¹²¹ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 73

¹²² Erik Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, Çev. Bedirhan Üstün, Vedat Şar, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1984, s. 2, 3

anne, güvenle beklenen bir dış görünüş olmanın yanında artık bebeğin içinde bir kesinlik durumu olarak yer etmektedir.¹²³

Bebekte güven duygusunun gelişmeye başladığı, annesinin yanında olmadığı zamanlarda aşırı bunaltı şeklindeki davranış ile kendisini belli etmektedir. Annenin geçici olarak olmayışına katlanabilmek için bebeğin, annesinin yeniden geri döneceğine ve eskiden olduğu gibi yine kendisine bakmayı sürdüreceğine güven duyması gerekmektedir. Temel güven duygusunun iki boyutu bulunmaktadır. Bunlar; bir taraftan anneye ve onun sevgisine güvenme, bir taraftan da bebeğin kendisini annenin sevgi ve güvenine değer bulma durumudur. Yaşamın bu ilk deneyim edinilen yakın ilişkisinden çıkarılan temel güven duygusu, yakın ilişkilerin sağlamlığı ve güven duygusu biçiminde ileriki yıllara aktarılmaktadır.¹²⁴

İhtiyaçlarını giderdiği esnada annenin çocuğu sevmesi, okşaması, sıcaklığını hissettirmesi, ilgilenmesi, ileriki dönemlerde çocuğun gerek kendisine, gerekse çevresine güven duygusunun temellerini atmaktadır. Annesinin kendisini sevdiğinden ve kendisini asla bırakmayacağından emin olan çocuk, annesine, çevresindeki dünyaya ve bireylere güven duymaktadır. Çocukta, ilk güzel duygular olan iyimserlik ve mutlu olmanın temelleri de atılmaktadır.¹²⁵

Bir başka şekilde ifade edilirse, anne ya da onun yerine geçen yetişkinle kurulan ilişkinin niteliği çocuğun ileride geliştireceği temel güven duygusunun ve toplumsallaşmanın temelini oluşturmaktadır. Bu durum sonradan “iyiyim” duygusu, kendi olma duygusu ve güvenilen biri olma duyguları ile birleşmektedir. Aksi takdirde, anne tarafından reddedilen, soğuk bir şekilde davranılan, ihtiyaçları yerinde ve zamanında sevgiyle karşılanmayan çocukta daha sonraları kendisine ve çevresindeki dünyaya karşı güvensizlik meydana gelmektedir. Bu güvensizlik durumu ise, ileride olumlu bir şekilde çözümleninceye kadar, tüm gelişim dönemleri boyunca da devam edecektir. Yine “Temel güven duygusunun” sağlanmasını kapsayan ilk evrede, annenin bebeğe ihtiyacı olan huzuru verme durumuyla kişinin ileriki yaşlarda gelişecek olan inançlarında büyük bir tutarlılık edinmesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Erikson bireylerde ilk “dinî duyguların” oluşumunun bu evreyle ilgili olduğunu

¹²³Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s.4

¹²⁴ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 54

¹²⁵ Erikson, *Vital Involvement in Old*, s.59

düşünmektedir Bu evrenin sağlıklı bir şekilde atlatılması, bireyde “umut” ve “uyum” duygularını da geliştirmektedir¹²⁶

Güven duygusunun bir diğer uzantısı da tutarlılık devamlılık durumudur. Tutarlı olduğu emin olunan durumlara güvenilir, güvenilmez olanlar ise genelde tutarsız olanlardır. Bu sebeple çocuklar kısıtlama ve yasaklamalardan değil, aslında tutarsızlık ve anlamsızlıktan rahatsız olurlar.¹²⁷

Anne babalar, sadece yasaklama ya da izin verme ile yönlendirme tercihlerini kullanmakla kalmamalı, çocuğa, ne yapıyorlarsa bunun bir anlamı olduğuna dair bir açıklama ile inanma sağlayabilmelidirler. Sonuç olarak çocuklar, engellenmeden ötürü değil, bu engellenmelerin toplumsal anlamlarının olmayışından ya da yitiminden dolayı nevrotik olmaktadır.¹²⁸

Özellikle Erikson’a ait olan yukarıdaki son cümle bu durumun yetişkinler noktasında dini açıdan da oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Dinî yasakların her biri, insan doğasına göre birer engellemedir. Hatta bazı dinî yasaklar çok büyük bir engelleme niteliği taşımaktadır. Özellikle de dinin zihinsel ve duygusal tarafının göz ardı edilerek dinî emir ve yasakların sadece gelenek, görenek ve töreye dönüştüğü toplumsal yapılarda Erikson’un ifade ettiği nevrotik bozukluklar sık sık oluşabilecektir. Bu durumlar zamanla özgürlük arzusuyla engellenmenin meydana getirdiği sorunlardan kurtulmak için tüm emir ve yasaklardan birer birer vazgeçme eğilimini doğurabilmektedir. Genç bireyler bu tarz emirlerden vazgeçmeye daha istekli olurken yetişkinler ise, bu davranışa karşı çıkabilirler ve bu durum da kuşaklar arasında karşılıklı anlayış eksikliğinden doğan çatışmaları da artırmaktadır. Bu sebeple yetişkinlerin dini emir ve yasakların anlamlarını ve her birinin gerekçelerini çocukların, gençlerin anlayabileceği şekilde anlatmaları bir gerekliliktir. Ancak bunu yapabilmeleri de ilk olarak biliyor olmalarına, eğer biliyorlarsa gençlere nasıl aktarabileceklerini bilmelerine bağlı olmaktadır. Bu da ancak yetişkin bireylere yönelik bir eğitimin sonunda oluşabilecek güzel sonuçlardır.¹²⁹

¹²⁶ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s.6

¹²⁷ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 21

¹²⁸ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 7

¹²⁹ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 71

5.2. Özerkliğe Karşı Kuşku ve Utanç (Anal Dönem, 2-3 Yaş)

Doğumdan sonraki 18. ayda çocuklarda dışkı kontrolünü sağlayan kalın bağırsağa ait kaslar, iki yaş civarında da idrar kontrolünü sağlayan idrar torbası çıkısında yer alan sfinkter kasları yeterli olgunluğa ulaşmakta ve çocuklar kısa süre içinde bu iki fizyolojik olayı kontrol edebileceklerini keşfetmektedirler. Yani; istedikleri zaman idrar ya da dışkılarını tutup bırakabileceklerini öğrenirler. Bu durum çocukların en önemli özerklik girişimidir.¹³⁰

Erikson'a göre kişinin hayatındaki bu ikinci dönem, bebeğin bir buçuk iki yaşlarından üç yaşına kadar olan dönem olup, Freud'un kuramındaki anal döneme denk gelmektedir. Zevk ve ilgi bu dönemde anüs bölgesinde toplanmaktadır.¹³¹

Erikson, bedenle ilgili gelişmelerin, ruhsal gelişmeler için büyük bir temel teşkil ettiğini düşünmektedir. Örneğin, insan hayatının bu ikinci döneminde kaslar yavaş yavaş olgunlaşmaya başlamaktadır. Erikson bu dönemin en belirgin niteliği olarak; içte tutma ve dışa bırakma durumunu ön plana çıkarmaktadır. İçte tutma ve dışa bırakma eylemleri ile ilgili olarak öncelikle çocuğun boşaltım sistemi üzerinde artık denetim özelliğinin kazanılması anlaşılmalıdır.¹³²

Çocuğun yeni gelişen fiziksel becerileri sonucunda çocuk bir takım tercihlerde bulunmaya başlar ve istekler önem kazanır. Bu aşamanın en önemli çatışma durumu tuvalet eğitimidir. Çocuk kendi kendisini kontrol etmeyi öğrenmekte fakat bu eğitim sırasında çocukla uygun şekilde bir iletişim içine girilmediği takdirde utanma duygusu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan bu denetim durumu giderek tüm bedene hâkim olan tutma ve bırakma şeklindedir. Bu aşamada ortaya çıkan inatçılığın temelinde de bu yatmaktadır. Çocuk ya tutmuş olduğu şeyi bırakmamak ya da elindekini devamlı olarak atmak için inat edecektir. Bu durum ileride kişiler arası ilişkilerde egemen olacak toplumsal eylemlere dönüşmek üzere gelişmeye devam etmektedir.¹³³

Çocuğun tüm kaslarını kontrol altına alabilmesi psiko motor davranışlarındaki gelişimle ilgilidir. Bu durum onun kendi kendini kontrol edebilmesi ve bağımsız hareket

¹³⁰ Ramazan Arı, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayın Dağıtım., Ankara 2005, s.15.

¹³¹ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.75

¹³² Erikson, *Vital Involvement in Old Age*, s 75

¹³³ Arı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.22

etmesini sağlayacaktır. Çocuğun tek başına yapmak istediği tüm hareketlere izin verilerek kendi kendini kontrol edebilme özelliklerinin temelleri böylece atılmış olur. Çok sıkı kontrol çocuğun öz saygısını yok edebilir ve bu sebeple çocuk utangaç olabilir. Önceki aşamada temel güven duygusunu kazanmış olan çocuk, kendi kontrolünü kazanabilmesi için, özgürlüğünü hissetmesi gerekmektedir. Bu sebeple evde ya da okul öncesi eğitim kurumlarında çocuklar için esnek olan ve çevresini özgürce keşfedebileceği ortamlar oluşturmalıdır. Çocuğun kendi kendine yemek yeme, eşyalarını toplayabilme, giyinme ve soyunma, giysisini seçebilme, karşılaştığı bazı sorunları çözme gibi çabaları desteklenmeli ve teşvik edilmelidir. Böylece, çocukta bağımsızlık duygularının en etkili temelleri atılır. Kendi kendisini kontrol etme ve saygısı bu dönemde oluşmaktadır. Sürekli bir şekilde kısıtlanan, aşırı derecede koruma altına alınan, çok sıkı bir şekilde kontrol edilen çocuklarda, kendi yeteneklerinden şüphelenme duygusu ve kendi vücutlarından utanma duyguları gelişebilmektedir.¹³⁴

Erikson'a göre tüm bu temel çatışmalar sonuçta ya düşmanca ya da iyimser beklenti ve tutumlara yol açmaktadır. Böylece tutma davranışı, yıkıcı bir şekilde elinde tutma ve kısıtlama durumlarına sebep olabilmektedir. Bunun yanında zıt bir şekilde de görülebilmektedir ki, bu durum da sahip olmak ve elinde tutmaktır. Dışa bırakma durumu ise gevşemiş bir "bırak olsun", "bırak gitsin" biçimine de dönüşebilmektedir.¹³⁵

Erikson, utandırmaya eğitim yönüyle de değinmektedir. Aşırı utandırılma durumu kişinin bunu kabullenmesi durumuyla karşılanmazsa eğer, gerçekten uygun davranış yerine, kişinin istediklerini sinsi bir şekilde yapma yolunda gizli bir kararlılığa yol açmaktadır. Erikson'a göre kişi tuvalet eğitimi esnasında azarlanır ya da ayıplanırsa, utanç ve kendi bedeninden kuşku duyma duyguları gelişmektedir.¹³⁶

Bu aşamada, benlik saygısının yok olmasına yol açmayan kişiye ait denetim duygusunda kalıcı iyi niyet ve gurur duygusu oluşmakta, kişisel denetimin yok olması ve yabancılar tarafından aşırı şekilde denetleme duygusunda ise kuşku ve utanca yönelik kalıcı bir yönelme eğilimi oluşmaktadır. Erikson bu kriz dönemini de dini açıdan adalet duygusu ve toplumsallıkla ilişkilendirilmektedir. Bu dönemde çocuk kendi istediklerini yetişkinlere ait olan dünya düzeninde biçimlendirilmesini

¹³⁴ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 9.

¹³⁵ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 1.

¹³⁶ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 71.

istemektedir. Çevresindeki yetişkinlerce yasalara dini kurallara karşı saygılı şekilde iyi niyetli olan çocuğa çocukluk döneminde verilen özerklik yani bağımsız olma şekli çocuğun sonraki yaşantısında oluşabilecek olan yersiz şüphe ve utanca dönüşmeyecektir.¹³⁷

5.3. Girişimciliğe Karşı Suçluluk (Fallik Dönem 3-5 Yaş)

Üçüncü evre ise üç ile beş yaşları arasını kapsayan okul dönemidir. Psikososyal gelişim aşamalarında Freud'un kuramına göre fallik döneme denk gelmektedir. Fallus, erkek cinsel organı anlamına gelir. Böylelikle, bu süreçte çocuğun dikkati, ilgisi ve haz duygusu cinsel organlara yönelmiştir.¹³⁸

Erikson bu dönemde çocuğun bir birey olarak kendisine güçlü şekilde inanma duygusunun başladığını ve insan olarak yapabileceklerinin neler olduğunu anlamaya çalıştığını ifade etmektedir. Tüm bunların yanında çocuk artık büyüklerin dünyasını oluşturan şeylere karşı ilgi duymaya başlamıştır. Çocuğun araştırma girişimlerinin, merakının belirli ölçüde desteklenmesi, hoş karşılanması gerekmektedir. Bir önceki evrede oluşan özerklik duygusu, artık daha başka bir amaca göre, daha mantıklı ve çevresi ile daha uyumlu hale gelmektedir. Merak duygusu ile araştırma önce ev ortamında başlar ve cinsel bir ilgi halinde karşı cinsten ebeveyne doğru yönelir. Bu çağın sonuna doğru beliren arzu hayal kırıklığı ile bastırılıp, yerine kendisinin anne baba olma isteği ortaya çıkmaktadır. Çocuk bunu oynadığı evcilik oyunları ile de göstermektedir. Bu aşamada davranışları, araştırmacılığı, merakı çok fazla eleştirilen sorularına cevaplar bulamayıp azarlanan çocuk ileride girişimlerinden suçluluk duymaya karşı meyilli olmaktadır.¹³⁹

Erikson, bu aşamada cinsiyetin keşfedildiğini, merak duygusunun çok yoğun olduğunu çocukta araştırmacı ruhun ortaya çıkmaya başladığını söyler. Merak duygusu ve cinsiyetin keşfinin doğal bir sonucu olarak çocuk cinsellikle ilgili kişilere sorular sormaktadır. Eğer anne baba, çocuğun çeşitli sorularına uygun cevap verebilirlerse, çocuğun girişimciliği desteklenmiş olur. Eğer “ayıp ayıp”, “bunlarla ilgilenme” gibi engelleyici bir tavır takınırlarsa, çocuk bu konuları merak etmenin suç olduğu

¹³⁷ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 14.

¹³⁸ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 72.

¹³⁹ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 27.

duygusuna kapılmaktadır. Bu evrede çocuğun sürekli şekilde sorular sorarak yaşamda çok fazla şeyi keşfetmesiyle birlikte vicdan duyguları gelişmeye başlamıştır. Dini yönden vicdan kişinin başkaları ile iletişim halindeyken onun Allah ile olan kalbi bir iyilik duygusu içinde olması anlamına gelmektedir.¹⁴⁰

Aynı cinsiyetten olan anne ve baba ile ödipal çatışma çocukta suçluluk yaratmaktadır. Çocuk motor ve dil gelişimlerindeki büyük bir değişme ile çevresini daha çok araştırmaya ve girişken olmaya başlar. Bu aşamada iken çocuk desteklenmelidir ki böylece daha sonraları girişken olabilsin. Çocukların doğal meraklarını tatmin edebilecek araştırma ve gözlem yapabilecekleri, problem çözebilecekleri ortamlar hazırlanmalıdır. Bu evrede baskılanan çocuk yaptıklarının yanlış olduğunu düşünerek suçluluk duymaktadır. Fakat çocuğun yapmış olduğu her şeyin onaylanması da çocuğun ahlak gelişimini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Böylece çocuğun yapması ve yapmaması gereken durumlar konusunda bir denge kurulup çocuğun girişkenlikleri ve yapmak istedikleri desteklenmelidir. Aynı zamanda bu evrede çocuk cinselliğe merak duymaya başlamaktadır. Çocuğun sorularına genelde cevaplar verilmeli, yasaklar konmamalı ve anlayamayacağı şekilde ayrıntılı açıklamalardan kaçınılmalıdır.¹⁴¹

5.4. Çalışma ve Başarmaya Karşı Aşağılık Duygusu (6-12 Yaş)

Altı yaşından on bir on iki yaşlarına kadar süren ilkokul dönemidir. Freud'un kuramında gizil döneme karşılık gelir. Bu aşamada çocuk okulla ilgili çeşitli beceriler ve alet kullanma becerileri kazanarak aynı büyükler gibi bir takım şeyler üretme ihtiyacı duymaktadır. Yaptığı işleri kusursuz bir şekilde tamamlamak isteyip, sürekli bir şekilde etkinlik içindedir.¹⁴²

Genel olarak çeşitli kültürel beceriler öğrenmektedir. Onun için çalışmak başarılı olmak ve kendini yetişkinlere beğendirebilmek, yaptığıının farkına varıp takdir edilmesi oldukça önemli bir olgudur. Tüm bu becerilerindeki eksiklik aşağılık duygusuna yol

¹⁴⁰ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.73.

¹⁴¹ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 107

¹⁴² Erikson, *Childhood and Society*, s.259

açabilmektedir. Okul ile birlikte öğretmenin, arkadaşların çocuk üzerindeki etkisi artmakla beraber anne babanın etkileri azalmaktadır.¹⁴³

Çocuk sosyalleşmeye başlamıştır. Bu evrede çocuğun kazanabileceği başarılar onun çalışkanlık duygusunu kazanmasına sebep olmaktadır. Anne, baba, öğretmenler çocuğa uygun sorumluluklar vererek ona bir işi başarabilme mutluluğunu tattırmalıdır. Bu aşamada çocuk anne babadan çok daha fazla okul içerisinde faaliyetleri açısından öğretmenleri tarafından değerlendirilmektedir. Böylece çocuğun becerisi küçümsenip, aşağılanırsa eğer onda değersizlik duygusu gelişmektedir. Devamlı olarak yaptıkları beğenilmeyen, eleştirilen, desteklenmeyen, beğenilmeyen çocuklar, yaptıklarının değersiz olduğunu düşünerek kendileri hakkında olumsuz bir değer yargısı oluşturmaktadırlar. Bu evredeki çocuk artık okul aşamasında olması sebebiyle kendi yeterlilik duygusunun gelişmesi de mümkündür. Bu farkına varma durumu ile inanan kişinin, kendisine tüm bu yetenekleri, nitelikleri veren Allah'a yönelmesine sebep olmaktadır¹⁴⁴

5.5. Kimliğe Karşı Rol Karmaşası (13-18 Yaş)

On üç yaşından başlayarak ergenlik döneminin sonuna yani yaklaşık olarak on sekiz yaşına kadar devam eder. İçsel açıdan bütünlüğün, sürekliliğin anlamı olan kimlik duygusunun gelişmiş olduğu bir dönemdir. Kişi yaşıtlarına karşı çeşitli kıyaslamalar yapmakta kendisine ait olan görünümünü ve sosyal sınıfını değerlendirmektedir. Bu süreçte kendisini tanımaya çalışan birey kendisine örnek olabilecek kahramanlar seçmeye çalışmaktadır. Çeşitli gruplara katılmak ister ayrıca grubunun değerlerine bağlılık göstermektedir. Kendisine ait olan bir dünya görüşü edinmeye çalışmakta ve geçerli olan bir kimlik edinebilmek, dönemin temel özelliklerinden birisidir. Ergenlik problemlerine çözüm yolu gösteren bu süreç Erikson'un psiko-analitik literatürüne belki de en büyük katkıyı sağlamış olan bir kavram olmaktadır.¹⁴⁵

Erikson özellikle ergenin yaşamış olduğu ikilemi dile getirmektedir. Ergen cinsel, mesleki açıdan bir kimlik oluşturma, mevcut kimliğini ve kendisine ait rollerini yeniden gözden geçirme sorunlarıyla karşı karşıyadır. Kim olduğu sorusuna cevap

¹⁴³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 35

¹⁴⁴ Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*, Gazi Yay., Ankara 2005 s. 20.

¹⁴⁵ Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*, s. 24.

ararken bir rol karmaşası içinde kalma sorunu yaşayabilir. Eğer bu süreç başarılı bir şekilde atlatılmaz ise yaşamın diğer dönemlerinde de bu çatışma çözümlenene kadar devam etmektedir. Buna örnek vermek gerekirse eğer; ne yapmak istediğine tam olarak karar veremeyen ve bir işten diğerine atlayarak bocalayan, tutarlı olamayan, çocuk gibi davranan yetişkinler, henüz kimlik kazanma krizini çözümleyememiş kişiler diye adlandırılabilir. Erikson'a göre kişinin kimlik arayışının sonucu ya "kimlik kazanımı" ya da "kimlik dağılımıdır". Ona göre kişi kimlik oluştururken bir takım dönemler geçirmektedir.¹⁴⁶

Birinci dönemde kişi çocuksu rollerinden uzaklaşarak ben kimim sorusunu kendisine sormakta ve uygun, tatmin edici bir cevap bulmaya çalışmaktadır. Bu arayış sırasında o, çeşitli kimlikler deneyerek değişik roller ve farklı ilişkiler içerisinde bulunarak deneyim kazanmaya çalışmaktadır. İkinci dönemde kişi deneme yanılma yoluyla, kendisini arama ve keşfetme süreci içine girmektedir. Bazı kişiler yeterince olgunlaşmamış bir kimliğe bürünebilirler. Bazıları ise, iyice yerleşmiş bir kimlik bulmakta gecikebilmektedir. Bu süreçte sağlam bir temel kazanabilme sırasında meydana gelebilecek yetersizlik, umutsuzluk, çöküntü ve depresyon halleri kendisini gösterebilir. Bu duygular ile tüm bunlara eklenebilecek olan aşağılık duygusu kimlik dağılımının belli başlı belirtileridir. Birey bu dönemde kişiliğini başka kişiler ve sonsuz varlık olan Allah ile ilişkileri sonucunda oluşturmaktadır. Güven ve umut kavramları bu dönemde, kimlik oluşumu ile ilgili tekrar ortaya çıkmaktadır. Kişinin yaşamının dinî yönünün oluşmasında etkili olan düşüncelerin benimsenmesi, kişilik oluşmasında oldukça büyük bir öneme sahiptir.¹⁴⁷

Anne baba ve öğretmenler kişiye artık bir çocuk gibi değil yetişkinmiş gibi davranmalıdırlar. Birey arkadaş gruplarının etkisinde daha çok kalmaya meyillidir. Anne, baba ve öğretmenler kişinin arkadaşlarını, beğendiği kişileri olumlu karşılayarak onlarla doğru şekilde bir iletişim kurmaya çalıştıkları zaman birey ile iletişimleri çok daha kolay olmaktadır. Bu evrede kişi ile arkadaşça ilişkiler kurulup, kişinin uygun bir şekilde etkileşim kurabileceği kişiler ile karşılaşması sağlanmalıdır.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Erikson, *Childhood and Society*, s.261

¹⁴⁷ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2001, s. 42.

¹⁴⁸ Robert Liebert, V.R Kail, *Developmental Psychology*, Printice Hall, New Jersey 1974, s. 33.

5.6. Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık (Soyutlanma) (19-25 Yaş)

On dokuz ile yirmi beş yaş arasındaki dönemi içermektedir. Kişi bu aşamada kimliğini bulmakta ve başkalarıyla çeşitli yakınlıklar, dostluklar kurabilmektedir. Bu evrede kişi ergenlik dönemindeki yaşlıları ile aile çevresinden çok daha geniş ilişkiler kurup topluma dâhil olmaya adaydır. Bu aşamadaki çatışmayı ve krizi sağlıklı bir şekilde atlatabilen birey güvenli olarak sevgisini verebilme ve alabilme gücüne sahip olmaktadır. Yoksa diğerleriyle dostluk ilişkileri kurmakta zorluk çeken kişi, psikolojik olarak farklı bir yalnızlığın içinde kendisini bulabilmektedir. Bu tip bir yalnızlık “toplumdan soyutlanma ve terk edilme ” duygularını kişiye hissettirir. Bireyin bu süreçteki krizi atlatabilmesinde, öğretmenlerine ve çevresindeki bütün kişilere çeşitli sorumluluklar düşmektedir. İnsana karşı öncelikli prensip olarak sevgi ve saygıyı önemli bir değer olarak gören bir toplum yapısında, bu krizlerin başarılı bir şekilde atlatılabilmesi mümkün olmaktadır.¹⁴⁹

Daha önceki dönemler başarıyla geçirilmişse kişi kendi kimliğini yitirmekten korkmadan diğer insanlarla yakın ilişkiler kurabilmektedir. Rol karmaşası yaşamış olan bir yetişkin ise karşı cinsle ilişki kurmaktan ve diğer insanlarla yakınlaşmaktan korkarak derin bir soyutlanmanın içine girebilir. Genç birey burada ayrıca aşklarının ilerisinde bir veya daha fazla yakın ilişkiler geliştirebilmektedir. Erikson'a göre yakınlık, kişinin kendi kimliğinden bir şeyler kaybetme hissine kapılmadan başkalarının kimliğiyle birleşebilme yeteneği olarak adlandırılmaktadır. Erikson'a göre birçok kişi kimliğini bir ilişki içinde bularak onu geliştirebileceğini düşünür.¹⁵⁰

Kimlikleri zayıf ya da şekillenmemiş olan kişilerin ilişkileri de sönük kalacak ve bu gençler yalıtılmışlık ve yalnızlık duygusu yaşamaktadırlar. Bu dönemdeki genç yetişkinler açısından sevginin önemi büyüktür. Bu dönemde oluşan yakın ilişki, insan sevgisinin ve din kardeşliğinin de çok daha fazla derin bir şekilde hissedilmesine ve geliştirilmesine olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda sevgi, saygı, kardeşlik, dostluk gibi kavramlar tüm inançların da temelini oluşturmaktadır.¹⁵¹

¹⁴⁹ Erikson, *Identity Youth and Crisis*, s.128

¹⁵⁰ Erikson, *Childhood and Society*, s.264

¹⁵¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 51.

5.7. Üretkenliğe Karşı Durağanlık (26-65 Yaş)

Bireyin orta yetişkinlik yılları üretken olarak geçmektedir. Kişi hem kendisinden sonraki kuşakları oluşturabilme hem de onlara rehberlik edebilme görevlerini üstlenmiştir. Mesleki açıdan başarı ve yaratıcılıklara odaklanılmıştır. İlgi, kişinin kendisinden tamamen dış dünyaya doğru yönelmektedir. En önemli durum kişinin kendisini üretken hissedebilmesidir. Üretkenlik denildiği zaman aklımıza yalnızca çocuk sahibi olmak, büyütmekle ilgili bir kavram gelmemelidir. Çocuk sahibi olmamış olan bir kişi de üretken olabilmektedir. Üretkenlik terimi, kendi çıkarlarını ön planda tutan, bencil bir şekilde davranan, sadece kendisi açısından doyum arayan birisi olmak yerine, topluma faydalı olan, gelecek kuşaklara rehberlik edebilmeyi de içermektedir.¹⁵²

Erikson'a göre bu dönemde kişide dini açıdan merhamet ve yardım konusunda hassasiyet doğar ve empati süreci daha çok gözlenmektedir. Birey kendisini başkalarının yerine koyma düşüncesiyle kişileri anlamaya çalışır. Yardım ve merhamet sözcükleri kişinin duygu dünyasında yer tutar. Fakat tam ters duygular yaşandığı takdirde üretkenliğin tamamen zıt anlamı ise bencillik olarak ortaya çıkmaktadır. Bencillik, insanlardan uzak durma, verimsizlik olarak da tanımlanabilir. Bu şekilde olduklarını düşünen kişiler bir durgunluk içine girebilirler. Bu dönemde iş sahibi olamayan ya da evlenmemiş kişiler kendilerinin verimsiz oldukları yönünde bir duyguya kapılabilirler. Bu aşamanın olumlu bir şekilde atlatılabilmesi için kişinin evini, işini paylaştığı kişilere çok önemli görevler düşmektedir.¹⁵³

5.8. Ego Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk (65+ Yaş)

Erikson'un psikososyal gelişim kuramının sekizinci ve son basamağını oluşturan bu evre yaşlılık aşamasını içine alan bir dönemdir. Kişi bu evrede kendisini yavaş yavaş geri çekmeye başlayarak, geçmişini sorgulamaktadır, fakat girişim yapabilmek için yeterince güce sahip değildir. Birey artık önceki geçirmiş olduğu

¹⁵² Erikson, *Childhood and Society*, s.267

¹⁵³ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 36.

evreleri birleştirerek kendisinin gelişerek nasıl bir kişi haline geldiğini kabul etmelidir¹⁵⁴

Bu evre genel olarak altmış beş yaşın üstünü kapsamaktadır. Birey geçmiş dönemleri bütünleştirip, gözden geçirmektedir. Genel değerlendirmeler yaptığı esnada eğer geçmişini uygun bir şekilde yaşadığını, kendi gücünü ve eline geçmiş olan fırsatları iyi değerlendirdiğini düşünüp, geçmişine karşı bir memnuniyet duygusu hissederse eğer bu birey benlik bütünluğüne ulaşmış olur. Kişilerle yakın ilişkiler kurabilmiş, sosyal çevresi tarafından kabul, sevgi ve saygı görmüş, topluma fayda sağlayan üretken bir yaşam geçirmiş olan kişi dolu dolu geçirilen bir yaşamın huzuru ile “ego bütünluğüne” kavuşmuş olmaktadır. Umutsuzluk duygusu ise zamanın artık azaldığına yönelik duyguyu ifade eder, yeni yaşam kurmaya ve alternatif yolları denemeye girişmek için az zamanı ifade etmektedir.¹⁵⁵

Eğer bunların tam aksine bencilce, anlamsız, kendisi dışında kimseye faydası olmayan bir hayat geçirilmiş ise yaşamın sonunda birey anlamsızlık, keder, boşuna yaşamışlık ve ümitsizlik duygularına kapılacaktır. Birey bir yanda geride bıraktığı yılların faydalı ve yaşanmaya değer olduğu şeklindeki tatmin duygusu, diğer yanda ise hayatını boşuna geçirmiş olduğu duygusuna yardım eden mutsuzluk duygusunu hissetmektedir. Birey gençlik ve yetişkinlik yıllarını yeterince değerlendiremediğini düşünmekte, ileride çok fazla zaman kalmadığı duygularını hissederek kendi içinde tamamen umutsuzluğa kapılmaktadır.¹⁵⁶

Birey artık yeterince yararlı olmadığını düşünerek yaşamını anlamsız bulmakta ve yaşayamadıkları için hayal kırıklığı hissetmektedir. Bu süreç yaşlılarda yoğun bir şekilde umutsuzluk duygusunu da beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu evrede kişilerin yaşamak üzere oldukları zamanın çok kısa olduğu hissedildiğinde ve başka bir yön seşebilme alternatifinin mümkün olmadığı anlaşıldığında ümitsizlik durumu ortaya çıkmaktadır. Ümitsizlik genel anlamda ölüm korkusuyla ve kişisel başarısızlığın bir sonucu olarak da boşla gečen bir yaşam duygusuna kapılmakla oluşmaktadır.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Cüceloğlu, İnsan ve Davranışı, s. 337.

¹⁵⁵ Erikson, Childhood and Society, s.269

¹⁵⁶ Melike Sayıl, *İnsanın Gelişimi: Yaşam Boyu Gelişim*, Hekimler Birliği Yay., İstanbul 1997, s.26

¹⁵⁷ Mustafa Köylü, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, Nobel Yay.,Ankara 2010, s. 84

Bu evrede kişi ya önceki yedi dönemin olumlu deneyimlerinin birikimi sonucu benliğini tam olarak bulmuş ya da önceki dönemlerde yaşadığı çatışmalı kriz tecrübeleri ile bu aşamaları sağlıklı bir şekilde geçirememesi durumu sonucunda kendisini oldukça umutsuz hissetmektedir. Bu aşama, üretken geçen bir hayatın sağlamış olduğu doyum ile anlamsız şekilde boş olarak geçirilen yılların mutsuzluğu arasındaki çatışmayla ifade edilebilmektedir. Diğer gelişim evrelerini başarı ile tamamlayan yaşlı birey artık ölüm gerçeği ile yüzleşerek kabullenebilmektedir. Benlik bütünlüğüne tamamen ulaşabilen yaşlı kişi için, çevresinde o zamana kadar oluşturmuş olduğu şeylerden gerideki kuşakların yararlanmakta olduğuna şahitlik etmenin vermiş olduğu zevk yaşanmaktadır. Öyle ki, kişi geçmiş yaşam öyküsünden ne derece hoşnut ya da hoşnutsuz olursa olsun yalnızca günü sağ salim bitirmek bile onun için yeterli olacaktır.¹⁵⁸

Erikson'un dini fikirlerine göre benlik bütünlüğüne ulaşmış olan yaşlılar toplumda hikmet sahibi kişiler olarak kabul edilmekte ve ölümden korkmamaktadırlar. Daha önceki evreleri başarılı bir şekilde tamamlanmamış olması sonucunda bile olsa bu dönemde umutsuzluk duygusu ön plandadır. Umutsuzluk olarak nitelendirilen durum geride kalan yaşamın artık çok az bir süre olmasına ait bir duygudur. Erikson bu durumda, dindar olan kişinin yaşamında bu krizi yaşamayacağını ifade etmektedir. Bireyin oluşan kişiliğinin şekillenmesinde, gelişiminde ilk olarak aile sonra da, okul, şehir ve etkileşim içerisinde olduğu diğer insanlar önemli rol oynamaktadırlar. Sonuçta, mutlu bireylerden oluşan sağlıklı bir toplum oluşturabilmek amacımız ise, kişilerin her dönemdeki temel ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılanmasını sağlamak ve en önemlisi de bu süreçlerde yaşanan krizler ve çatışmaların çözümüne yardımcı olmak üzere çaba sarf etmemiz gerekmektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Erikson, *İnsanın Sekiz Evresi*, s.168

¹⁵⁹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERİK ERİKSON'UN DİN ANLAYIŞI

2. ERİK ERİKSON'DA PSİKOSOSYAL GELİŞİM EVRELERİ VE DİN

Erik Erikson'un psikososyal gelişim ile öne sürmüş olduğu bu sekiz ana çatışma dönemi dini gelişim açısından da değişik şekillerde bir model oluşturmaktadır. Özellikle Martin Luther ve Mahatma Gandhi üzerine yazmış olduğu psikobiyografilerle bu analizlerinin dini hayatı anlamada faydalı bir araç olduğunu ortaya koymuştur. Bir analist olarak Erikson'a göre Luther üzerinde terapi yapılan bir vaka, bir hasta değil, sadece bazı şeyleri göstermek için kullanılan bir figürdür. Erikson dini bir figür olan Luther ile ilgilenmeye başladığı andan itibaren din ile ilgili tasvirlerini önemsemiştir. Ona göre psikoloji ve psikanalizde olduğu gibi başkalarına karşı gösterilen duygulara benzemeyen ruhun derinliklerinde hissedilen gerçeklikle ayrıntılı bir şekilde ilgilenmekte ve onu anlamlı kelimelere, imajlara, insan varlığını çevreleyen karanlığın ötesine giden kodlara anlayış ve kavrayış kapsayan bir ışığa dönüştürmektedir. Ona göre, varlığının gizeminde dindar olan insandaki din potansiyeli farklı dinlerde gerçekleşmiştir. İslam peygamberi Hz. Muhammed'in 'Her çocuk fitrat üzerine doğar. Daha sonra ailesi onu kendi dinine döndürür. Yahudi iseler onu Yahudi, Mecusi iseler onu Mecusi, Hristiyan iseler onu Hristiyan yaparlar'¹⁶⁰ hadisiyle tamamen örtüşmektedir. Dinler kimlik arayışında olanlar için bir ideoloji kaynağı olarak dikkat çekerken, genç bireyler de kendi kimliklerinin oluşumu için bir fikre ihtiyaç duymaktadırlar. Erikson Luther'in savunduğu fikirler veya onun sistematik düşüncesini etkileyen felsefelerle değil onu kimlik arayışına sürükleyen ortamla ilgilenmiştir. Bu da büyük oranda din olgusudur.¹⁶¹

Nesne ilişkileri teorisine benzeyen önemli bir yaklaşım ise Erikson'un benlik psikolojisidir. Psikososyal gelişimin sekiz evresi ile tanınan Erikson aynı zamanda günah hakkındaki fikirleriyle de tanınır. Dinin derin köklerini bebeğin anne ile

¹⁶⁰ Buharî, Kader, 3

¹⁶¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 115,116

arasındaki duyguda bulmuştur. Ona göre bebekliğe geçişteki bu bağlantı dinin Freud'un düşüncelerine göre olgun olmamasından değil bireyin en temel ihtiyaçları korkuları ve insanlığa dair özlemleriyle ilgili önemli bir işlevi yerine getirdiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca din güveni başarılı bir şekilde ortaya çıkaran egoyu ve gelişimin çocukluk safhasını evrenselleştirdiği gibi aynı zamanda bu yaşta ortaya çıkan gerekli gücü ve üstünlüğü de sağlar. Bunun yanında din dünyanın güvenilirliğine olan ortak bir inancı oluştururken aynı zamanda ortak şeytani kavramları ve güvensizliği de açıklar. Diğer bir taraftan dini gelenekler gelişimin son dönemi olan yaşlılık döneminde erdemi elde etmek için sosyal destek sağlanmasına yardımcı olur. Aynı zamanda bu yaşlılık döneminde olgunlaşmış formlar içerisinde ortaya çıkan nitelikli bir benlik, umut, istek, yeterlilik, vefa ve sevgi ile gerçekleşen bir bütünlük oluşturur. Bu durumda da düzen duygusu ve hayatın bütünlüğü yaşlı bireyin ölüm gerçeğini kabul etmesini gerektirir.¹⁶²

Bireyin psikososyal gelişiminin ifade edildiği bu sekiz evredeki benlik gelişimini arttıran kaynaklar arasında dini gelenekler içerisinde ifadesini bulan ve kişiler arası günlük değişimin değerini belirleyen dini ayinlere katılma farklı bir önem arz eder. Erikson'un düşüncelerine göre bu ayinlere katılma süreci dikkatli bir katılımı ve düzenli aralıklarla uygulandığında yüksek bir anlam duygusu ve mükemmel bir gereklilik hissiyle insan varlığının özel bir anlayışını muhafaza ederek itici ve aşırı kontrolü değiştirmede yardımcı olur. Öte yandan anne ve çocuk arasında günlük yapılan dini ritüellerde kaynağını bulan unsurlarla birlikte Erikson'un psikososyal gelişim evresindeki her bir dönem diğerleriyle birleşerek gelişir. Böylelikle yetişkin birey dini yaşamın doğru şeklini oluşturan her bir gelişim evresinde yer alan bazı yapılarını kendi iç dünyasında bütünleştirir. Kısacası Erikson dinin insanı olgunluğa ulaştırmada çok önemli bir rolü olduğu sonucuna varmıştır.¹⁶³

Erikson'a göre Tanrı tasavvuru ödipal dönem öncesi gelişmekte ve kökleri bebeğin annesiyle temel güveni içinde bulunur. Onun için dinin en temel kökleri anne çocuk ilişkisinde bulunmaktadır. Kişinin Tanrı tasavvuru bebeklik dönemi boyunca deneyimlenen anneye ait tüm nitelikleri taşımaktadır. Erikson dinin bebeklik dönemine uzanan bağlantısının dinin gelişmemişliğine değil, dinin insani ihtiyaçların hizmetinde

¹⁶² David Wulf, *The Psychology of Religion: An overview*, American Psychological Association, Washington 1996, s. 59

¹⁶³ Erikson, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History*, s. 67

olan doğasına delalet ettiği görüşündedir. Bu belki de çoğu kişinin niçin Tanrı'ya gerçek bir güven duyduğunu, önemli sınav ve sıkıntı hallerinde ondan yardım dilediğini açıklamaktadır. Güvenli bir ortamda Tanrı bir sevgi kaynağı iken güvensiz olan bir ortamda ise, intikamcı ve dayatıcıdır. Bir insanın Tanrı ile ilişkisi yaşam evreleri boyunca ona rehberlik eden bir süreçtir. Kişinin Tanrı tasavvuru ikili bir evrenin hangi yanının ağır bastığı ile ilgilidir. Hayatın önemli engelleri karşısında başarı ya da başarısızlık duygumuzu çoğu kez geniş ölçüde etkilemektedir. Hayatın son evresinde de Tanrı tasavvurumuz ahiret inancımıza göre şekillenmektedir. Ödül ya da ceza, lütuf ya da lanet inancı insanın hayat ve ölüm konusundaki en son bütünlük ve umutsuzluk duygularını geniş ölçüde etkileyebilmektedir.¹⁶⁴

Erik Erikson, kişilerin psikososyal gelişim evreleri içerisinde gelişimlerinin devam ettiğini iddia etmektedir. Bu dönemlerin bireylerin ahlaki, bilişsel ve dinî açılardan gelişimlerinde, olgunlaşma aşamalarında son derece etkili olduğu düşünülmektedir. Yetişkin bireyler, insanların en önemlisi de çocukların geçirmekte oldukları bu dönemleri dikkate alarak uygun bir şekilde bireylerle iletişim kurmaya çalıştıkları takdirde çok daha güzel sonuçlar, edinimler kazanacaklardır. Erikson'un insanın sekiz dönemden oluşan gelişim aşamaları teorisi bireylere din eğitimi verilirken kişilerin içinde bulunmuş oldukları dönemler ve onların özellikle de ihtiyaçlarına önem verilmesi yönünden çok önemli bir süreçtir. Erikson'un düşüncelerine göre psikososyal dönemler içinde bireyin gelişimi devam etmektedir. İnsanın kişilik özellikleri sadece hayatın ilk yıllarına bağlı olmaz ve kişisel gelişim tüm yaşam boyunca devam eder. Kişilerin gelişimlerinde hem sosyal çevrenin, hem de kişinin doğuştan getirmiş olduğu biyolojik kaynaklı birtakım özelliklerinin etkisi bulunmaktadır. Erikson'un düşüncelerine göre, bireyler yaşamları boyunca toplam sekiz gelişim aşamasından geçmektedirler. Her bir aşamanın kendisine ait değişik ve gelişimsel olan hedefleri bulunmaktadır. Birey her gelişim evresinde farklı bir kriz veya çatışma ile karşılaşmaktadır. Kişinin bu gelişim dönemlerindeki herhangi bir hedefini gerçeğe dönüştürebilmesi için, o döneme ait olan kriz kargaşa ya da çatışmalarla baş etmesi ve kısacası bunların üstesinden gelmesi beklenmektedir. Erikson, bireylerin bu tarz krizlerle baş edebildiği ölçüde çok daha sağlıklı bir kişiliğe sahip olabileceklerine

¹⁶⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrı'yı Tasavvur Etmek*, Çamlıca Yay., İstanbul 2011, s.130,131

inanmaktadır. Bu şekilde de kişi bir sonraki dönemde oluşacak olan gelişim aşamalarında krizlere karşı koyabilmek açısından sahip olması gereken özellikleri de kazanmış olmaktadır. Fakat bir aşamadaki krizle baş edebilme sırasındaki başarısızlık, daha sonraki aşamalarda da telafi edilebilir. Çevresel yönden uygun olan şartlar sağlandığı takdirde, yaşanmış olan başarısızlıkların kişilik gelişimi üzerindeki etkili olan izleri de yok olacaktır.¹⁶⁵

Erikson insanların doğumlarından ölümlerine kadar hayatlarının fiziksel ve psikolojik olarak olgunlaşabilmesi için sosyal etkilerle iç içe olmaları gerektiği durumunu ortaya koymuştur. Böylece de kuşaklar arasındaki iletişimin olumlu olmasını sağlayacak olan bu durum sağlıklı duygusal, sosyal, manevî ve bilişsel gelişimin ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır. Erikson'un iddialarının din eğitimi açısından da önemli bir tarafı vardır ki, bu gelişim evrelerinde gerçekleşen herhangi bir gelişimsel görevi tamamlamış olmak sosyal iletişime dayanmaktadır. İnanç gelişimi kişilerden tamamen bağımsız yaşamak ve kendisini topluma kişilere karşı soyutlamakla değil, kişiler arasında sağlıklı iletişim kurabilme sonucunda gerçekleşmektedir. Erikson'un fikirlerine göre; eğer anne babalar çocuklarının iyi şekilde yetişmelerini sağlayıp onları güzel bir şekilde yönlendirirlerse, bu durum karşılıklı bir döngü haline gelecek ve çocuklar da anne babalarına iyi bir şekilde bakacak onları hayata dair güzel bir şekilde yönlendireceklerdir. Diğer bir şekilde ifade edecek olursak eğer anne ve babalar kendilerini iyi yetiştirirlerse bu çocuklarına da yansıyacak doğal olarak onları da iyi bir şekilde yetiştireceklerdir.¹⁶⁶

Erikson'a göre gelişim evrelerinde kişiler arasında etkileşim bulunmaktadır. Çocukluk çağındakiler yetişkin kişilere, "güvenilir rol modeli" olarak ihtiyaç hissederler. Yetişkin kişiler çocuklara dinî değerleri, dini kuralları öğretmenin yanında kendi inançlarını ve inanç konusundaki fikirlerini de onlarla paylaşabilirler. Yetişkinliğe doğru hazırlık evresinde olan ergenler, aile içinde ve dışındaki rol modelleri bulmak isterler. Genç yetişkinler arkadaşlarıyla arkadaşlık, dostluk ve iyi ilişkiler kurmak istemektedirler. Ergenlik çağındaki kişiler kendilerine rehberlik yapacak kimselere ihtiyaç duymaktadırlar ve onlar da kendilerinden daha sonraki genç olan kişilere

¹⁶⁵ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 39

¹⁶⁶ James White, *Intergenerational Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, 1988, s. 96.

rehberlik yapmaktadırlar. Aynı şekilde ileri yetişkinlik döneminde bulunan kişiler de deneyimlerini kendilerinden daha genç olanlarla paylaşmak istemektedirler. Tüm bu tecrübelerle bakarak, Erikson'un sekiz dönemden oluşan psikososyal gelişim aşamalarını kişilerdeki dinî gelişime uyarlayabilmek mümkündür. Dini gelişim bakımından bu görüşleri ele alırsak, çocukların anne babalarıyla olan ilişki ve iletişimleri oldukça önemlidir ve kişilerin ilgilerinin, isteklerinin, ihtiyaçlarının yaşla değişebildiği sonucuna da ulaşabiliriz. Örneğin; Erikson'un düşüncelerine göre birinci evredeki çocuğa iyi bir bakım ile verilecek olan ilgi, sevgi, güven, çocukta daha sonra gelişebilecek olan dindarlığın temel yapı taşlarını oluşturacaktır. Tüm dinlere bakıp incelediğimizde Tanrı'ya yönelik belli zamanlarda çocuksu olan bir ifade ile boyun eğme, diz çökme ve secde etme gibi kişinin acizliklerini anlatan hareketler bulunmaktadır. Aynı zamanda dinlerde dua ve çeşitli ibadetlerde kötü düşüncelerin, davranışların itiraf edilmesi yer almaktadır. Allah ile kalpten kurulabilecek bir iletişim için büyük bir istek hissedilmesi ve kişisel güvenin en temelinde bir inanca, kişisel güvensizliğin ise kötü kavramıyla ifade edilen durumlara dönüşmesini sağlayan bir sezgi bulunmaktadır.¹⁶⁷

Buna ilaveten tüm dinlerin gelişmemiş olan şekillerinde olduğu gibi kişinin henüz gelişmemiş olan dinsel doğasında da Tanrı imgesine karşı işlenen karanlık eylemleri telafi etme, merhametli insan uğraşlarının iyiliğine yönelik inancı pekiştirme çabaları bulunmaktadır.¹⁶⁸ Güvenilir olan mevcut dünyanın güzellikleri ile gelecek olan öbür dünyada yer alan cennetin neşeyle dolu olması hayal edilebilecek olan çeşitli dünyalara doğru ümidin dini niteliği olarak belirtilmektedir.¹⁶⁹

Aynı şekilde “Temel güven duygusunun” sağlanmasını kapsayan ilk evrede, annenin bebeğe ihtiyacı olan huzuru verme durumuyla kişinin ileriki yaşlarda gelişecek olan inançlarında büyük bir tutarlılık oluşturabilmesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Erikson bireylerde ilk “dinî duyguların” edinilmesinin de bu evreyle ilgili olduğunu düşünmektedir Bu evrenin sağlıklı bir şekilde atlatılması, bireyde “umut” ve “uyum” duygularını da geliştirmektedir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Josef Corvelyn, Patric Luyten, “Psychodynamic Psychologies and Religion”, *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, The Guilford Press, New York 2005, s. 84, 85.

¹⁶⁸ Erikson, *Childhood and Society*, s.250

¹⁶⁹ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 96

¹⁷⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 55

Erik Erikson birçok klinisyenin dinsiz olmakla övündüğü halde çocukları dinsiz olmayan çok kişi gözlemlemiş olduğunu belirtmiştir. Bazı insanların bilimsel uğraş ve toplumsal durumlardan hayati bir inanç sistemi oluşturmaya çalıştıklarını belirtmiş ve bu durumun, inanmanın doğallığına işaret ettiğini söylemektedir. Fakat inancı sözde kalan kişilerin ise hem hayatlarında, hem de diğer bireylere karşı oldukça büyük güvensizlik duyacaklarını da ifade etmiştir.¹⁷¹

Başka bir şekilde ifade edecek olursak, yaşamın ilk dönemlerinde çocuğun ilk dini tecrübesi anne ve babasının sevgisi ile doğrudan ilgilidir. Bu aşamada çocuklarda iletişim durumu, güven ve ümit temeline dayanmaktadır. Bu evrede çok önemli olan güven duygusu kazanımı, umutların gelişebilmesinde oldukça kuvvetli bir unsurdur. Umut ve güven inancın içeriği ile ilgilidir. Umut inancın oluşumunda çok büyük önem taşımaktadır. Kişinin yaşamında umut olarak nitelendirilen şey, olgun inancın oluşmasına imkân sağlamaktadır. Bireyin dindarlığı anne babasına karşı duyduğu ve onlardan almış olduğu güvene kadar uzanmaktadır. Kişi anne ve babasına güven duymayı öğrenmiş olduğu süreçte Allah'a güven duymayı da öğrenmektedir.¹⁷²

Birinci evreyi din duygusu ile nitelendirebilen Erikson bu ikinci kriz dönemini de adalet duygusu ve toplumsallıkla ilişkilendirmektedir. Bu dönemde çocuk kendi isteklerinin yetişkinlere ait olan dünya düzeninde biçimlendirilmesini istemektedir. Çevresindeki yetişkinlerce yasalara saygılı bir şekilde iyi niyetli olan çocuğa çocukluk döneminde verilen özerklik yani bağımsız olma türü çocuğun sonraki yaşantısında oluşabilecek olan yersiz şüphe ve utanca dönüşmeyecektir. Bu şekilde çocukta oluşan ve yaş ilerledikçe değişime uğrayan özerklik duygusu ekonomik ve siyasi hayatta adalet duygusunun devamına hizmet ettiği gibi döngüsel olarak kendisine de hizmet verecektir.¹⁷³

Otonomi bireyin kendi davranışlarını düzenleme ve bu davranışlara yön verme konusunda bir ölçüde bağımsız oluşu olarak adlandırılmaktadır. Diğer aşamada da kendi davranışlarının kendisine ait olduğunun farkına varmaya başlayan çocuk için otonomi, oldukça önemli bir faktördür. Günümüzde bazı kurumlara ait kanunlar bireylerin istekleri ile başkasının isteklerini dengelemektedir. Aynı şekilde dinde de bazı kuralların

¹⁷¹ Erikson, *Childhood and Society*, s. 251

¹⁷² Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 119

¹⁷³ Erikson, *Childhood and Society*, s. 255

kişinin Allah'la olan ilişkilerini düzenlemesi söz konusudur. Bireyin iradesinin gelişebilmesi için hem diğer insanlarla hem de Allah'la ilişkilerini geliştirmesinde kişilik oluşumu önemlidir. Kişi bu evrede iken daha özgür olabilmeyi öğrenmektedir ve tüm öğrenilenler birey için diğer kişilerle karşılıklı olarak yardımlaşma ve dayanışma konusunda bir ana öge oluşturmaktadır.¹⁷⁴

Kendi davranışlarının farkına varma olarak tanımlamış olduğumuz otonomi aşamasındaki çocuk için günlük hayatta Allah'ın isteklerinin farkına varma da oldukça önemlidir ki bu noktada vicdanın yeri büyüktür. Yapılan birçok araştırma, daha sonraki yaşlarda çocukların tüm insana ait yeteneklerinin Allah'ın bir hediyesi olduğunun farkına vardıklarını ortaya koymaktadır. Bu yönden çocuk kendisine ait olan yeteneklerini nasıl kullanması gerektiği ile ilgili karar noktasında, din çerçevesinde yetişkinler tarafından bilgilendirilmelidir.¹⁷⁵

Erikson kişinin vicdanının dinî duygu gelişim döneminde özellikle de Yaradan ile olan ilişkilerinde oldukça önemli etkileri olduğunu düşünmektedir. Üçüncü dönemde de çocuğun yaşamda çok fazla şeyi keşfetmesiyle birlikte vicdan duyguları gelişmeye başlamıştır. Dini yönden vicdanı tanımlamak istersek eğer, kişinin başkaları ile iletişim halindeyken onun Allah ile olan kalbi bir iyilik duygusu içinde olması anlamına gelmektedir. Erikson'a göre yaşamdaki en büyük çatışmalardan biri üst benliğin modeli ve yöneticisi durumundaki ebeveyne onların artık çocuğun kendisinde bile hoş göremeyeceği günahları herhangi bir şekilde işleyip gizlemeye çalışırken yakalandığı zaman duyulan nefrettir. Bu durum çok güçlü bir üst benlik gelişimine neden olup ileride ya hep ya hiç tarzında düşünme ve çevresindekileri kendi ahlak kalıpları içerisine girmeye zorlama gibi davranışlara sebep olabilmektedir.¹⁷⁶

Çocuk yaşı ilerledikçe yoğun bir merak dönemine girdiği ve çevresinde olup bitenlerle ilgilendiği zaman anne babasının yetersizliklerini, her şeye güçlerinin yetmediğini gözlemleyerek farkındalık oluşturur ve bunun sonucunda bir dini kriz yaşar. Bu süreçte çocukların sordukları soruların gerisinde hem öğrenme arzusu hem de yetişkinlerin bilip bilmediklerini deneme arzusu vardır. Bu deneme zarfında

¹⁷⁴ Peter Marr, *Development of an Intergenerational Curriculum for Christian Education Ministry in the Church, The Eastern Baptist Theological Seminary*, Bell Howel Information Company, USA 1990, s. 19.

¹⁷⁵ Erikson, *Childhood and Society*, s. 341

¹⁷⁶ Erikson, *Childhood and Society*, s.257

yetişkinlerin yanıldıklarını gören çocuk, bir zihin krizi geçirir ve bu kriz ondaki ana baba dininin yıkılmasına ve ilahi dinin ortaya çıkmasına vesile olur. Çocuk artık daha güçlü, daha büyük ve anne babasının da inandığı, sığındığı bir varlığa inanma ihtiyacı hisseder.¹⁷⁷

Bu arada çocuklarda altı farklı türde Allah anlayışından bahseden Köylü, bunları; arkadaşça ve dostça, kızgın ve canı, gökyüzünde ve uzak bir yerde müphem, tutarsız iki yönlü ve hayalperest, kral, Süpermen, terapist, şifa verici ve iyileştirici Allah anlayışı olarak sıralamakta ve hepsini de aile içerisinde anne babanın duruşuyla irtibatlı olarak açıklamaktadır. Sözgelimi Allah'ı şifa verici ve iyileştirici bir Tanrı olarak algılayan çocukların ailelerine bakıldığında onların çoğunlukla terepatik bir aile ortamından geldikleri görülmektedir.¹⁷⁸

Yine aynı şekilde Martin Luther'in Tanrısı öfkeli bir yargıç olarak bilmesi, anne ve babasının kendisine uygulamış oldukları şiddetle doğrudan alakalıdır. Nitekim Erikson buradan hareketle Luther'in Tanrının adaletini sorgulayacak bir dini patlama noktasına varmasını anne ve babası ile irtibatlandırarak açıklar.¹⁷⁹

Bireyin kendisini özgür hissetmesi ve kendisine ait yeteneklerinin farkına varması, yeterlilik duygularının kişinin içinde dengelenme durumu, cinsel kimliğinin oluşması ve samimi ilişkilere eğilimli olma durumları, büyük oranda birçok insan için kendisinin Yaratıcı ile güzel bir bağ ve ilişki içinde almasını sağlamaktadır.¹⁸⁰

Gelişen bir şekilde çocuğun bireysel yeteneklerinin farkına varması, kendisinin sahip oldukları konusunda bilinçlenme durumu söz konusudur. Dördüncü evredeki çocuk artık okul aşamasındadır ve çocukta artık kendi yeterlilik duygusunun gelişmesi durumu da mümkündür. Gözlemlene ve katılma isteği oluşan çocukta, "hayatın anlamını" kavraması bakımından birçok fırsatlar sağlar. Bu farkına varma durumu ile inanan kişinin, kendisine tüm bu yetenekleri ve özellikleri veren Allah'a yönelmesine sebep olmaktadır.¹⁸¹

¹⁷⁷ Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini inanç*, s. 145

¹⁷⁸ Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini inanç*, s. 147

¹⁷⁹ Erikson, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History*, s. 63

¹⁸⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 95.

¹⁸¹ Erikson, *Identity Youth and Crisis*, s. 139

Diğer evre olan beşinci aşama bireyin kimlik kazanımı noktasında oldukça önemlidir. Kişinin hayatında kişisel kimliğini oluşturma çabası içinde olan ergenlik aşamasındaki genç açısından da bu durum önemli bir yere sahiptir. Kişi bu dönemde kişiliğini başkalarıyla ve sonsuz ve tek varlık olan Allah ile ilişkileri sonucunda oluşturmaktadır. Güven ve umut maddeleri bu evrede, kimlik oluşumu ile ilgili yeniden ortaya çıkmaktadır. Bireyin yaşamının dinî yönünü ve oranını oluşturmada etkili olan fikirlerin benimsenmesi, kişilik oluşmasında oldukça büyük bir öneme sahiptir.¹⁸²

Erikson bireye ait olan fikirlerin, düşüncelerin ve çeşitli ideolojilerin dinî uyumu da içine aldığını düşünmektedir. Buradan hareketle kitaplarında ele almış olduğu Mahatma Gandhi ve Martin Luther karakterlerinde bahsettiği konulara bakılarak bireyin Allah ile ve kendisi ile olan ilişkisi sonucu yeni ve farklı bir düşünceye ulaştığı fikrinin gerçek olduğunu iddia etmektedir.¹⁸³

Ergenlik dönemin içindeki kişilere verilen bilgilerin kişisel kimlik kazandırma şeklinde olması bu dönem için oldukça önemlidir. Bu konuda da kişisel kimliklerinin bir bölümü olarak “dinî bir ölçü”ye sahip olma durumu ergen bireyler için oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Öncelikle kişiliğin bu dinî ölçüsü, yaşam boyu devam etmektedir.

Bu dönemde ayrıca gençler başkalarına sadık kalmak istedikleri gibi başka bireylerin de kendilerine sadık kalmalarını istemektedirler. Belli ideolojileri onaylayıp farklı bakış açılarını benimsemeleri arkadaş gruplarına katılmaları onlarda sorumluluk, görev ve güven duygularına katkıda bulunmaktadır. Bu tarzdaki sadakat deneyimleri bireyleri kendileri için önemli bir güç kazanacak olan Tanrı imgesiyle ilgili yönelmelerle desteklerini hissedecekleri toplum bireyelerine karşın ilgilerini koruyup sürdürmelerini sağlamaktadır. Erikson’a göre burada dini inançların dini davranışların hizmetinde olması gibi dini davranışların da dini inançların hizmetinde olduğu bir bütünleşme durumu söz konusudur.¹⁸⁴

Altıncı evredeki genç yetişkin bireyler için ise, sevgi oldukça önemli bir unsurdur. Bu aşamada kurulmuş olan yakın ilişki, insan sevgisinin ve din kardeşliğinin

¹⁸² Marr, *Development of an Intergenerational Curriculum for Christian Education Ministry in the Church*, s.28.

¹⁸³ Erikson, *Young Man Luther*, s. 22.

¹⁸⁴ Erikson, *Insight and Responsibility* s. 125

de çok daha fazla derin bir şekilde hissedilmesine ve geliştirilmesine olanak sağlayacaktır. Aynı şekilde sevgi, saygı, kardeşlik, dostluk gibi kavramlar tüm inançların da temelini oluşturmaktadır. Genç bireyler bu dünyada Allah’a kişisel bağlılığın ne demek olduğu konusunu daha güzel bir şekilde tecrübe etmektedirler. Bu durum, aynı zamanda kişiler için üretkenliğin geliştirilmesinde de büyük önem arz etmektedir. Bu evrede eğitimle ilgili tüm çabalar; onlara zamanlarını, yeteneklerini ve bunları her şeyi yaratan varlık için kullanmadaki görevlerini de hatırlatacaktır.¹⁸⁵

İlk yetişkinlik dönemlerinde kişi için, “kendi beklentilerimi nasıl, ne şekilde gerçekleştiririm?” veya “ben nereye doğru gidiyorum?” soruları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu evrede bireyin insanî değerlere ve o değerlerin toplumdaki niteliklerine karşı artan bir ilgi durumu söz konusudur. Ahlakî kurallar basit bir şekilde mutlak ve değişmez uygulanması kesin, zorunlu olan kurallar olarak değil, bunun tam tersine daha çok kişisel değerlendirme ve hayatta edinilen tecrübelerle göre algılanmaktadır. Bu yüzden de ilk yetişkinlik döneminde diğer bireylerin özel durumlarına karşı kişisel ilgiler artar. Genç birey hastaya, fakire ve düşküne karşı büyük ilgi duymaya, çeşitli duygular beslemeye ve kendisinden daha çok önem vermeye başlamaktadır. Bu evrede hem kişilere, hem de tüm insanlığa karşı empatinin artmasına doğru bir ilgi oluşmuştur.¹⁸⁶

Birçok araştırma 30 yaş civarındaki, kişilerin yeni bir hayat evresine girdiğini göstermektedir. Bu evredeki kişiler kendi çocuklarına örnek olma ve onların da ibadetlerini yerine getirmelerini sağlamak için, dinî vecibeleri yerine getirme konusunda kayıtsız kalmayarak bu konuya büyük önem göstermektedirler.¹⁸⁷

Erikson’un psikososyal gelişim evrelerinin en sonuncusu ise bireyin yaşlılık dönemini içermektedir. Bu evrede din; bireylere bütünlük kazandırmada yardımcı olmuştur. Benlik ve kişilik bütünlüğü duygusu bireyin kendisi, diğerleri ve Allah’la iyi ilişkiler içinde olması anlamına gelmektedir. Birey Allah ile olan uyum bütünlüğünü

¹⁸⁵ Marr, *Development of an Intergenerational Curriculum for Christian Education Ministry in the Church*, s. 25.

¹⁸⁶ Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yayınları, Samsun, 2000, s. 138.

¹⁸⁷ Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, s. 140.

sağlayabilecektir. Son dönemde artık daha önceki evrelerde elde edilen değerler ve unsurlar bütünlük ve anlam kazanmıştır.¹⁸⁸

Gelişim aşamalarının en son evresinde benlik bütünlüğüne ulaşan yaşlılar, başkası olmadan “ben” olamam, başkalarıyla paylaşmadan da “biz” olamayız görüşlerini benimsemektedirler. Bu görüş ileri yaş döneminin umududur. Yaşlılık evresindeki “benlik bütünlüğü” duygusu ile bebeklik dönemindeki “güven duygusu” birbirine çok bağlı ve çok benzemektedir. Erikson, bu nedenle büyük anne ve büyük baba durumunda olan yaşlıların, gençlerin yaşamlarında çok önemli rollerinin olduğunun önemini vurgulamaktadır. Erikson, gençlerin kendilerine güveninin yaşlıların hikmeti ve bütünlüğüne dayandığı görüşünü benimsemektedir. Yaşlılar toplumda hikmet sahibi bilge kişiler olarak kabul edildikleri için, eğer yaşlılar “sağlıklı ölüm”den korkmuyorlarsa ve bütünlüğe sahip olabiliyorlarsa genç bireyler de hayattan korkmayacaklardır.¹⁸⁹

Daha önceki evrelerin başarılı bir şekilde tamamlanmamış olması sonucunda bile olsa bu dönemde umutsuzluk duygusu ön plandadır. Umutsuzluk olarak nitelendirilen durum ise, geride kalan hayatın artık çok az bir süre olmasına dair bir duygudur. Hayat artık bitmek üzeredir ve onu yeni baştan yaşama şansı asla yoktur. Bu sebeple de ölümün tanımı korkunç bir son olarak adlandırılmaktadır. Erikson bu durumda ise; dindar olan kişinin yaşamında bu krizi yaşamayacağını ifade etmektedir.¹⁹⁰

Kendi benliğini ve bütünlüğünü tam olarak oluşturmuş olan kişi sonrasında da Allah ile olan bütünlüğünü tamamlamıştır. Benlik bütünlüğüne ulaşmış olan birey de sonucu kesin bir şekilde belli olan gelecekte, yani ölümden, ölüm duygusundan korkmayacaktır. Benlik bütünlüğü duygusu yönünde eksik olan birey ise; yaşamının iyi geçmemiş olduğu duygusu, yeni baştan yaşama isteği, özlemi ve ölüm korkusu içindedir. Ölüm korkusunun içinde, kişinin tek, bütün bir yaşamı ve oluşunu kabul edememiş olması vardır.¹⁹¹

¹⁸⁸ Erikson, *İnsanın sekiz Evresi*, s.99.

¹⁸⁹ Joan Erikson, *Life Cycle Completed*, Norton Company Press, Newyork 1982, s. 41.

¹⁹⁰ Erikson, *İnsanın Sekiz çağı*, s.22.

¹⁹¹ Orhan Öztürk, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, Nobel Tıp Kitapevi, Ankara,2008, s. 120

Erikson’a göre bütünlük duygusuna sahip olan yaşlı birey, ölümü huzurlu ve büyük bir ağırbaşlılıkla hayatımızın doğal bir sonucu olarak görecektir ve karşılayacaktır. Bu duygulara sahip olan yaşlılar daha önceki evreleri oldukça sağlıklı geçirilmiştir. Yeni baştan keşke yaşayabilseydim tutkusu olmaması sebebiyle yaşlılık ona bir huzur sağlamaktadır. Üretmiş olduklarından yaşadıklarından hoşnut ve huzurlu olan yaşlılar daha genç kişilerle olumlu ilişkiler içinde bulunmaktadır.¹⁹²

Erikson’a göre kişi aynı zamanda bütünlüğü yakalayabilmek için başta din olmak üzere siyaset, ekonomik düzen, teknoloji, aristokrat yaşam, sanat ve bilim konularında ilgili olarak bu konularda başı çekenlerin izleyicisi olmanın yollarını bilmelidirler. Böylece benlik bütünlüğü izleyicilik yoluyla katılımın yanında önderlik sorumluluğunun benimsenmesine de izin veren duygusal bir bütünlüğü gerektirmektedir.¹⁹³

Din konusunda eğitimci kişiler “benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk” aşamasında olan yaşlı kişilere hayatın gerçek sebebi olan Allah’la bir olma amacını hatırlatma ve bütünlük ihtiyaçlarını sağlamada onlara yardımcı olmalıdırlar. Ayrıca onlara gelecek olan hayata hazırlanmada yardımcı olacak bilgiler vermeli ve rehberlik etmelidirler. Öncelikle Erikson her bir dönemde bulunan bireyleri, diğer dönemdeki bireylere bağlayan bir takım ilişkilere ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır. Her evredeki bireyler arası ilişkilerin ahlakî değerler, ilgiler ve önemlerle yönlendirilmesi gerekmektedir.¹⁹⁴

Erikson’un gelişim evrelerinde yaş dönemleri, kişilerin olgunluğa ulaşma konusunda birbirlerinin olumlu etkilerine ihtiyaç duymaktadırlar. Çocuklar kendilerine rol model olabilecek özelliklerdeki yetişkin bireylere ihtiyaç duymaktadırlar. Yetişkinler de; çocuklara güzel bir iletişim ve ilişkileri yoluyla ahlakî, dinî inançları öğretmekle kalmayarak aynı şekilde ahlakî ve dinî değerleri birbirleriyle paylaşabilmelidirler. Ergenlik aşamasındaki bireyler genellikle, yetişkinliğe hazırlanmak için aile dışından modellere ihtiyaç duymaktadırlar. Anne ve babalar da dostluk ve arkadaşlık ilişkilerine önem vermelidirler. Onlar da aynı şekilde kendilerinden ileri yaşta olan bireylerin rehberliğine ihtiyaç duyarak kendilerinden daha

¹⁹² Öztürk, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, s. 122.

¹⁹³ Erikson, *Childhood and Society*, s.269

¹⁹⁴ Erikson, *Young man Luther*, s.197

genç olan bireylere rehberlik yapmaktadırlar. Yetişkin bireyler hayat tecrübelerini başkalarıyla, özellikle de genç bireylerle paylaşma ihtiyacı hissetmektedirler. Geçmişte yaşanan ve gelecekteki yaşanacak olan ümit ve ümitsizliklerimizi hayat tecrübeleri ile dengede tutabilmek çok önemlidir. Yaşlıların hayat deneyimlerini gençlerle paylaşması ve toplumdan sosyal yardım alması da bu noktada çok büyük önem taşımaktadır.¹⁹⁵

Erikson'un gelişim evreleri anlayışı din açısından kişilerin ihtiyaçlarına cevap vermesi gerektiği anlayışıyla da uygunluk göstermektedir. Kişilerin istekleri ve ihtiyaçları görmezden gelinmemesi gereken güçlü ve motive edici bir unsurdur. Bu durumda da kişilerin ihtiyaçları doğrultusunda bilgi, beceri ve davranış kazandırmak için onların bireysel, kurumsal ve toplumsal ihtiyaçlarının öncelik sırasına göre belirlenmesi önemlidir. Erik Erikson çocukluk ve yetişkinliği farklı evreler olarak görmesi sebebiyle gelişim psikolojisi anlayışına yenilikler katmıştır. Eski dönemlerde çocukların gelişim psikolojisi ile ilgilenen uzmanlar, yetişkinlerin gelişim özelliklerini ve dönemlerini göz ardı etmişlerdir. Fakat günümüzde uzmanlar yetişkinlerin gelişim evrelerine önem vermektedirler. Psikososyal yaklaşım hayat döngümüze farklı bakış açılarından yaklaşmakta ve hayatımızda farklı bir vurgu oluşturmaktadır.¹⁹⁶

Ayrıca Erikson son çalışması olan ve son evreyi geniş şekilde içeren 'Tamamlanan Yaşam Döngüsü' isimli eserinde bireysel evrelerin tanımlarını genişletmiş güvensizliğe karşı güven gibi prensibine çok daha az vurgu yapmış her bir evrenin bütünleyiciliğine çok daha fazla önem vermiştir. Örneğin, güvensizliğin çocukluk döneminde ortaya çıkmasına karşılık ümit güven kazanma mücadelesinden ortaya çıkmakta ve güvenin güvensizliğe karşı tamamıyla bir zafer kazanma durumu da beklenmektedir.¹⁹⁷

Genel olarak özetlenecek olursa eğer; Erikson'un tüm fikirlerine göre kişisel gelişimin tüm evreleri dini nitelik taşımaktadır. İlk evrede geliştirilen güven şekli inancın temelini oluşturmaktadır. Bağımsızlık ve yeterlilik duygularının uygun bir şekilde dengelenmesi cinsel kimlik ile samimi ilişkilere öncülük etmekte bunların her ikisi de büyük oranda birçok kişi için kendilerini Tanrı ile ilişki içinde görmüş oldukları

¹⁹⁵ Erikson, *İnsanın Sekiz Evresi*, s.171

¹⁹⁶ İbrahim Gürses, M. Âkif Kılavuz , "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 2 Bursa 2011, s.165,166.

¹⁹⁷ Erikson, *The Life Cycle Completed*, s.102

çeşitli yolları belirlemektedir. Aynı şekilde, kimlik ve yakınlık kurma da gelecek nesillerin dini inanç ve davranışlarını nasıl şekillendirecekleri üzerinde önemli etkiler oluşturmaktadır.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Joseph Byrnes, *The Psychology of Religion*, The Free Press, New York 1984, s.129

SONUÇ

Bu çalışmada Erik Erikson'un birey ve din anlayışı sistematik bir biçimde incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma süresince Erikson'un kendi eserleri öncelikli olarak kullanılmış, birinci elden kaynaklarla tez yapılandırılmaya çalışılmıştır. Erikson, insandaki gelişim dönemlerini psikoseksüel değil psikososyal gelişim evreleri olarak adlandırmakta ve bu evreleri sekiz aşamadan oluşturmaktadır. Erikson, sosyal çevrenin kişilik gelişimi üzerindeki etkilerini incelerken, Freud psikoseksüel yaşamın kişilik gelişimi üzerindeki etkisini araştırmıştır. Erikson'a göre bir dönemde yaşanan olumlu ya da olumsuz bir durum, kendinden sonra gelen dönemleri de aynı doğrultuda etkilemektedir. Dönemler birbirleriyle bağlantılıdır. Kişinin doğasında sevgi, kendini gerçekleştirme gibi özellikler vardır, her çocuk kendini gerçekleştirebilecek nitelikte dünyaya gelmekte, ancak birey sosyal çevreden etkilenecek gelişim şekli değişmektedir.

Freud'a göre kişilik çok istikrarlıdır ve asla değişkenlik göstermemektedir. Özellikle de orta ve ileri yetişkinlik dönemlerinde kişilik üzerinde değişiklik olmamaktadır. Erikson, psikolojik büyümenin, gelişme ve olgunlaşmanın bütün hayat süresince devam ettiğini iddia etmektedir. Freud, Erikson gibi tüm yaşamı değil, doğum ile ergenlik sonuna kadar olan kritik dönemleri incelemiştir. Freud'un düşüncelerinin tam tersine bir dönemdeki aksaklıklar bir sonraki dönemleri kesinlikle etkilememekte ve bu kritik dönemler birbirlerinden bağımsız olarak yaşanmaktadır.

Erik Erikson, Sigmund Freud, Alfred Adler ve Carl Gustav Jung'un kuramları birbirlerine oldukça yakın ve psikanalitik yaklaşımı, psikanalizi savunmaktadırlar. Bu sebeple dört farklı kişilik ve dört farklı kuram olarak değerlendirildiklerinde, özellikle de bu dört kuramcıya genel olarak bakıldığı zaman bu kişilerin iddia etmiş oldukları fikirlerin genel çerçevede kendilerine ait olan yaşamları, geçmişleri ve tecrübeleri konusunda farklı teoriler ortaya çıkarmış oldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durumda bu kuramcılarının hepsi de kendi özel hayatlarından, geçmişlerinde yaşamış oldukları özellikle de çocukluk yıllarında edinmiş oldukları tecrübelerden yararlanarak kuramlarını oluşturmuşlardır. Her bir kuramcı kendi hayatına göre farklı bir bakış açısı edinerek bunu savunmaktadır. Burada diğer kuramcılara göre Erik Erikson oldukça farklı bir bakış açısına sahip olmuş, yaşamı sadece ilk çocukluk, ergenlik yılları

arasında kısıtlamamış bunun tam aksine gelişimin bu yıllardan ziyade yaşam boyunca devam ettiğini ve sosyal çevreye ve yaşama göre şekillendiğini iddia etmiştir.

Erikson'un psikososyal gelişim teorisi içerisinde yer alan Aşamalı Gelişim Süreci, Ego Kimliği, Sosyal Kimlik, Ego Bunalımı ve Moratoryum gibi kavramlar kısa bir şekilde tanımlandığı zaman bu noktada en önemli kavram kimlik kavramı olmaktadır. Kimlik kavramı, Erikson'un psikososyal gelişim kuramı içinde ele alınmaktadır. Erikson bireyin ve toplumsal kültürün özünde yer alan kimlik oluşum süreciyle ilgilenmiştir. Bu noktada kimlik çeşitlerine de kısaca değinilmektedir. Erikson'a göre kişilik çevreyle iletişim süreci içinde yaşam boyunca gelişmektedir. Erikson, kuramında bütün yaşam döngüsünü gelişimsel dönemler biçiminde tanımlanmakta ve kimliğin yapılanmasında en kritik dönemin ergenlik dönemi olduğunu öne sürmektedir. Erikson, kimlik oluşumunu psikolojik, toplumsal, gelişimsel ve tarihsel nitelikler arasındaki ilişki olarak tanımlamaktadır.

Erikson'un psiko sosyal gelişim evreleri sekiz aşamada, bu evreler içerisinde yaşanan çatışmalarla birlikte sekiz ayrı bölümde detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bunlar: 1. Temel güvene karşı güvensizlik- bebeklik, 2. Özerkliğe karşı utanç ve şüphe-erken çocukluk, 3. Girişimciliğe karşı suçluluk duygusu-erken çocukluk, 4. Çalışkanlığa karşı aşağılık duygusu- geç çocukluk 5. Kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası-ergenlik, 6. Yakınlığa karşı yalıtılmışlık- genç yetişkinlik, 7. Üretkenliğe karşı durgunluk-orta ve geç yetişkinlik, 8. Bütünlüğe karşı umutsuzluk- yaşlılık dönemi ve bunalımları olarak iki zıt kutuptan meydana gelmektedir. Burada biri olumlu diğeri olumsuz olan bu iki kutup noktasının olumsuz olanların çekirdek olarak varlığını devam ettirmesiyle beraber olumlu niteliklerin olumsuz olanlara karşı galip gelmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. İlk evre olan temel güvensizliğe karşı güven, adından da anlaşılacağı gibi bebek ile anne arasında gelişen ilk güvenin doğması sonucu annenin bebeğe ait bazı ihtiyaçları doğru şekilde gidermesi sonucu bebeğin anneye büyük bir güven duyması durumudur. İkinci evre olan utanç ve şüpheyeye karşı özerklik ve bağımsızlık olarak adlandırılmaktadır. Bu evrede çocuk hareket, hal, tavır ve davranışları sebebiyle kesinlikle utandırılmamalıdır. Özellikle utanç ile karşılaşan çocuk bağımsız davranamayacak ve ileriki yaşlarda etrafındaki insanların kendisini sürekli kontrol ettiği şeklinde paranoit yapı geliştirebilecektir. Suçluluk duygusuna karşı girişim olan üçüncü evrede bir önceki dönemde kazanılan bağımsızlık duygusuna ek

olarak bir göreve girişme, onu tasarlama ve uygulama şeklinde kendisini göstermektedir. Rol kargaşasına karşı kimlik duygusu olan diğer evrede daha önceden kazanılan tüm aynılık ve süreklilik olayının az çok sorgulandığı, kişilerin kendilerini ne olarak hissettikleri toplumun ise onları ne olarak gördükleri anlamında irdelenmiştir. Yalnız kalmaya karşı yakınlık kurma şeklinde gelişen altıncı evrede genç yetişkin bu aşamaya kadar insanlarla bir araya gelme isteği bu aşamada ise dost ve eş ilişkileri gibi daha sıcak ilişkilere dönüşmektedir. Duraklamaya karşı üretkenlik olan yetişkinlik evresinde kişi tamamen kendisini üretici olarak görmek ister ve bu üretimi sayesinde diğer nesillere faydalı olabilmesi, kendisine büyük haz vermektedir. Son evremizde ise, umutsuzluğa karşılık benlik bütünlüğü arasındaki zıtlığın krizi yaşanmaktadır. Bu evreye kadar gelmiş olan kişiler hayatlarının her safhasını irdeleyerek ya hayatından pişmanlık duyarak umutsuzluk yaşamakta ya da benlik bütünlüğüne ulaşabilmiş olan mutlu kişilerdir.

Psikososyal gelişim evreleri ile bireylerin din duyguları arasındaki ilişkinin ne yönde geliştiğine bakacak olursak, bu konuyla ilgili olarak da din duygusunun ilk çocukluk dönemlerinde başlamış olsa da gerçek anlamda dini uyanma ve ona bağlı heyecanlanmalar daha sonra ortaya çıkmakta, ergenliğe yakın yıllarda kendini göstermektedir. Bazı psikologlara göre din duygusu ilk olarak on iki yaşında uyanmakta, bazılarına göre ise, bu dönemi 7-14 yaşları arası olarak belirtilmektedir. Tüm bu din duygularının belirtisi ise yaratılış, kâinat, dünyanın ve insanın kökeni gibi konular üzerinde derin düşüncelerin başlamasıdır. Bireyde oluşan dini yaşam, ergenlikten önce ve sonrasında farklı görünümlere sahiptir. Bu dönem üç aşamada irdelenmiş 7-12 yaşları arasındaki evreyi “taklidi iman” dönemi, ergenlik aşamasını kapsayan ikinci evreyi “buhranlı iman” dönemi ve ergenlik döneminden sonraki evreyi de “kişiselleşmiş iman” dönemi olarak adlandırabiliriz.

Erik Erikson’un yaşam boyunca devam eden psikososyal gelişim evreleri çerçevesinde dini inancın etkileri onun tutum ve davranışlarında gözlenebilmektedir. Ona göre gelişim evrelerinin tümü dini bir nitelik taşımaktadır. İlk evrede kişide oluşan güven şekli dini inançlarımızın da temel noktasını oluşturmaktadır. Güven unsuru ve inanç unsuru burada çok büyük önem taşıyan iki unsurdur. Birey anneye ya da onun bakımı ile ilgilenen kişiye ne ölçüde güven duyar ise, ilerleyen dönemlerde bu güven duygusu inanç sisteminde de güvenli ve sağlam adımlara dönüşecektir. Bu kişi inanmış

olduğu Yaraticıya ve dini inançlara güven duyacaktır. Bağımsızlık duygusunun yeterli oluşu samimi kişisel ilişkilerimize etki edecektir. Bu etki Tanrı ile olan ileriki yaşlardaki bağımıza ve ilişkimize de yansıyacaktır. Bu noktada özellikle ilk evre birey için çok önemlidir. Nitekim yaşam güven ile başlamaktadır. Böylece çocuğa ilk evrelerde bakımla verilen güven, anne ile bebeğin arasında kurulan saf bağ kişinin ilerideki yaşlarında gelişecek olan dindarlığının temel yapı taşıdır. Kimlik ve yakınlık kurma kavramları da bireylerin dini inanış ve davranışlarının nasıl biçimleneceği konusunda oldukça önemli bir yere sahiptir. Birey anne ve babasına güven duyduğu ölçüde Tanrıya güven duymakta, ebeveyn ile sorun yaşıyor ise, ceza verici lanetleyici bir Tanrı algısına sahip olmaktadır. Algılar güvene bağlı olarak gelişmektedir.

Erikson bir diğer dönemi de adalet duygusu ve toplumsallıkla ilişkilendirmiştir. Bu evrede çocuk kendi isteklerinin anne ve babasına ait olan dünya düzeninde biçimlendirilmesini istemektedir. Çevresindeki kişilerce yasalara saygılı, iyi niyetli olan olarak yetiştirilen çocuğun çocukluk döneminde kazanmış olduğu özerklik türü, çocuğun ilerideki yaşamında da şüphe ve utanca dönüşmeyecektir. Kişinin kendisini özgür, bağımsız hissetmesi ve kendi kişiliğini kazanarak davranışlarına yön vermek istemesi bu dönemde oluşmaktadır. Kişi kendi hareketlerini kontrol etmek istemektedir ve aynı şekilde dinde de bazı kuralların kişinin Allah'la olan ilişkilerini düzenlemesi durumu vardır. Bu evrede daha özgür olabilmeyi öğrenmektedir ve bu öğrendikleri ileride birey için diğer kişilerle karşılıklı olarak yardımlaşma ve dayanışma konusunda bir etki alanı oluşturacaktır.

Bir diğer evrede çocuğun hayata dair çok fazla şeyi keşfetmesiyle birlikte vicdan duyguları gelişmeye başlar. Çocuk büyüdükçe müthiş bir merak dönemine girdiği ve çevresinde olup bitenlerle ilgilenerek bir çeşit dini kriz yaşar. Bu dönemde çocukların sordukları soruların ardında öğrenme isteği vardır. Çocuk artık daha güçlü, daha büyük ve anne babasının da inandığı, sığındığı bir varlığa inanma ihtiyacı hissetmektedir. Çocuk Tanrı'yı arkadaşça, dostça, kızgın, cani, gökyüzünde ve uzak bir yerde, tutarsız, iki yönlü, hayalperest, kral, Süpermen, terapist, iyileştirici olarak çeşitli şekillerde anlamlandırmakta ve hepsini de aile içerisinde anne babanın tavrıyla bağlantılı olarak algılamaktadır. Örneğin, Allah'ı şifa verici ve iyileştirici bir Tanrı olarak algılayan çocukların ailelerine bakıldığında onların çoğunlukla terepatik bir aile ortamından geldikleri görülmektedir. Dördüncü dönemdeki çocuk artık okul aşamasındadır ve

çocukta artık kendi yeterlilik duygusunun gelişmesi durumu da mümkün olmaktadır. Çocuk kendisine ait olan özellikleri keşfetmesiyle beraber bu özelliklerin kendisine Tanrı tarafından verilmiş olduğunu algılamaktadır.

Beşinci evre de bireyin hayatında kişisel kimliğini oluşturma çabası içinde olan ergenlik aşamasındaki genç açısından bu durum çok önemlidir. Bu dönemde birey kişiliğini başkalarıyla ve Allah ile ilişkileri sonucunda şekillendirmekte, güven ve umut kavramları bu dönemde de, kimlik oluşumu ile ilgili tekrar ortaya çıkmaktadır. Bireyin yaşamının, dinî yönünü oluşturmada önemli olan düşüncelerin benimsenmesi, kişilik oluşmasında oldukça büyük bir etkindir.

Altıncı ve yedinci evrelerde kişinin değerlere ve o değerlerin toplumdaki niteliklerine karşı ilgisi oldukça artış göstermiştir. Ahlakî kurallar, basit bir şekilde değil daha çok kişisel değerlendirme ve edinilen tecrübelerle göre algılanmaktadır. Bu sebeple de ilk yetişkinlik döneminde diğer bireylerin özel durumlarına karşı kişisel ilgiler artar. Bu dönemde kişide merhamet ve yardım konusunda hassasiyet doğar ve empati süreci daha çok gözlenmektedir. Birey kendisini başkalarının yerine koyma eğiliminde daha çok bulunarak kişileri anlamaya çalışır. Yardım ve merhamet sözcükleri kişinin düşünce dünyasında yer tutar.

En son evresinde benlik bütünlüğünde, yaşlanmış bireyler başkası olmadan “ben” olamam, başkalarıyla paylaşmadan da “biz” olamayız düşüncelerini benimserler. Bu ileri yaş döneminin umududur. Yaşlılık evresindeki “benlik bütünlüğü” duygusu ile bebeklik dönemindeki “güven duygusu” birbirine çok benzemektedir. Bu kişilerin toplumdaki rolleri oldukça büyüktür. Yaşlılar toplumda söz sahibi bireyler olarak kabul edildikleri için, eğer yaşlılar “sağlıklı ölüm”den korkmazlarsa ve kendileriyle barışıklarsa genç bireyler de onları örnek alacak hayattan ve ölümden korkmayacaklardır. Hayatın son bölümünde Tanrı kavramı ve dini inançlar ahiret inançlarına göre de şekillenmektedir. Erikson’a göre bütünlük duygusuna sahip olan yaşlı kişi ölümü büyük bir ağırbaşlılıkla hayatının doğal bir sonucu olarak görecektir ve karşılayacaktır. Bu duygulara sahip olan bireyler büyük ihtimalle daha önceki evreleri de oldukça sağlıklı geçirmiştir. Her şeyi yeni baştan keşke yaşayabilseydim düşüncesi pişmanlıkların olmaması sebebiyle yaşlılık ona bir huzur sağlamaktadır. Üretmiş

olduklarından yaşadıklarından hoşnut ve huzurlu olan yaşlılar daha genç kişilerle olumlu ilişkiler içinde bulunmaktadır

Sonuç olarak Erik Erikson’a göre kişilerin Tanrı tasavvuru bebeklik öncesindeki döneme kadar dayanmaktadır ve her şey tüm evrelerde yaşamış olduğumuz krizlere göre değişim göstermektedir. Tıpkı normal gelişim sürecindeki krizleri olumlu yönde çözümleyebilmemiz konusundaki başarımız da bu noktada bizlere inanç bağlamında yardımcı olmaktadır. Bu alanda dini inanışlarımızı da olumlu şekillerde ifade edebilmekte ve yaşayabilmekteyiz. Bu da kişiye çok güzel, düzenli ve sevgi dolu bir yaşam süreci sunmaktadır. Tüm bu evrelerde de temel sorun güvendir. Güven oluşan ortamda gerek evrelerin başında gerekse de sonunda tamamen kişi güvene dayalı bir inanç sistemi geliştirmektedir.

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, çev. Kâmuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul 1998
- Akseki, Ahmet Hamdi, *İslam Dini*, Yeni Akım Yayınları, Ankara, 1989.
- Akman, Yasemin, Erden M., *Gelişim ve Öğrenme*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2004
- Alexander, Irving, “Erikson and Psychobiography, Psychobiography and Erikson.” In *Handbook of Psychobiography*, Edited by William Todd Schultz. New York: Oxford University Press, 2005.
- Allport, Gordon, *Birey ve Dini*, Çev. B. Sambur, Elis yay. Ankara 2004
- Argyle, Michael ve Hallahmi, Benjamin Beit, (Çev: Yrd. Doç. Dr. Ali Kuşat), “Dini Davranış Teorileri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004/1, S. 16 s. 273.
- Arı, Ramazan, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayın Dağıtım. 2005, Ankara..
- Arslan, Emel, “Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson’un Psiko sosyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Arslantürk, Zeki, *Sosyal Bilimler için Araştırma Metot ve Teknikleri*, İFAV yay., İstanbul 1997
- Arslantürk, Zeki, *Kutsalın Dönüşü*, Ayışığı Kitapları, İstanbul., 1998
- Atak, Hasan, *Beliren Yetişkinlik; Yeni Bir Yaşam Döneminin Türkiye’de Araştırılması*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü , Ankara, 2005.
- Ayten, Ali, *Psikoloji ve Din*, İz Yayınları, İstanbul, 2006.
- Bacanlı, Hasan, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayın Dağıtım İstanbul 2002.
- Bacanlı, Hasan, *Gelişim ve Öğrenme*, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara,1999.
- Bahadır, Abdülkerim, “Ergenlik Döneminde Din ve Ahlak Gelişimi”, *Mehir Aile Dergisi*, 2001, Yıl:, S. 1, s. 46
- Balkaya, Ayşe, “Lise Öğrencilerinin Kimlik Duygusu Kazanım Düzeylerinin Bazı Kişisel Sosyal ve Ailesel Nitelikler ile Suç Davranışı Bakımından İncelenmesi”, Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir 2005.
- Benveniste, Daniel, (daniel.benveniste@gmail.com)16/09/2014
- Bezci, Şenol, “Youth in Crisis: An Eriksonian Interpretation Of Adolescent Identity In “Franny” Novitas Royal”, *Research on Youth and Language*, 2008,
- Bilgin, Nuri, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994
- Boland, Sue, *In the Shadow of Fame*, Viking Publishing, New York, 2005.
- Boeree, George, *Personality Theories: Erik Erikson*, Shippensburg University, 1997
- Bovet, Pierre, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, Çev. Selahattin Odabaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1958.

- Burger, Jerry, *Kişilik*, Kaknüs Yayınları, Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu, İstanbul, 2006.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 2003
- Byrnes, F. Joseph, *The Psychology of Religion*, The Free Press, Newyork, 1984
- Certel, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Andaç Yayınları, Ankara, 2003.
- Certel, Hüseyin, *Suçlularda Dine Dönüş*, Nobel Yay. Ankara 2009,
- Certel, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset, Isparta, 2011
- Christine, Ross, *A Qualitative Study Exploring Characteristics of Churces Committed to Intergenerational Ministry*, Saint Louis University, A Bell Howel Information Company, USA, 2006.
- Coles, Robert, *Erik H. Erikson: The Growth of His Work*. Boston: Little, Brown, 1970.
- Coles, Robert, *The Erik Erikson Reader*, Norton Company Press, New York, 2000
- Corvelyn, Josef, Patric Luyten, “Psychodynamic Psychologies and Religion”, *Handbook of the Psychology of Religion and Sprituality*, The Guilftord Press, New York 2005.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2007.
- Çuhadaroğlu, Füsün, Kendilik Patolojisi Belirtisi Olarak Kimlik Kargaşası, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 2001, C. 12, S. 4, s.310.
- Dal, Veysel, “Farklı Kişilik Özelliklerine Sahip Bireylerin Risk Algularının Tüketici Davranışı Açısından İncelenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma,” Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009.
- Dinçel, Esen, *Ergenlik Dönemi Gelişimsel Ödevleri ve Psikolojik Problemler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Elkind, David, *Erik Erikson: İnsanda Gelişimin Sekiz Evresi*, (Çev. A. Dönmez), A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi,
- Erikson, Erik, *In Search of Common Ground*, New York, Norton Press, 1973.
- Erikson, Erik, *Identity: Youth and Crisis*, Norton&Company, New York, 1968.
- Erikson, Erik, *İnsanın Sekiz Çağı* (Çevirenler: T.B. Üstün ve ark.) Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984.
- Erikson, Erik, *Identity and The Life Cycle*, Norton Company Press, Newyork, 1980
- Erikson, Erik, *Insight and Responsibility: Lectures on the Ethical Implications of Psycho analytic Insight*, Norton Company, New York, 1964
- Erikson, Erik, *İnsanın Sekiz Evresi*, çev. Gonca Akaya, Okuyan Us Yay., İstanbul, 2014
- Erikson, Erik, *Chilhood and Society*, Norton Company, New York 1950.
- Erikson, Erik, *Dimensions of a New Identity*, Norton Company, Newyork, 1974.

- Erikson, Erik, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History*, Norton Company, New York 1958.
- Erikson, Erik, *The Life Cycle Completed: A Review*, Norton Company, Newyork, 1982
- Erikson, Erik, Joan Erikson, Helen Kivnick, *Vital Involvement in Old Age*, Norton Company Press, NewYork, 1994
- Evans, Richard, *Dialogue with Erik Erikson*, Praeger Publishes, New York 1981.
- Faruk, Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Freud, Sigmund, 'Three Essays on the Theory of Sexuality'. In *the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. VII, London, Hogarth, 1953
- Freud, Sigmund, *Cinsiyet Üzerine*, çev.Avni Öneş, Say Yay., İstanbul 1983
- Friedman, Lawrence J., *Identity's Architect: A biography of Erik H. Erikson*, Publisher Scribners US Paperback Edition, New York, 1999.
- Fromm, Erich, *Psikanaliz ve Din*, Kabalcı yayınları, İstanbul 1990
- Gander, Mary J. and Gardiner, Harry W., *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Yayına Haz. Bekir Onur, Ankara, 2001.
- Guittard, Louis, "Gençlerde Dini Gelişim", Çev. Ömer Özyılmaz, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987,
- Gürses, İbrahim ve Kılavuz, M. Âkif, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2011
- Harman, Ömer Faruk, *Din Ve Vicdan Hürriyeti*, İslam Ansiklopedisi, cilt 9,,İstanbul 1994
- Harlow H. F. and Harlow, M. K., *The Young Monkeys, Readings in Psychology Today*, California 1972.
- Hökelekli, Hayati, "Ergenlik Çağı Gençlerinde Dini Gelişme", Çeviren A. Gruber, *Hareket Dergisi* , Ankara
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 2001.
- http://psychology.about.com/od/profilesofmajorthinkers/p/bio_erikson.htm 22.12.2014.
- <http://www.belgeler.com/blg/2dry/erkson-ve-freud-karsilatirma-sonu> /28.12.2014.
- http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/erik_h._erikson /24.06.2013
- <https://dub127.mail.live.com/?tid=cmfUoNoTE95BGUGNidZ1817A2&fid=flinbox&paid=cmiMRCV6db5BGWeNidZ1xJdg2&pad>
- İnanç, Banu, *Kişilik Kuramları*, Öz baran Ofset, Ankara 2012
- James, William, *The Principles of, Psychology* Vol.1 Dover Publications, Newyork 1918
- Jung, Carl Gustav *Analitik Psikoloji*, Çev.E. Gürol Payel yay., İstanbul 1997

- Karaca, Faruk, *Dinî Gelişim Teorileri*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kayıklık, Hasan, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, DEÜ., İzmir, 2000.
- Koç, Mustafa, “Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dini Yaşam”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2006, C: 42, S. 3, s.2. 12
- Köylü, Mustafa, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yayınları, Samsun, 2000.
- Köylü, Mustafa, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, *A.Ü., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, C. XLV, S. II, s. 145-147.
- Köylü, Mustafa, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, İstanbul, 2004.
- Liebert, Robert and Kail, V. R., *Developmental Psychology*, Printice Hall, New Jersey, 1974.
- Marr, Peter R., *Development of an Intergenerational Curriculum for Christian Education Ministry in the Church*, The Eastern Baptist Theological Seminary, A Bell Howel Information Company, University Microfilms International, UMI No: 9026401, USA, 1990.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Tanrı'yı Tasavvur Etmek*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011
- Morsünbül, Ümit, *Ergenlikte Kimlik Statülerinin Bağlanma Stilleri Cinsiyet ve Eğitim Düzeyi Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ankara, 2005.
- Onur, Bekir, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Kitapevi, Ankara, 2000
- Oruç, Cemil, *Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi*,
- Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish Volume 8/8 2013, Ankara
- Özbaydar, Belma, *Din ve Tanrı inancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1970.
- Özkalp, Enver, *Psikolojiye Giriş Dersleri*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, 1. Baskı, Eskişehir, 2003.
- Öztürk, Orhan, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, Nobel Tıp Kitapevi, Ankara, 2008
- Paul, Roazen, Erik H. Erikson: *The Power and Limits of a Vision*. New York: Free Press, 1976.
- Sayıl, Melike, *İnsanın Gelişimi: Yaşam Boyu Gelişim*, Psikiyatri Temel Kitabı, Hekimler Yayın Birliği Yayını İstanbul, 1997.
- Selçuk, Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, TDV Yay., Ankara 2005
- Selçuk, Mualla, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB. Yay İstanbul 2000
- Senemoğlu, Nuray, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*, Gazi Yay, Ankara
- Seyidoğlu, Halil, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Güzemcan yay., İstanbul 2003

- Stevens, Richard, *Erik Erikson: An Introduction*. New York: St. Martin's Press, 1983.
- Şentürk, Habil, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset, Isparta, 2011
- Şentürk, Habil, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, Tuğra Ofset, Isparta, 2008
- Şentürk, Habil, *İbadet Psikolojisi*, İz Yay. İstanbul 2008
- Songar, Ayhan, *Psikiyatri*, İstanbul Üni Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., Baskı Atölyesi, İstanbul 1976
- Topuz, İlhan, *Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başa Çıkabilme Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Bursa 2003
- Tuğlacı, Pars, *Okyanus Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, Pars Yay., İstanbul 1971
- Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 2002
- Ursula, Lehr, *Yaşlanmanın Psikolojisi*, Bilimsel ve Teknik Yayınları ,Çeviri Vakfı Yay., (çev. Neylan Eryar) İstanbul, 1994.
- White, James , *Intergenerational Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1988.
- Wulf, David, *The Psychology of Religion: An overview*, American Psychological Association, Washington, 1996
- Yağcı, Hamdiye, “Ortaöğretim Öğrencilerini Değer Yönelimleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (Zeytinburnu Örneği)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Yavuzer, Haluk, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2001.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Serap ŞEN
Doğum Yeri : Burdur/Bucak
Medeni Hali : Bekâr

Eğitim Durumu :

Lise Öğrenimi : Bucak Lisesi
Lisans Öğrenimi : Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
İngiliz Dili ve Edebiyatı
Yüksek Lisans : Süleyman Demirel Üniversitesi
Sosyal Bilimleri Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D
Din Psikolojisi Bilim Dalı

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi : İngilizce (ileri) Almanca (orta)

İş Deneyimi:

Portsan Mermer A.Ş
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Hikmet Tolunay MYO Okutmanlık
Süleyman Demirel Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Okutmanlık
Bemar Kariyer Okulları / British Town Isparta
Ardem Dil Merkezi Isparta
Kavram Dil Merkezi Isparta

1.3. Carl Gustav JUNG (1875–1961)	30
1.4. Erik ERİKSON (1902–1994)	31
2. ERİK ERİKSON’UN ADLER, JUNG VE FREUD İLE BENZEŞEN VE AYRILAN GÖRÜŞLERİ	32
3. ERİK ERİKSON’UN PSİKO SOSYAL GELİŞİM KURAMI	37
4. KİMLİK KAVRAMI VE ÇEŞİTLERİ	43
4.1. Ego Kimliği	47
4.2. Kimlik Duygusu	48
4.3. Kişisel Kimlik.....	48
4.4. Moratoryum.....	49
4.5. Kimlik Krizi.....	49
4.6. Kimlik Karmaşası	50
4.7. Kimlik Dağımlıklığı.....	50
5. ERİK ERİKSON’UN PSİKO SOSYAL GELİŞİM EVRELERİ.....	51
5.1. Temel Güvene Karşı Güvensizlik (0-1,5 Yaş, Oral Dönem)	51
5.2. Özerkliğe Karşı Kuşku ve Utanç (Anal Dönem, 2-3 Yaş)	55
5.3. Girişimciliğe Karşı Suçluluk (Fallik Dönem 3-5 Yaş).....	57
5.4. Çalışma ve Başarmaya Karşı Aşağılık Duygusu (6-12 Yaş).....	58
5.5. Kimliğe Karşı Rol Karmaşası (13-18 Yaş)	59
5.6. Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık (Soyutlanma) (19-25 Yaş)	61
5.7. Üretkenliğe Karşı Durağanlık (26-65 Yaş)	62
5.8. Ego Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk (65+ Yaş).....	62
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	65
ERİK ERİKSON’UN DİN ANLAYIŞI	65
2. ERİK ERİKSON’DA PSİKOSOSYAL GELİŞİM EVRELERİ VE DİN	65
SONUÇ	79
KAYNAKÇA	85
ÖZGEÇMİŞ.....	90

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	Adı Geçen Eser
C.	Cilt
S.	Sayı
s	Sayfa
vs.	Ve saire

ÖNSÖZ

İnsanın varoluşundan beri bireyler anlam arayışlarını, var olma sebeplerini, hayatlarında yaşamış oldukları gelişim süreçlerini felsefe, mitoloji ve din gibi çeşitli bilim dallarıyla birlikte irdelemişlerdir. Farklı periyodik dilimlerde dünyanın çok çeşitli bölgelerinde yaşamını sürdürmekte olan insanlar, doğumlarından ölümlerine kadar çeşitli yaşam hikâyeleri ve gelişim evreleri geçirmektedirler.

Bireylerin hayatlarını şekillendiren ve çok büyük bir önem taşıyan gelişim evrelerini inceleyip değerlendiren önemli bir isim olarak Erik Erikson, bu gelişim evrelerini ‘epigenesis’ kavramını literatürde kullanarak irdelemiştir. Erikson gelişimi, Freud gibi psikoseksüel açıdan değil, psikososyal açıdan ele almıştır. Ayrıca bu dönemlerin kişinin bilişsel, ahlakî ve dinî gelişiminde, olgunlaşmasında oldukça etkili olduğunu düşünmüştür. Erik Erikson’un ‘bireyin sekiz çağı’ teorisi kişilere din eğitimi verilirken de kişilerin ihtiyaçlarına ve içinde bulundukları dönemlere dikkat edilmesi gerektiği bakımından da önemlidir. Yetişkin bireyler çocukların içinde bulundukları bu dönemleri göz önünde bulundurarak çok daha sağlıklı sonuçlar elde edebilmektedirler. Erikson ‘aşamalı türeyim’ epigenesis anlamına gelen ilkesine göre hayatın sekiz evreden oluştuğunu iddia etmektedir. Her dönemin kendine ait olan bu çekirdek çatışmanın duygusal bir karmaşanın çözümünü içerdiğini ve bu tarz krizlerin psikososyal gelişim sürecinde benliğin aşması gereken dönüm noktaları olduğunu söylemektedir.

Erik Erikson’un eserleri referans olarak alınıp hazırlanan bu tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tezimizi yapılandırmak için öncelikli olarak bir takım kavramlara, kavramsal çerçeve başlığı altında değinilmiştir. Birey, Gelişim Kavramı ve Gelişim Psikolojisi, Din, Dini İnanç, Dini Gelişim, Psikoloji ve Din, Din Duygusu ve Gelişim Evreleri şeklindeki kavramlar birer birer açıklanarak bu kavramlarla ilgili bir alt yapı oluşturulmak istenmiştir. Din anlayışı kavramı ele alınmış ve dinin psikoloji ile olan ilişkisine göz atılmıştır. Din, kişiler için, hem psikolojik açıdan bir ihtiyaç, aynı zamanda da kişinin yüce değerlerinin kaynağı olarak tarif edilmektedir. Günümüzde psikoloji alanı açısından yapılan araştırmaların, bilinç üzerine yapılan deneylerin,

yaratıcılık ve dini inanç bölümlerine de değinilmiştir. Eğer psikologların, insanın yapısı ile ilgili olarak daha geniş bir bakış açısı ve araştırma metodlarına sahip olarak geliştirebilme şansları olmuş olsaydı psikoloji ve din arasındaki ilişki çok daha farklı bir boyuta ulaşabileceği yönünde çeşitli olgulardan bahsedilmiştir. Aynı zamanda, Erik Erikson'un biyografisi ve entelektüel yaşamı ele alınmış, genel yaşamı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Erikson'un doğumu, ailesi, çocukluğu, gençlik yılları, okul yılları hakkında bilgi verildikten sonra, onun üniversite eğitimi ve akademik kariyeri üzerinde de durulmuştur. Sonrasında Erikson'un psikoloji üzerine yapmış olduğu çalışmalarına bakılarak, onun eserlerinin kısaca tanıtımına da yer verilmiştir. Erik Erikson'un hayatının, eserlerinin ve akademik kariyerinin incelenmiş olduğu bu çalışma ile alandaki ihtiyaç göz önünde bulundurularak bu ihtiyaca katkıda bulunmak hedeflenmiştir. İkinci bölümde, Erikson'un birey konusundaki fikirleri ve bakış açısı ele alınarak önce Erik Erikson'un düşünceleri dört ayrı psikolog ile ilgili bilgi verilmiş bu kuramcılar arasında Sigmund Freud'un fikirleri ile Erik Erikson'un gelişim evreleri kıyaslanmıştır. Üçüncü bölümde ise, Erikson'un din anlayışı ön plana alınarak birey ve din ilişkisi irdelenmiş, din konusundaki yaklaşımı ve psikososyal gelişim evreleri üzerindeki din olgusuna bu olgunun insan hayatını nasıl etkilemiş olduğu, kişilerin dini tutumlarını nelerin etkileyebileceği ve bu evreler boyunca yaşanan krizlerin din hususunda da ne ölçüde etkileyici olduklarına değinilmiştir.

Bu çalışmanın konusunun belirlenmesi ve hazırlanma aşamalarında bana her zaman ve her konuda yardımcı olarak desteklerini esirgemeyen, kütüphanesinin kaynaklarını hiç çekinmeden benimle paylaşan değerli danışman hocam sayın Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK'e, ders sürecinde engin bilgi ve deneyimlerini bizimle paylaşan, tezimin oluşum aşamasında kıymetli tavsiyeleriyle bana yardımcı olan sayın hocam Prof. Dr. Hüseyin CERTEL'e ve değerli yorumlarıyla tezimin şekillenmesinde katkıda bulunan sayın Doç Dr. İlhan TOPUZ hocama sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca benim yetişmem konusunda hayatları boyunca birçok sıkıntıya katlanan, her zaman yanımda olup bana destek veren ve emeklerini hiçbir şekilde ödeyemeyeceğim, annem ile babama sonsuz sabırları, inançları ve hayatıma katmış oldukları değerler için çok teşekkür ederim.

Serap ŞEN
Isparta, 2015

GİRİŞ

1.Araştırmanın Konusu ve Problemi

Gelişim psikolojisi, insan hayatını bireyin doğumundan ölümüne kadar çeşitli gelişim alanlarında inceleyen bir bilim dalıdır. Aynı zamanda gelişim psikolojisi, insan hayatını çeşitli dönemler şeklinde incelemekte ve her dönemi kendi içerisinde ve diğer dönemlerle olan bağlantılarını dikkate alarak değerlendirmektedir. Günümüzde gelişim psikolojisi eskiye oranla daha fazla disiplinler arası bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Gelişim ele alınırken yaş (age) kavramının ortaya çıkardığı karışıklıklardan sıyrılmak için gelişim psikologları evre (stage) kavramını kullanmışlardır. Bir bağımsız değişken olarak “evre”, “yaş”tan daha kullanışlıdır.¹

Eskiden beri bireylerin yaşamları çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olmak üzere dört temel aşamada incelenmiştir. Özellikle son zamanlarda, gelişim psikolojisi alanında yapılan çalışmalar ergenlik dönemi sonrasında özellikle de yetişkinlik evresi ve sonraki evrelerde kişilik gelişiminin devam edebilen bir süreç olduğu üzerinde durmaktadır. Gelişimde her evre bir evvelki evrenin etkisi altında oluşur ve bir sonraki evreyi etkiler. Bir evreden diğerine geçişte belirleyici olan sadece bedensel gelişim değildir. Bireyin yaşamakta olduğu fiziki ve sosyo ekonomik çevrenin ve kültürel şartların da gelişim üzerinde oldukça etkili olduğu söylenebilir. Fakat her dönemin kendine özgü ve belirli bedensel, zihinsel, duygusal ve toplumsal özellikleri vardır. Bireysel ayrıcalıklarla birlikte bu ortak özelliklerin bilinmesi, bireyin eğitiminde izlenecek yönü belirler.²

20. yüzyılın en önemli psikologlarından birisi olan Erik Erikson, bireyin psiko sosyal dönemler içerisinde gelişimin devam ettirdiğini iddia etmektedir. İnsanın tüm hayat boyunca gerçekleşen fiziksel, bilişsel, dürtüsel, cinsel değişiklikler ve bu dönemlerde yaşanan krizler çerçevesinde şekillenmekte olan kişilik gelişiminin bir çizelgesi niteliğindedir.

Erikson, insandaki ego gelişiminin içsel krizlerle şekillendiğini ve sekiz aşamadan oluştuğunu söyler. Bir sonraki basamağa geçmek bir önceki aşamayı

¹ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2000 s. 21

² Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, TDV Yay. , Ankara 2005 s. 25

başarıyla tamamlamaya bağlıdır. Onun kriz ya da bunalım olarak adlandırmış olduğu durum bir felaket tehdidi değil, bunun aksine ‘artan bir yararlanabilirlik ve aynı zamanda ‘gizil gücün artması dönemi’ anlamına gelmektedir. Erikson gelişimi Freud’dan farklı olarak cinsellik yerine sosyal gelişimi temel alarak açıklar. Ona göre çocuğun toplumdan istedikleri ve toplumun ondan beklentileri her aşamada farklılaşmaktadır. Çocuk aile ortamından uzaklaştıkça bağımsızlaşmaya başlar. Ancak buna paralel olarak da, anne babanın denetimi başlar. Erikson, gelişim sürecinin ve bu sürecin bir parçası olarak bireyin bağımsızlık eğilimi ile toplumun bireyi denetim altına alma çabasının ömür boyu sürdüğünü kabul etmektedir.³

Araştırmamızın konusunu, yaşamı sekiz psikososyal gelişim aşamasında ele alarak incelemiş olan Erik Erikson’un bu bağlamda psikososyal gelişim evreleri ile bireyin dini yaşantısı, bakış açısı, kuralları ve dini inançları ile psikolojik etkileşiminin Erik Erikson düşüncesindeki yeri oluşturmaktadır. Bu durumda Erikson’un sekiz aşamadan oluşan psikososyal gelişim evrelerinin ne olduğu, tüm bu evrelerde bireyin nasıl bir gelişme gösterdiği, bu evrelerde yaşanan krizlerin neler olduğu, tüm gelişim evrelerinin dini açıdan gelişime olan etkileri, dini inancın psikolojik etkileri araştırmamızın temel problemini oluşturmaktadır.

2.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Psikoloji eski dönemlerde labirentlerde yapılan fare deneylerinden bu yana çok büyük mesafeler kat etmiştir. Örneğin, bugünkü psikoloji ile ilgili araştırmalar bilinç deneyleri, yaratıcılık ve dini inanç alanlarına taşınmıştır. Bununla beraber hümanistik, varoluşçu ve diğer psikologlar psikolojinin felsefi alt yapısının daha da geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Böylece, insanın özgür, yaratıcı, anlaşılabilir olduğu, bilincin tamamen nörolojik olaylara indirgenmemesi gerektiği ve davranışın başka nedenlerinin de olabileceği daha ciddi şekilde ele alınmış olacaktır. Eğer psikologlar, insan doğası ile ilgili daha geniş bir bakış açısı ve araştırma metotları geliştirebilirlerse, psikoloji ve din arasındaki ilişki çok daha farklı bir boyuta ulaşabilir.⁴

³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s.338

⁴ Michael Argyle, Benjamin Beit Hallahmi, “Dini Davranış Teorileri”, Çev. Ali Kuşat Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.16./2004 /1 s.273

Oldukça uzun bir geçmişe sahip olan psikoloji bilim dalının her geçen gün çoğalmakta olan ekolleri bulunmaktadır. Bu ekolleri Yapısalcılık, İşlevselcilik, Davranışçılık, Bütüncülük, Psikanaliz, İnsancıl ve Bilişsel Psikoloji olarak adlandırabiliriz. Tüm bu akımların arasında Derinlik Psikolojisi olarak da adlandırılan akım bizim için oldukça önemlidir. Bu psikanaliz akımı bilinç yerine bilincin altında ve derinliklerinde olan bölümüyle, bilinçaltında yer alan olaylarla ilgilenmektedir. Bireyin çocukluk yaşantısı ve deneyimleri hayatının geri kalan kısmını önemli derecede etkilemektedir. Bu akımın temsilcileri özellikle Sigmund Freud, Alfred Adler, Carl Gustav Jung, Karen Horney, Otto Rank ve en önemlisi de psikososyal gelişim evreleri görüşüyle Erik Erikson'dur.⁵

Erikson bireyin kişilik oluşumunda genetik sebeplerin yanında, çevresel etkenleri, toplumsal çevreyi de önemsemektedir. Ona göre kişiliğin ve bireyin gelişimi yaşam boyu sürer ve bu aşamada atlatılması gerekli olan bir takım çatışmalar bulunmaktadır. Kişinin davranışlarının en önemli sebebi bilinç dışı olmasıdır ve önemli olan da bu bilinç dışı durumların ortaya çıkarılmasıdır. Erikson'un din ile ilgili bakış açısı Din Psikolojisinin gelişimi açısından da oldukça önemli bir olgudur. Erikson'un psiko sosyal gelişim kuramı yaşamın yaklaşık ilk iki yılını kapsayan ve güven anlamında bir inancın gelişimiyle ilintilidir. Erikson yetişkinlerin dini davranışları ile bebeklerin davranışları arasında birçok benzerlik kurar ve çocuğun gelecekteki dini hayatının, bebeklikte gelişen veya gelişemeyen güven duygusuyla yakından ilgili olduğunu ifade eder.⁶

Dinî gelişimle ilgili bazı çalışmalar dini bazen güven, sevgi, korku, bağlanma gibi duygularla ilişkilendirirken, bazen de diğer duygulardan bağımsız bir şekilde kendiliğinden gelişen özgün bir duygu alanı olarak değerlendirmektedir. Özellikle Batı kaynaklı araştırmaların bir kısmı erken dönemlerden itibaren gelişen dinî duygunun varlığını büyük oranda kabul eder. Bu anlamda bilişsel, sosyal ve ahlakî gelişimde olduğu gibi dinî gelişimde de her yaş döneminin kendisine has özellikleri vardır ve din eğitimi bu özellikler göz önünde bulundurulmaktadır.⁷

⁵ Ayhan Songar, *Psikiyatri*, İstanbul Üni. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., İstanbul 1976, s.43

⁶ Erik Erikson, *Childhood And Society*, Norton&Company Inc., New York 1963 s.248

⁷ Cemil Oruç, “ Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi”,

Ülkemizde bu konuda yapılan ilk çalışma olması nedeniyle Erik Erikson'un entelektüel biyografisi de tarafımızca gerekli görülerek araştırmaya dâhil edilmiştir. Erik Erikson'un psikoloji bilimine olan katkılarının ve kazandırmış olduğu yeni boyutların din psikolojisi açısından önemli olduğu kabul edilmektedir.

Çalışmamızın amacı 1902-1994 yılları arasında yaşamış olan Erik Erikson'un psikoloji alanına kazandırmış olduğu farklılık ve boyutların din psikolojisi açısından değerlendirilmesidir. Tüm bu değerlendirmelerle onun kişiyi anlamak için kullanmış olduğu sekiz aşamalı psikososyal gelişim evreleri detayları ele alınarak, onun dini inanca olan psikolojik etkileşimi incelenecektir. Erik Erikson'un görüşlerinin ülkemize tanıtılması din psikolojisi alanında yapılan tüm çalışmalara katkıda bulunma noktasında önem taşımaktadır. Çalışma, Erik Erikson'un görüşlerinin psikoloji ve din psikolojisi alanlarına katkılarını ülkemiz literatürüne tanıtarak gelecek kuşak ve bu alanda çalışma yapacak olan yeni araştırmacılara öncülük etme amacı taşımaktadır. Bu alandaki eksikliklerin giderilmesi noktasında yapmış olduğumuz bu çalışmanın katkı sağlayacağını umut etmekteyiz. Aynı zamanda Din Psikolojisi bilim dalı henüz kısa bir geçmişli olan ve ülkemizde yeni gelişmekte olan bir bilim dalı olmakla birlikte yapılan her yeni çalışma ile bu alanın çerçevesini biraz daha genişlemektedir. Biz de yeni bir boyut ekleyerek bu çerçeveyi biraz daha genişletmeyi umuyoruz.

3 Araştırmanın Yöntemi

Bir araştırmanın bilimselliği; onun ilk safhasından son safhasına kadar her bir aşamasında kullanmış olduğu metod ve tekniğin bilimselliği ile doğru orantılıdır. Aksi halde araştırılan konu ne kadar mühim olursa olsun doğru metod ve teknikler kullanılmadığı sürece elde edilecek sonucun hiçbir kıymeti olmayacaktır. Metod, bilinmeyen bir şeyi başkalarına gösterip ispat etmek için düşünceleri iyi bir şekilde sıralamak ve kullanmak sanatıdır. İlmi metod deyince araştırmada aşama aşama kullanılması düşünülen teknikleri sistematik tarzda düzenlemek akla gelir. Kısaca

metod araştırmada izlenen yol, teknik ise bu yolda kullanılan ve bilgiye ulaşmayı sağlayan araçlardır.⁸

Psikoloji biliminin bir alt disiplini olan Din Psikolojisi aynı şekilde Psikoloji biliminin kullanmış olduğu araştırma metodlarını kullanmaktadır. Kullanılacak olan metod yapılacak olan araştırmaya göre değişiklik göstermektedir.⁹

Bu çalışmamızda bilimsel araştırma yöntemlerinden biri olan ve yazılı tüm kaynakların incelenmesi sonucu oluşan dokümantasyon metodu kullanılmıştır. Bu metodun tanımı her türlü doküman, bilgi ve yazılı belgenin değerlendirilmesi durumunu kapsamaktadır. Genel olarak birincil kaynak olan kitaplar referans alınarak, hazırlanmış olan bu çalışmada yazarın çalışmalarını destekleyip, eleştirerek ve karşılaştırmalar yapmak amacıyla farklı kaynaklara da başvurulmuştur. Öncelikli olarak kaynak tespiti yapılarak bir çalışma planı hazırlanmış, birincil ve ikincil kaynaklara ulaşarak kaynak toplama ve literatür tarama süreci bitmiş ve toplanan bu bilgilerin metoda ve evrelere uygun şekilde yazımından sonra çalışmamız ortaya çıkmıştır.¹⁰

⁸Zeki Arslantürk, *Sosyal Bilimler için Araştırma Metot ve Teknikleri*, İFAV yay., İstanbul 1997, s.63

⁹ William James, *The Principles of Psychology*, Dover Publications, Newyork 1918 s. 184

¹⁰Halil Seyidoğlu, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Güzemcan Yay., İstanbul 2003, s.35

BİRİNCİ BÖLÜM

1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1 Birey

Birey, Ortaçağ Latince'sinde individualis, Latince'de individuus, Yunanca'da individuum, İngilizce'de individual, Almanca'da individuell, Fransızca'da individu, Arapça ve Osmanlıca'da ferd'in karşılığında yer alır.

“Individual” kelimesini çözümlediğimizde (in-divid-u-al) görürüz ki, bölmek anlamına gelen “divide” kökünün başına “in-“ olumsuzluk önekinin gelmesiyle birlikte sözcük, bölünemezlik, ayrılamazlık manasını kazanmaktadır. Bu anlam, kelimenin bir manasının da “atom” olması ile güçleniyor. Böylece birey, toplumda daha ufak parçalara ayrılamayacak atom gibi en küçük birimi ifade etmektedir. Kelime anlamından yola çıkarak denebilir ki individual'ın ikinci manası müstakil ayrı bir varlığa atıftır. Birey, toplum içerisinde diğerlerinden ayrı bir varlıktır. Ana kavramımızın bir diğer anlamı da biricik veya çarpıcı bir özelliğe sahibiyeti ve bazı özel niteliklerle diğerlerinden ayrılmayı belirtiyor. Bir başka yerde “individual”, “nev'i şahsına münhasır” anlamına gelen “particular” ile yakın anlamlı gösterilmektedir ki o da genelden ayrı tutulana, özele farklıya atıfta bulunmaktadır.¹¹

Kişilik de bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir. Bu tanıma göre kişilik bireyi diğer insanlardan farklı kılan bir özelliktir. Kişiliği meydana getiren insani özellikler zaman boyutu içerisinde tutarlılık göstermektedir. Yani kişi benzer durumlarda aynı davranışı göstermektedir. Bu durumda bireyde kişilik özellikleri arasında çelişki olmayıp uyum ve tutarlılık vardır. Bireyin kişiliği de onun iç ve dış çevresi ile kurduğu ilişkinin biçimini belirler. Birey bu özelliğinin bir kısmını anne ve babasından kalıtım yoluyla devralır, bir kısmını da sonradan kazanır.¹²

¹¹ Pars Tuğlacı, *Okyanus Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, Pars Yay., İstanbul 1971 s.25

¹² Hâbil Şentürk, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset, Isparta 2011, s 168

1.2. Gelişim Kavramı Ve Gelişim Psikolojisi

Canlılar doğar, büyür ve ölürlür. Bireyler yaşamları boyunca bedensel, zihinsel ve duygusal olarak birçok değişik aşamadan geçerler. Bebek, çocuk, genç, yetişkin ve yaşlı olurlar. Bütün bu aşamalardan geçerken hem büyür, hem gelişir, hem de olgunlaşırlar. Gelişim psikolojisi, psikolojinin, insan yaşamında doğum öncesinden başlayıp ölüme kadar devam eden fiziksel, bilişsel, ruhsal ve sosyal gelişmeleri, değişimleri ve evreleri genellikle kronolojik bir perspektif içinde inceleyen bilim dalıdır.¹³

Biyolojik ve çevresel etkilerin karşılıklı etkileşimleri sonucunda oluşan insan, bir taraftan fiziksel anlamda ilerleme kaydederken diğer yandan nitelik olarak da bir ilerleme gösterir. İşte burada nicelik olarak artışa yani boyun uzaması, ağırlığın artması gibi fiziki belirtilerle meydana gelen değişme, büyüme buna karşılık bireyin yeni özellikler kazanması, etkinlik veya görev bakımından olduğundan daha ileri seviyelere yükselmesine ise gelişim denir.¹⁴

Gelişim, çok yönlü ve karmaşık bir süreçtir. Psikologlar gelişim sürecine biyolojik bir süreç, çevrenin etkisi altında yapılan bir gelişim ve biyolojik yapının ve çevre özelliklerinin birbirlerini karşılıklı etkiledikleri bir gelişim olarak üç temel açıdan bakarlar. Bu açıların her biri gelişim olayının farklı yönlerine ağırlık verir ve kendilerine özgü bir kuramsal yaklaşım kullanır. Bireyin biyolojik süreçleriyle bulunduğu çevrenin koşulları sürekli etkileşim halindedir. Biyolojik oluşumlar belirli bir çevrenin verdiği olanaklara bağımlı olarak biçimlenir. Çevreyle biyolojik yapının sürekli etkileşim içinde bulunduğunu kabul eden psikologlar, etkileşim sürecine önem verirler ve onların gelişiminin yönünü ve derecesini belirlediğini kabul ederler.¹⁵

Gelişim konusuyla ilgili açıklamamız gereken kavramlardan biri de gelişim evreleri kavramıdır. Gelişim sürecinin belli tipik özelliklerinin veya davranış yapılarının ortaya çıktığı dönemlere gelişim evreleri denir. Bu evreler evrenseldir. Tüm bireyler,

¹³ Münire Erden, Yasemin Akman, *Gelişim ve Öğrenme*, Arkadaş Yay., Ankara 2004, s. 264

¹⁴ Ramazan Arı, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Mikro Yay., İstanbul 2005, s.32

¹⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.334

yaşadıkları coğrafya, sahip oldukları kültür gibi farklılıkların etkisi olmadan bu dönemlerden geçerler.¹⁶

1.3. Din

Dini duygu, psikolojide bir realite olarak kabul edilmektedir. İnsandaki dini faaliyetlerin psikolojik belirtilerine bakıldığı zaman onun duygusal bir özelliği olduğu görülmektedir. Dini duyguyu inceleyen psikologlar dini duyguların hangisi onlara göre ağır basıyorsa, ona dayanarak dini duygunun tanımını yapmışlar ve hatta dinin ana kaynağının kendi bahsettikleri duygu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece yerine göre din duygusunun korku, sevgi, hayranlık, bağlılık, dayanma, güvenme, sığınma, teslimiyet, istek, ümit, şükretme, kaçınma, sonsuzluğu arama, yüceltme, ilahi âleme ya da ilahi kuvvete yönelme gibi duygulardan birisinin kaynağı veya en azından dini hayatta önemli duygulardan sayıldığını görüyoruz.¹⁷

Birey açısından din bir ihtiyaç olmakla birlikte o, aynı zamanda psikolojik, sosyal ve kültürel bir olgudur. Ne din açısından ne de sosyal açıdan hiçbir inanç ve değerler sistemi bireye zorla benimsetilemez. Ancak birey ihtiyaç hissettiği oranda dini duygu ve düşüncelerden istifade eder. Aile ve sosyal çevresi onu dini ve ahlaki değerlerle tanıştırır, bu değerleri benimsemese dahi uyum içinde olmasını sağlar. Bu sebepten dolayıdır ki, dine olan ilgi ve alaka tarih boyunca farklı düzeylerde olmuştur. Sanayi devrimi öncesi dönemi ifade eden geleneksel toplumlarda dine olan ilgi modern toplumlara göre daha yüksektir. Geleneksel yapı modelinde eksen kurum olan din (Tanrı merkezli düşünme ve toplum yapısı) aydınlanma çağı ile birlikte giderek eksen kurum olmaktan çıkmıştır. Modernizmde artık düşünmenin merkezinde Tanrı yerine akıl, din kurumu yerine de ekonomi olmuştur.¹⁸

Din sadece inançtan ibaret değildir; aynı zamanda kişinin dünyevî hayatına yön verecek ahlâkî, hukukî ve sosyal kuralları da ihtiva eder. Bu sebeple dini, yalnızca kişi ile inandığı varlık arasında bir vicdan meselesi olarak ortaya koymak yanlıştır. Dinî kuralların bağlayıcılık özelliği ve müeyyideleri vardır. Dinin başka bir temel özelliği de aynı inancı paylaşan, aynı davranış biçimlerini benimseyen kişilerden meydana gelen

¹⁶ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yay., Ankara 2003, s.107

¹⁷ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Diyanet İşleri Yay., Ankara 1983, 293 s.

¹⁸ Zeki Arslantürk, *Kutsalın Dönüşü*, Ayışığı Yay., İstanbul 1998 s.13

bir sosyal birlik (cemaat) oluşturmasıdır. Böylece dinin ferdî yaşayışı açan sosyal yönü olduğu gibi manevî boyutu açan dünyevî yönü de vardır. Dindar kişi hem dinî cemaatinin hem de içinde yaşadığı cemiyetin bir üyesidir ve böylece bir taraftan inancının gereklerine, diğer taraftan da içinde yaşadığı cemiyetin kurallarına uymak durumundadır.¹⁹

Din ile ilgili yapılan tanımlardan anlaşılacağı gibi, dinin asıl muhatabı insandır. Din sayesinde insan hayatı, bir anlam ve amaç kazanmakta, hayatın zorluklarına karşı insan kendini güvende ve huzurda hissetmektedir. Yaşamı boyunca insan, karşılaştığı krizlerin neden olduğu stres, depresyon ve kaygılarla başa çıkmada ilk adım olarak, dini faaliyetlerini arttırmaktadır. İnsanların kriz yaşadığı anlarda din, belirsizlikten kurtaracak tek güven kaynağı olarak görölmektedir. İnsanlar, stres oluşturan bir olay veya durumla karşılaştıklarında, bu stresli durum veya olaydan kurtulmak için inançlarından, duygu ve düşüncelerinden, dini uygulamalarından ve insanlar arası ilişkilerinden oluşan bir sistemden yararlanmaktadırlar. Stresli olay veya duruma bir tür alışma aracı olarak kullanılan bu sistemin en önemli parçalarından birisi de dindir. Bir problemle karşılaşan insan, dini inanç, dini duygu, dini düşünce ve dini davranışlarından yola çıkarak, problemin çözümüne yönelik belirli bir yol bulabilmektedir.²⁰

1.4. Dini İnancın Tanımı

İnanç, inanmak fiilinden türetilmiş bir kelimedir. İnanma ise, insanın düşünme ve duygulanma gibi ruhi fonksiyonlarından biridir. Bir başka ifadeyle, inanma ya da inanç zihin faaliyetlerinden biridir. İnanç kelimesi Türkçede dini inancı da içine alan geniş kapsamlı bir kavramdır. İnanç kişinin bir kabul ve bağlanma durumunu ifade etmektedir. Bu kelime şüpheden kesinliğe kadar kabul etmenin her türlüşünü içine alan bir kavramdır.²¹

Yüzyıllardır güncelliğini koruyan ‘Din nedir?’ sorusuna cevap arayışları günümüzde de halen sürmektedir. Din ve dindarlık olguları bilimsel olarak tek ve genel bir tanımı reddeder. Ancak zamanın değışim özelliğı din ve dindarlık anlayışını da

¹⁹ Ömer Faruk Harman, *Din Ve Vicdan Hürriyeti*, İşlam Ansiklopedisi, cilt 9, İstanbul 1994 s. 320

²⁰ İlhan Topuz, *Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başa çıkabilme Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Bursa 2003, s. 3,4

²¹ Hüseyin Certel, *Suçlularda Dine Dönüş*, Nobel Yay. Ankara 2009, s.13

değiştirmektedir. Bu değişkenlik bir inançtan diğerine farklılık gösterirken aynı bölgede yaşayan ve aynı dine inanan insanlar arasında bile çeşitlilikler göstermektedir. Bireyin yaşamını kökten değiştirerek yeniden şekillendirebilme potansiyeline sahip olan din, işlevselliğini bireyin ve toplumun dini kurallara göre yaşamasıyla kazanmaktadır.²²

Kavram olarak ise din, itikad amel ve ahlaki esaslar topluluğundan oluşmaktadır. Kuran-ı Kerim’de doksan iki ayette yer alan “din” kelimesi, “yönetilme, yönetme, itaat, hüküm, tapınma, Tevhit, İslam, şeriat, sınır, âdet, ceza, hesap, millet” vb. anlamları da vardır. İngilizcedeki “religion” kelimesi “religare” ve “religere” köklerinden türemekte ve Allah’a saygı ve büyük bir korku ile bağlanma sonucunda kendini ibadete adama, tören ve ayinlere katılma anlamlarına da gelmektedir.²³

Akseki’nin bakış açısına göre ise din, Allah-u Teâlâ tarafından tüm insanlığa vaaz edilen kanunlar topluluğudur. İnsanlara mutluluk yollarını göstermekte, onların bu mutluluğa ulaşmalarını sağlama amacını gütmektedir.²⁴

‘Psikolojik bir tarifle din, insanın insanüstü bir kudret karşısındaki inanma, sığınma ve bağlanma duygularıyla, ilham, dua ve tapma gibi çok çeşitli iç yaşayışlarının ve bunların tezahürlerinin bir bütünüdür. Din duygusu dini kültüre bağlı olarak sadece insanda meydana gelen duygu sentezlerinden biridir. Nasıl herhangi bir tesir karşısında duygulanmak ve duyarlılık göstermek insanda doğuştan getirdiği bir kabiliyet ise, din duygusu da dini uyarıcılar karşısında bir insanın duygulanması ve etkilenmesi olup fitridir. Din gücünü insan benliğinin gayri şuuri tabakalarından alır. Din insanın bütün benliğini saran bir duygudur. Din, bireyler için, hem psikolojik açıdan bir ihtiyaç, aynı zamanda da kişinin yüce değerlerinin kaynağıdır. Bu ihtiyaç tam anlamıyla karşılanmadığı takdirde bireyin bu tarafı zayıf kalacak, bu yönü zayıf olan bir birey de kendisinden beklenmekte olan bazı sorumlulukları gereğince yerine getiremeyecektir’²⁵

Bazı yönleri eksik olan birey için sağlıklı bir kişilikten de söz etmek mümkün olamayacaktır. Çünkü karşılanmayan her ihtiyaç ve kullanılmayan her istidat kişilikte bir eksiklik meydana getirecektir. Bir ihtiyaç olarak bakıldığında, din, insanın bütününe nüfuz edici bir özelliğe sahiptir. Dini yaşantıyı, duygular, düşünce ve tasavvurlar,

²² Ali Akdoğan, *Dini Hayatı Anlama ve Yorumlama*, Dem Yay. İstanbul 2008 s. 13

²³ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara 2002, s. 5.

²⁴ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Yeni Akım Yay., Ankara 1989, s. 5.

²⁵ Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 133

ilgilerimiz ve eğilimlerimiz istek ve ideallerimiz hareket ve faaliyetlerimiz, ahlaki ve estetik yönelişlerimiz gibi insanı tanımlayan tüm ruha ait olan süreçler içinde izlemek mümkündür.²⁶

Din, kişilerin ruhlarındaki, bütünlüğündeki derinliğin canlanmasıdır. Derinlik, insanın ruhi hayatındaki yüksekliğe ve sonsuzluğa işaret eden dinsel görünüşleri ifade eder. Kelimenin en temel ve geniş anlamıyla din, sonsuz ve yüce ilgilidir. Sonsuz ve yüce ilgiler, insan ruhunun yaratıcı fonksiyonlarında görülür. Din insanın manevi hayatının konusu, alanı ve derinliğidir.²⁷

Psikologların din tariflerine baktığımızda, Freud dini, bir yanılsama olarak; Jung insanın kaçamayacağı bir kaderi; İnanan insanın hayatına anlam, güzellik ve yaşamaya değer nitelikler, Frankl kişinin kendisini aşması durumu; Maslow ise insanın kendisini gerçekleştirmesi yönünden ele almaktadır.²⁸ ‘Weber’e göre de din, bir taraftan hayata anlam verirken bir taraftan da beklentilerle hayatın gerçekleri arasındaki mesafeyi azaltarak birbirine yaklaştırmaktadır. Din insanın sadece kutsalla ilişkilerine dayanan içsel bir yaşayıştan ibaret değildir. Daha geniş yelpazede o bir anlam ve anlamlandırma sistemidir.’²⁹

‘Dinin gayesine bakınca da yüce varlığa inanma ve inandığını gereği gibi yaşama isteğini tatmin etmektir. O halde kişi açlığını gidermek için gıdaya, susuzluğunu gidermek için de suya ihtiyaç duyduğu gibi merakını tatmin etmek için ilme, inanma ihtiyacını karşılamak için de dine muhtaçtır. Buna göre ilimle dinin kavşak noktası akıl ve zihni hayattır, çünkü ilim de din de ancak akılla olur.’³⁰

1.5. Dini Gelişim

Dini gelişim, diğer psikolojik gelişim süreçleri gibi kişiye özgü olup, çeşitli bilişsel unsurların etkileşimiyle şekillenen bir dönemdir. Dini gelişim de tıpkı bilişsel, ahlaki gelişimde olduğu gibi yaşa bağlı olarak değişmekte buna bağlı olarak da sosyal, psikolojik, ahlaki gelişimden etkilenmektedir.

²⁶ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yay., Ankara 2001, s. 7.

²⁷ Hasan Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, DEÜ. S.B.E.Doktora Tezi, İzmir 2000, s. 1

²⁸ Ali Ayten, *Psikoloji ve Din*, İz Yayınları, İstanbul 2006, s. 13.

²⁹ Habil Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, Tuğra Ofset, Isparta 2008 s. 20

³⁰ Habil Şentürk, *İbadet Psikolojisi*, İz Yay. İstanbul 2008, s.11

Tarih boyunca insanın hemen hemen her dönemde bir şekilde din ve inançla ilgilendiği bir gerçektir. Her insan, hayatının tamamında olmasa bile, en azından belli bir döneminde din veya inanç olgusu ile karşı karşıya gelmiştir. İnsan doğuştan itibaren inanma yeteneğiyle donatılmıştır ve uygun koşullar gerçekleştiğinde bu eğilim kendini göstermektedir. Yapılmış olan birçok araştırmalar, özellikle çevresel faktörlerin etkisi ve uygun yönlendirmelerle dinî gelişimin belli bir seyir içinde belirli ilkelerle gerçekleştiğini göstermektedir. Dinî gelişimle ilgili çalışmalar dini bazen güven, sevgi, korku, bağlanma gibi duygularla ilişkilendirirken, bazen de diğer duygulardan bağımsız bir şekilde kendiliğinden gelişen özgün bir duygu alanı olarak değerlendirmektedir. Bu anlamda bilişsel, sosyal ve ahlakî gelişimde olduğu gibi, dinî gelişimde de her yaş döneminin kendisine ait özellikleri vardır ve din eğitiminde bu özellikler göz önünde bulundurulmaktadır.³¹

1.6. Din Ve Psikoloji

Psikoloji uzun zaman iç hayat olaylarının bilimi veya zihinde geçen bilinç olaylarının bilimi şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlara göre psikolojinin konusu insanın iç alemidir. İç hayat olaylarını veya zihinden geçen şuur olaylarını psikolojinin konusu olarak kabul eden psikologlara göre her insanın duygular, temayüller, düşünceler, rüyalardan meydana gelen bir yaşantısı vardır. Bu yaşam kişiye özgü ve başkalarına kapalıdır. Psikolojinin amacı da insanların niçin ve nasıl davrandıklarını incelemek, psikolojik olayların bağlı bulunduğu kanunları bulmaya çalışmak, böylece insanı daha iyi anlama ve onun olumlu yönde gelişmesine yardımcı olmaktır.³²

‘Kişinin davranışlarını belirleyen veya yönlendiren tutumların temelinde onun değerler dünyası, bu değerlerin arka planında da onları oluşturan bir inanç sistemi, dünya görüşü veya hayat felsefesi vardır. Bu sebeple inançlar kişinin psikolojik hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü inançlar hayatın temel dayanaklarını oluştururlar. İnançların olmadığı yerde bir kişilikten ya da ferdin psikolojik varlığından söz edilemez.’³³

³¹ Mualla Selçuk, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB. Yay İstanbul 2000, s.13.

³² Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset, Isparta 2011, s.3

³³ Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, s.21

Psikoloji ve din konuları ile ilgilenen birtakım psikologlar, din kavramının psikolojik temelli açıklanabileceğini asla düşünmemektedirler. Örnek verecek olursak, William James dinin insan ötesinde bir olgu olduğunu ve dini tecrübelerin psikoloji ile açıklanamayacağını düşünmektedir. Jung'un da din ile ilgili düşüncelerini yorumlamak güçtür, fakat Jung'un üzerinde durmuş olduğu arketipler, psikolojik yansıtmadan çok daha öte bir şeydir. Dinin kişisel kimlik ve hayatın amacı ile ilgili sorunlara yardımcı olduğu konusu ile ilgili açık bir kanıt yoktur. Fakat özellikle de entelektüel yönlerimizin ortaya çıktığı ya da öğrencilik dönemlerinde ve ondan önceki kimlik sorunlarının en üst seviyeye çıktığı dönemlerde de dine ilginin en üst noktaya çıkmış olduğu görülmektedir. Erikson bireylerin özellikle ergenlik döneminde kimlik oluşumu ile ilgili düşüncelerini geçmişte yaşamış olan Martin Luther gibi bazı kişilere uygulamış bulunmaktadır. Erikson dini düşüncenin gelişimi süresince Luther'in kimlik karmaşasını ve sorunlarını nasıl çözüme kavuşturduğunu göstermiştir.³⁴

Psikolojinin diğer alanlarla ilgili olan araştırma ve düşünceleri, birçok psikoloğun psikoloji biliminin belli kalıplar ötesine geçemediğini fark etmelerine sebep olmuştur. Örneğin, psikoloji matematik içermemektedir çünkü psikoloji sadece düşünce süreçleri ile ilgili bir şeyler söylemektedir ve yalnızca matematik yeteneğini ölçebilmektedir. Matematik kendine ait ilkeleri ve metotları olan bağımsız bir bilgi alanıdır. Sanatsal alanlar da psikolojinin sadece çok az anlayabildiği yaşamın çeşitli boyutlarıyla ilgili estetik tecrübeleri ve yorumları ortaya koymaktadır. Dini tecrübe, estetik tecrübe ile ilgili ortak noktalara sahiptir. Her iki branşta da psikolojik açıdan anlaşılamayan ve açıklanamamış tecrübeler yer almaktadır.³⁵

Freud'un düşüncesine göre din, bir illüzyon olarak ele alınsın veya alınmasın, psikolojik kavramlara indirgenemeyecek özel tecrübelerden ibarettir. Bazı insanlarda din belirli özellik ve çeşitte hayat tecrübesi üretmektedir. Fakat dinin davranış üzerindeki bu etkileri yavaş yavaş azalmaktadır. Günümüzde birçok psikolog, psikolojinin bugünkü gelişen seviyesi ile insan doğasının tüm yönleri hakkında hüküm verebilecek bir seviyeye henüz ulaşamadığı kanaatinde. Psikoloji davranışları ölçen labirentlerde gerçekleştirilen fare deneylerinden bu yana çok büyük gelişmeler kat etmiştir. Örneğin, günümüzde psikoloji ile ilgili araştırmalar bilinç üzerine deneyler,

³⁴Argyle ve Hallahmi, "Dini Davranış Teorileri", s. 273

³⁵Ayten, *Psikoloji ve Din*, s.25

yaratıcılık ve dini inanç bölümlerine de taşınmıştır. Eğer psikologların, insanın yapısı ile ilgili daha geniş bir bakış açısı ve araştırma metotlarına sahip olarak onları geliştirebilme şansları olursa psikoloji ve din arasındaki ilişki çok daha farklı bir boyuta ulaşabilecektir.³⁶

1.7. Din Duygusu Ve Gelişim Evreleri

Din duygusunun tezahürleri ilk çocukluk yıllarında başlamış olsa da gerçek manada dini uyanma ve ona bağlı heyecanlanmalar daha sonra, ergenliğe yakın yıllarda kendini gösterir. E. T. Clark'a göre din duygusu ilk olarak on iki yaşında ortaya çıkmakta, Vergote ise bu dönemi 7-14 yaşları arası olarak belirtmektedir.³⁷

Söz konusu oluşumların belirtileri ise yaratılış, kâinat, dünyanın ve insanın kökeni gibi konular üzerinde derin düşüncelerin ve düşünmenin başlamasıdır. Bu sorgulama ya kendiliğinden gelişimin doğal bir seyri olarak, ya da çocuğun içinden gelen bilinçli bir merak şeklinde oluşmaktadır.³⁸

Bireyde oluşan dini yaşam ergenlikten önce ve sonrasında farklı görünümlere sahiptir. Bu dönemi üç aşamada irdeleyen Louis Guittard, çocuk yaşı olarak adlandırdığı 7-12 yaşları arasındaki evreyi “taklidi iman” dönemi, ergenlik aşamasını kapsayan ikinci evreyi “buhranlı iman” dönemi ve ergenlik döneminden sonraki evreyi de “kişiselleşmiş iman” dönemi olarak adlandırmaktadır.³⁹

Kişi yaşı ilerledikçe yoğun bir merak sürecine girdiği ve çevresinde olup bitenlerle ilgilendiği esnada anne ve babasının yetersizliklerini, her şeye güçlerinin yetmediğini görmekte ve bunun sonucunda bir dini kriz yaşamaktadır. Çocuklukların sormuş oldukları soruların gerisinde hem öğrenme arzusu, aynı zamanda yetişkinlerin bilip bilmediklerini deneme arzusu da bulunmaktadır. Bu deneme süreci içinde yetişkinlerin yanıldıklarını gören çocuk, bir zihin krizi yaşamakta ve bu kriz çocuğa ait olan anne baba dininin yıkılmasına ve ilahi dinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

³⁶ Argle ve Hallahmi, “Dini Davranış Teorileri”, s. 274

³⁷ Hamdiye Yağcı, “Ortaöğretim Öğrencilerinin Değer Yönelimleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma Zeytinburnu Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 31.

³⁸ Hayati Hökelekli, “Ergenlik Çağı Gençlerinde Dini Gelişme”, *Hareket Dergisi* C.2, S.6 Ankara 1979, s. 3.

³⁹ Louis Guittard, “Gençlerde Dini Gelişim”, Çev. Ömer Özyılmaz, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, Bursa 1987, s. 229.

Çocuk bundan sonra artık daha güçlü, daha büyük olan, anne ve babasının da inandığı, sığınmış olduğu bir varlığa inanma ihtiyacı hissetmektedir.⁴⁰

Ergenlik dönemindeki dini gelişim genel hatlarıyla üç temel evrede ele alınmaktadır. Bu dönemler; 1. Aşama: Dini bilincin uyanması ve gelişmesi, 2. Aşama: Dini kabullerimizin sorgulanması ve şüphelerimiz 3. Aşama: Dini tutumların net bir belirginlik kazanabilmesidir. Soyut düşünme yeteneğinin gelişimine paralel olarak on iki on üç yaşlarına kadar gelişmeye devam eden dini duygu, dini ilgi ve düşünceler bu dönemde iradesel hale gelmekte ve kişiyi derinden etkilemektedir. Böylece kişide, çoğunlukla tüm bu tavır ve davranışlarını yeniden oluşturabilecek güçlü bir dini anlayış ortaya çıkmaktadır. Bu değişim durumu “dini uyanma” kavramı ile ifade edilmektedir.⁴¹

Ergenlikteki dini gelişimi etkileyen unsurların başında zihinsel yapıda meydana gelen büyük değişme vardır. Bunun yanında bedensel yapı, çocuklukta alınan eğitim, sosyal çevre, dostluk duygularının uyanması, bağımsızlık isteği gibi faktörler de bu süreçte oldukça etkilidir.⁴²

Yetişkinlik döneminin ilk yıllarında duygusallıktan akılcılığa doğru yönelmeler görülür ve genel olarak bir dini ilgi azlığı söz konusudur. Sonuçta bu yaş döneminde din, genelde birinci ilgi olmaktan çıkar.⁴³

Bu arada çocuklarda altı farklı türde Allah anlayışından bahseden Köylü, bunları; arkadaşça ve dostça, kızgın ve canı, gökyüzünde ve uzak bir yerde belirsiz, tutarsız iki yönlü ve hayalperest, kral, Süpermen, terapist, şifa verici ve iyileştirici Allah anlayışı olarak sıralamakta ve hepsini de aile içerisinde anne- babanın duruşuyla irtibatlı olarak açıklamaktadır. Sözelimi Allah’ı şifa verici ve iyileştirici bir Tanrı olarak algılayan çocukların ailelerine bakıldığında onların çoğunlukla terapik bir aile ortamından geldikleri görülmektedir.⁴⁴

⁴⁰ Pierre Bovet, “Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi”, Çev. Selahattin Odabaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958, s. 10.

⁴¹ Abdülkerim Bahadır, “Ergenlik Döneminde Din ve Ahlak Gelişimi”, *Mehir Aile Dergisi*, C.2, Konya 2001, S. 1, s. 46.

⁴² Mustafa Koç, “Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dini Yaşam”, *Diyanet İlmi Dergisi*, C.42, S: 3, Ankara 2006, s. 12.

⁴³ Certel, *Din Psikolojisi*, s. 175.

⁴⁴ Mustafa Köylü, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, *A.Ü., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2004, C. 15 S. 2, s. 145,147.

Yine aynı şekilde Erik Erikson'a göre Martin Luther'in Tanrıyı öfkeli bir hâkim olarak bilmesi, anne ve babasının kendisine uygulamış oldukları şiddetle doğrudan alakalıdır. Oysaki Erikson, buradan hareketle Luther'in, Tanrının adaletini sorgulayacak bir dini patlama noktasına varmasını anne ve babası ile irtibatlandırarak açıklar.⁴⁵

Yetişkinlik döneminde dine yaklaşmanın arkasındaki duyguların en güçlüsü olarak ölüm karşımıza çıkar. Yaşlılık döneminde dine yönelmenin derecesi ve yönü hakkında çelişkili bilgiler mevcuttur. Yapılan çalışmalarda yaşlılıktaki dini inancın sosyo kültürel gelişmişlikle ters orantılı olduğu sonucuna varılmıştır ki; gelişmişlik arttıkça inançta kararsızlık artmaktadır.⁴⁶

Psikolojik, biyolojik ve sosyal ortamda hayatın sonbaharını yaşayan ve ölüme yaklaştığını daha yoğun bir şekilde hisseden yaşlı kişiler için dinin öneminin de arttığı söylenebilir. Çünkü o, bir taraftan ölüm sonrasını düşünmek ve ona göre inanç dünyasının gereklerine uyarak bir hazırlık yapmak durumundadır. Bir taraftan da din bir şekilde onun hayatının sağlıklı ve huzur içinde devamını sağlamak için psikolojik, sosyal ve tabii bir intibak faaliyetidir. Çünkü din, kişiyi hem inanç ve hayat felsefesi olarak çeşitli durum ve olaylar karşısında nasıl bir tavır sergileyeceği konusunda hazırlar, hem de sosyal hayatın içine atarak toplumdan kopmasını önler.⁴⁷

Son dönemlerde gelişim üzerinde duran psikologların birçoğu insanın gelişim süreçleri ile ilgili bir takım temel teoriler ortaya atmışlardır. Bunlardan birisi olan Erikson'un bireyin gelişim evreleri ile ilgili düşünceleri batı dünyasını büyük oranda etkilemiştir. Çalışmaları, hayat deneyimi yönünden kişilerin nasıl öğrendiklerini ve iletişimde bulunduklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Erikson, çocuğun yaratılıştan getirdiği bazı güçleri ile yetişkin olgunluğu arasında doğrudan bir ilişki olmadığını, ancak çocukluk ve ergenlik aşamalarındaki gelişim dönemlerinin yetişkin davranışında bir takım etkilerinin ve imkânlarının olabileceğini ortaya koymaktadır. Erikson kişilerin dini, bilişsel ve ahlakî gelişimlerinin olgunlaşması sürecinde bu gelişim alanlarının

⁴⁵ E. Erikson, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History*, Norton Company, New York 1958, s. 63.

⁴⁶ Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı inancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Yay. İstanbul 1970, s. 50

⁴⁷ Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 105-106

diğer tarafında insanlarla yüz yüze gelip, onlarla iletişime geçmesi ve bazı çatışmalarla karşılaşması açısından oldukça önemli etkilerinin olduğunu iddia etmektedir. ⁴⁸

⁴⁸Ross Chirstine, *A Qualitative Study Exploring Characteristics of Churces Committed to Intergenerational Ministry*, Bell Howel Information Company, USA, 2006, s. 26.

2. ERİK ERİKSON'UN ENTELEKTÜEL BİYOGRAFİSİ

2.1. Ailesi Ve Çocukluk Yılları

Tam ismi Erik Homburger Erikson'dur. Erikson 15 Haziran 1902 yılında Almanya'nın Frankfurt şehrinde dünyaya gelmiştir. Annesi Karla Abrahamsen ve babası Yahudi bir banker olan Valdemar Isidor Salomonsen'dir. Annesi Karla Abrahamsen Kopenhagen'in ileri gelenlerinden Yahudi bir ailenin kızıdır. Henrietta, Karla'nın annesidir ve Karla 13 yaşındayken ölmüştür. Abrahamsen'in babası Josef tekstil ürünleri satan bir tüccardır. Karla'nın büyük erkek kardeşleri Einar, Nicolai, Axel'dir ve Yahudi bir hayır kurumunda aktif rol alıp; Rusya'dan gelen fakir Yahudi göçmenlere yardım etmeleriyle bilinirler.⁴⁹

Aslen Danimarkalı olan Erikson'un anne ve babası, Erikson doğmadan birkaç ay önce ayrılmışlardır. Bu durumda Erikson'un annesi, doğumunu gerçekleştirmek amacıyla Frankfurt'a arkadaşının yanına gider. Annesi Karla Abrahamsen Erikson'u 3 yaşına gelene kadar tek başına büyötmüştür. Erikson 3 yaşına geldiğinde hastalanır ve annesi eve çocuk doktoru çağırır. Doktor Theodor Homburger Erikson'un tedavisiyle ilgilenir, onu iyileştirir ve bu güzel tesadüf ile beraber Karla Abrahamsen'a âşık olur. Böylece Karla Abrahamsen Frankfurt'ta bir çocuk doktoru olarak görev yapan Dr. Theodor Homburger ile evlenir. Erikson'un annesi ve babası Theodor Homburger Yahudi'dir, fakat Erikson uzun boyu, sarı saçlara ve mavi gözlere sahip oluşuyla daha çok Danimarkalı birine benzemektedir. Bu sebepten ötürü Yahudi çocuklar kendisine Yahudi olmayan anlamına gelen "The Goy" diye bir lakap takmışlardır.⁵⁰

Erik Erikson'un kimlik kavramına karşı ilgisi bu dönemlerde okul yıllarında oluşan deneyimleriyle başlamaktadır. Çünkü ilk olarak uzun boylu, mavi gözlü ve sarışın olduğu için bir grup arkadaşı tarafından dışlanması; Yahudi geçmişi ile de Gramer Okulu'ndan bir başka grup arkadaşı tarafından dışlanmış olması Erikson'da büyük bir

⁴⁹ Lawrence Friedman, *Identity's Architect: A Biography of Erik H. Erikson*, Publisher Scribners New York 1999, s.20

⁴⁹ Robert Coles, *Erik H. Erikson: The Growth of His Work*, Little Brown Press, Boston 1970 s. 15.

üzüntü yaratmıştır. Fakat erken yaştaki bu deneyimleri onun tüm hayatı boyunca sürecektir olan kimlik arayışını oluşturmaya başlamıştır.⁵¹

Erik Erikson, çocuk doktoru olan üvey babası Yahudi Theodor Homburger'in gerçek babası olduğunu düşünerek Almanya'nın güneyinde bulunan Karlsruhe kasabasında büyümüştür. 1911 yılında üvey babası Erik Erikson'u resmi olarak üzerine kayıt ettirir. Yahudiler arasında sarışın mavi gözlü olup Yahudilere benzemeyen bir Danimarkalı fiziğe sahip oluşuyla, Almanlar arasında ise fiziksel görünümüne uymayan Yahudi kimliğiyle yetişen Erikson'un "kimlik karmaşası terimini" kullanarak çığır açan bir psikoterapist olması oldukça anlamlıdır.⁵²

Aynı zamanda annesinin Theodor Homburger ile evlenmesi üzerine biyolojik babasıyla ilgili sırrı bilmeden üvey babasıyla yaşamak zorunda kalan Erikson, daha sonra kimliğiyle ilgili sorunlar yaşayarak psikolojiye kazandırdığı 'kimlik bunalımı' terimini başta kendisi yaşamıştır.⁵³

Ailesinin bu durumu kendisinden uzun bir süre saklamış olması sonucunda bu olayın kendisini kimlik üzerine düşünmeye ve araştırmaya yönelttiği söylenmektedir. Ayrıca annesinin, gerçek babasının kimliğini açıklamamış olması, Erikson'un gençlik döneminde önemli kimlik sorunları yaşamasına sebep olduğu da bilinmektedir.

Aynı zamanda Lawrence Friedman'ın kitabından da öğrendiğimiz kadarıyla Erik Erikson birçok konuda ikilem içerisinde kalmıştır. Bunlardan bir kaçını ona hiç benzemeyen üvey babası ile kendisinin sarı saçlı, mavi gözlü, uzun boylu ve Yahudi aile geçmişinin olmasıdır. Bu özelliklerin çoğunu hiç tanımadığı babasından almıştır. Psikanaliz ile ya da resim ile ilgilenmek istemesi, üniversite ile psikanalitik enstitüde çalışması, Danimarka ile Almanya'da yaşaması, Avusturya ile Amerika'da yaşaması gibi bir takım seçimler içinde kalmıştır. Psikanalize içerden ve dışarıdan katkı sağlaması gibi konular arasında da birçok gelgitler yaşamıştır.⁵⁴

⁵¹ Richard Evans, *Dialogue With Erik Erikson*, Harper & Row, New York 1967, s.18

⁵² Paul Roazen, *Erik H. Erikson: The Power and Limits of a Vision*, Free Press, New York 1976, s.25.

⁵³ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul 2007, s.104.

⁵⁴ Friedman, *Identity's Architect*, s.27

2.2. Öğrenim Hayatı

Erik Erikson, hiç bir zaman iyi bir öğrenci olmamıştır. Sadece belli başlı derslerde, özellikle de eski tarih ve sanat derslerinde başarılı olmuş, bunların dışında resmi olan okul ortamından hiç hoşlanmamıştır. Lise mezuniyetinden sonra, kendisini büyük bir boşlukta kaybolmuş, gelecekteki hayatında ise, kendisinin yeri ve duruşu konusunda emin olmayan biri olarak hisseder. Daha sonrasında Medikal Okula gitme konusunu sırf üvey babası istediği için reddeder çünkü üvey babası ile arası bozuktur. Üvey babası da Erik Erikson'un kendisinin yolundan gidip tıp eğitimi almasını istemektedir. Üniversiteye gitmeyi tercih etmek yerine, Avrupa'da bir yıllığına seyahat etmeyi tercih eder. Daha sonra bir süreliğine sanat ile ilgili bir bölüm okumak için eve döner, sonra yeniden seyahatlere çıkar. Kendisi de sonradan bu dönemi ve yaşamış olduğu kararsızlık sürecini moratoryum olarak adlandıracığı bir dönemden geçmektedir. Bu süreç tüm gençlerin kendilerini tanımlayabilmeleri için vakit istedikleri bir dönemdir. Bu dönem, çoğu Alman gençleri tarafından kabul edilen bir davranıştır.

Geçirmiş olduğu bu süreçte Erik Erikson, arkadaşları ya da ailesi tarafından hasta ya da tuhaf olarak değil, kendisini tanımaya ve tanımlamaya çalışan bir kişi olarak düşünülmüştür. Erikson, sanat alanında resim öğretmenliği yaparak gösterdiği başarısının dışında kayda değer bir başarı gösterememiş ve lise döneminden sonra bir arkadaşının önerisi üzerine psikanaliz ile ilgili çalışmalar yapmaya başlamış ve aynı zamanda Viyana Psychoanalytic Society adında bir okuldaki bu alanda bir sertifika alır.

1927 yılında bir kişinin çocuklarına eğitim vermek amacıyla yaptırmış olduğu bir okulda, sonraları ünlü bir çocuk psikoloğu olarak adından bahsedilecek olan Peter Blos'un ekibinde çalışmaya başlar. Bu durum Erikson'un hayatında çok büyük önem taşıyan bir dönüm noktası haline gelmektedir. 25 yaşında Sigmund Freud'un kızı olan Anna Freud ve arkadaşı Dorathy Burlingham tarafından yeni oluşturulan Viennese okulunda öğretmenlik mesleğine başlar. Klinik psikanalistlerden August Aichhorn, Edward Bibring, Helene Deutsch, Heinz Hartmann ve Ernest Kris'in emrinde çalışır ve o dönemde yetişkin psikanalizi çoktandır var olduğu halde, çocuk psikanalizi henüz yeni gelişim aşamasında olan bir alandır. Erikson bu alanı seçerek kendisine güzel bir yön belirler. Bu süreçte, Sigmund Freud ile bir partide karşılaşır ve bu güzel tesadüfle birlikte Erikson, Anna Freud'dan psikanaliz teknikleri ve terapi usullerini öğrenir.

Böylelikle psikanaliz resmi bir alan haline gelir. Erikson; Anna Freud’a terapi usullerini öğrenmek için aylık 7 dolar ödediğini ve hemen hemen her gün buluşuklarını söylemektedir ayrıca kendisine yapılan analizlerin kendi farkındalığını kazanması ve kendisi olmaktan korkmaması gerektiğini öğrettiğini ifade etmektedir. Erikson’un, derslere girmediği süreçte Anna Freud ve diğerleriyle birlikte çocuk psikanalizinde çalıştığı ve Anna Freud’un kendisine analiz konusunda bilgi verdiği ve analizini gerçekleştirdiği, 1933’de Viyana Psikanaliz Enstitüsü’nden mezun olduğu bilinmektedir.⁵⁵

2.3. Evliliği ve Çalışma Hayatı

Erikson, 1929 yılında Viyana’da düzenlenen bir maskeli baloda Kanadalı bir öğretmen ve modern dans öğrencisi olan Joan Mowast Serson’la karşılaşır. Joan uzun, mavi bir dans kostümü giymiş ve tüylerle kaplı yarım bir maske takmıştır. Erikson ile Joan tanıştıktan sonra bütün gece dans ederler. Birbirlerine âşık olurlar, birlikte olmaya başlarlar. Joan Mowast Serson, Kolombiya Üniversitesi’nde lisans ve Penisilvanya Üniversitesi’nde sosyoloji üzerine mastır yapmıştır. Erikson, 27 yaşında iken Joan Mowast Serson’la evlenerek bir yuva kurar. Joan Mowast Serson bir Hristiyan olarak dünyaya gelmiştir ve babası bir papazdır. Hristiyanlık dini bu yüzden kendisi için oldukça önemlidir. Evlendiklerinde Hristiyan, Yahudi ve sivil olmak üzere üç ayrı düşün gerçekleştirmişlerdir. Kai, Jon, Sue ve Neil adında 4 çocuk sahibi olurlar ki; bunlardan Kai sosyolog olur, Neil’in önemli bir özelliği ise down sendromlu olmasıdır ve bu durumu da uzun bir süre herkesten gizlemiştir.

Kanadalı sanatçı ve artık Erikson’un eşi olan Joan Serson da, aynı enstitüde hareket, dans, sanat terapisi sınıfları açarak çalışmalara kendisi de katkıda bulunmuştur. Joan, Erikson’un editörlüğünü yapmış, sanatsal faaliyetlerle de klinik çalışmalarını desteklemiştir. Fakat Erikson’un çalışmalarına Joan’ın en büyük katkısı, aralarında kurmuş oldukları ilişkinin derinliğiyle de ilgilidir. Erikson’un çalışmalarını tam manasıyla anlayabilmek için eşi Joan ile olan evliliğini gözden geçirmek gerekmektedir. Bir kadın ve erkeğin evliliklerinde, birbirlerinin yaratıcılıklarını bu denli destekleyebildikleri bir örnek daha bulmak oldukça güç olabilir.⁵⁶

⁵⁵ Richard Stevens, *Erik Erikson: An Introduction*, Martin’s Press, New York 1983, s.28

⁵⁶ Alexander Irving, “Erikson and Psychobiography,” *In Handbook of Psychobiography*, Oxford University Press, New York 2005, s. 35.

Ailenin yaşamı, 1933 yılında Erikson'un mezuniyetinin ardından Hitler'in onları Avrupa'ya bırakıp gitmeleri için zorlamasıyla birlikte bozulur. Naziler Almanya ve Avusturya'da giderek güç kazanmaktadır ve Joan böylesine kötü, politik bir atmosferde çocuklarını yetiştirmek istememektedir. Ayrıca Erik Erikson, Sigmund ve Anna Freud'un, ötesinde kendi Psikanalitik kuramını oluşturmak ister ve eşi Joan ile birlikte gitme vaktinin geldiğine karar verirler.⁵⁷

Bu sırada Almanya'da Hitler önemli bir güç haline gelmiştir. Bunun üzerine Erikson ve eşi ilk olarak Danimarka'ya, ardından da Erik Erikson'un ilk çocuk analisti olduğu şehre, Boston'a yerleşirler. ABD'ye yerleşen Eriksonlar, altı yıl sonra çocuklarının da isteği üzerine bu yeni ülkede olumsuz çağrışımlar oluşturan Homburger soyadından vazgeçerek, Erikson soyadını alırlar. Bu arada çeşitli kaynaklarda Erikson'un soyadı ile birlikte dinini de değiştirdiği yönünde yazılara rastlamaktayız fakat Erikson soyadını değiştirmiş olsa da; dinini Yahudilikten Hristiyanlığa asla değiştirmemiştir. Bu bilgiyi Amerika'nın Bellevue, Washington eyaletinde bir psikolog olarak görev yapan ve Erik Erikson'u çok yakından tanıyan Daniel Benveniste ile yapmış olduğumuz görüşmeler neticesinde elde etmiş olmaktadır.⁵⁸

Bu süreçte Erik Erikson bir taraftan Boston'da çocuk psikanalisti olarak çalışmaya, bir taraftan da Harvard Tıp Okulu'nda görevine başlar. Öncelikle benliğin gelişimini incelemiş ve kültür farklılıklarının insan gelişimindeki etkin rolünü vurgulayan yaklaşımında daha çok Margaret Mead ve Ruth Benedict'in görüşlerinden etkilenmiştir. Psychological Clinic, Harvard's Medical School, Massachusetts General Hospital, Judge Baker Guidance Center gibi çeşitli hastanelerde dikkatleri üzerinde toplamayı başarmış ve bir klinik tedavi uzmanı olarak görevini sürdürür. Seyahat etme arzusu Erikson'un çoktandır doğasında olan bir zevktir. Boston'da üç yıl geçtikten sonra 1936 yılında Yale üniversitesinde bir mevkii sahibi olur. Institute of Human Relations ve Medical School'da (İnsan ilişkileri Enstitüsü ve Medikal Okulu'nda) görev alır. Bunun üzerinden iki yıl geçince, 1938'de ruhsal gelişim üzerinde kültürün etkisini incelemek için Dakota'nın güneyine giderek orada bulunan Pine Ridge Yerleştirme Kampı'nda yaşayan Dakotalara (Siu) ait çocuklar üzerinde çalışmalar yapar. Erik

⁵⁷ Sue Erikson, *In the Shadow of Fame*, Viking Press, New York 2005 s. 29.

⁵⁸ Daniel Benveniste (daniel.benveniste@gmail.com) <https://dub127.mail.live.com/?tid=cmfUoNoTE95BGUGNidZ1817A2&fid=flinbox&paid=cmiMRCV6db5BGWeNidZ1xJdg> 16.09.2014

Erikson diğer yıllarda da, antropolog olan Alfred Kroeber ile beraber yine aynı amaçla bu defa Kaliforniya'nın kuzeyinde balıkçılıkla geçimini sağlayan Yurok Yerlilerini incelerler. Tüm bu araştırmalarının sonucunda ise, tüm toplumların kişilik gelişimlerini yönlendirmek için kuramlar geliştirir, fakat değişik ve farklı toplumlarda birbirine benzeyen sorunlara tipik çözümlerin birbirinden farklılık gösterdiğini saptamıştır.⁵⁹

Erikson çocuklarla ilgili klinik pratiğini Kaliforniya Üniversitesi'nde iletir ve daha sonra normal çocuklarla yapılan büyük bir çalışmada yer alarak da San Francisco'ya taşınır. Erikson, 1942'de Berkeley'deki Kaliforniya Üniversitesi'nde psikoloji dersleri vermeye başlar ve 1940'larda psikososyal gelişme konusunda yazdığı tüm yazılarını ve yapmış olduğu tüm araştırmalarını yayınlamak ister. Ekim 1950'de Kaliforniya Üniversitesi'nden istifa ettikten üç ay kadar sonra kendisine büyük bir şöhret getiren ve ilk kitabı olan *Childhood and Society*'i (Çocukluk ve Toplum) yayımlar.

Erikson, 1950'de McCarthy dönemine ait olan bağlılık yeminini imzalamayı reddedip Kaliforniya Üniversitesi'ndeki görevinden ayrılır, aynı yıl Massachusetts'in Stockbridge kentindeki Austen Riggs Merkezi'nde kimlik sorunu üzerinde araştırmalar ve çeşitli çalışmalar yapmaya başlar. Daha sonra Harvard Üniversitesi'ne tekrar geri döner ve 1967–70 yılları arasında profesör olarak bir süre çalıştıktan sonra 1970 yılında emekli olur fakat yazma aşkıdan asla vazgeçemez. 1970 yılından sonra ise; emekli bir profesör olarak bu kurumda yine ders vermeyi sürdürür.

Erik Erikson, Harvard'da özellikle kimlik konusundaki kuramını geliştirme ve bu kuramı tanıtmaya olanağı bulmuştur. Kimlik kavramını kendisi, kişinin sürekli ve değişmez nitelikteki kendine ait yaşantısıdır diye tanımlamıştır. Kimlik, kişinin hem iç dünyasındaki bütünlüğünü, hem de dış dünyayla olan ilişkisini aynı zamanda toplumsal ve kültürel örgütlenişe katılımını da belirler. Kimliğin kazanılma süreci temel olarak gençlik dönemine ait bir benlik görevidir. Erikson, “kimlik bunalımı” olarak tabir ettiği bu dönemin, insanın gelişiminde en zor ve etkili dönem olduğunu söylemektedir.⁶⁰

Erikson; yetmişli yaşların sonlarına doğru bir otobiyografi yazmaya karar verir bu belki de psikososyal gelişimin son bölümü olarak tanımlanacaktır fakat Erikson bu

⁵⁹ Erik Erikson, Huey Newton, *In Search of Common Ground*, Norton Press, New York 1973, s. 44.

⁶⁰ Erik Erikson, *İnsanın Sekiz Evresi*, Çev. Gonca Akaya, Okuyan Us Yay., İstanbul 2014, s.4

amacını gerçekleştiremez, çünkü seksenli yaşların başında hafızası zayıflamaya başlar. Son yıllarına doğru ise, yaşadıklarını unuttur ve hiçbir şey yazamayacak duruma gelir. Erik Erikson, Cape Kod şehrinde 1994 yılında 92 yaşındayken vefat eder. Eşi Joan ise; üç yıl sonrasına kendi ölümüne kadar yaşam döngüsü ile ilgili yazmaya devam eder.⁶¹

2.4. Akademik Çalışmaları

Erikson'un *Childhood and Society* (Çocuk ve Toplum) adlı eserinden sonra kaleme aldığı çok farklı eserleri de olmuştur. 1972 yılında Mount Zion Hastanesi'nde San Francisco'da çalışmaya başladığı dönemlerde Erikson *Young Man Luther* (1958; Genç Adam Luther) ve *Gandhi's Truth on the Origins of Militant Nonviolence* (1969; Militanca Şiddet Karşıtlığının Kökenlerine İlişkin Gandhi Gerçeği) adlı çalışmalarını oluşturmuştur. Bu eserlerini ve psikanaliz kuramı ile siyaset bilimi, tarih, felsefe ve ilahiyat kavramları arasında ilişki kuran fikirlerini *Life History and the Historical Moment* (Yaşamın Tarihi ve Tarihsel An) adlı kitabında toplar. Bu kitap psikanalitik teoriyi tarihsel materyalle birleştirmektedir.

Bu eserlere ek olarak *Identity: Youth and Crisis* (1968) (Kimlik: Gençlik ve Krizler), *Adulthood* (1978) (Yetişkinlik), *Vital Involvement in Old Age* (With J.M. Erikson and H. Kivnick, 1986) (Yaşlılığa Önemli Giriş) *The Life Cycle Completed* (with J.M. Erikson, 1987) (Tamamlanan Yaşam Döngüsü) isimli eserleri de oldukça önemlidir. Kendisine en fazla ünü getiren *Çocuk ve Toplum* isimli eserinde daha çok psiko-sosyal gelişim kuramına yer vermiştir. Bu eserinde hayatın 8 evresinin haritasını çıkartır ve bu evrelerin farklı kültürlerde farklı yollardan nasıl ortaya çıktığını ve değiştiğini anlatır.⁶²

Erikson, Freud'un psikanaliz kuramını sadece aile ve kişinin çocukluk yaşamıyla sınırlı olmaktan çıkartıp, çocuğun arkadaşları, öğretmenleri, beklentileri, etkileşime girdiği toplumsal ortam ve geleneklerle de ilgili olabileceğini iddia etmiştir. Erikson'un, Freud'un tanımlayamamış olduğu alanları (normal çocukların yaşamları ve farklı kültürel etkileşimde bulunan çocukların yaşamlarını) keşfettiğini söyleyebiliriz. Psikanalizin temel odak noktasını hastalıktan sağlığa yöneltmiş ve dürtü kuramından ziyade sağlıklı bir bireyin benlik gelişimi üzerinde durmuştur. Erikson'a göre benlik

⁶¹ Stevens, *Erik Erikson: An Introduction*, s. 40.

⁶² Erikson, Newton, *In Search of Common Ground*, s. 45.

önceden oluşan aşamalarla, belirli bir temel tasarıma göre gelişmektedir; bu da sıralı oluş ilkesi olarak adlandırılır. Bu ilkeye göre gelişme sekiz evrede tamamlanmaktadır. Erikson'un ergenlik dönemi krizleriyle doğrudan ilişkili olan 'Kimlik' isimli kitabının yanı sıra, ergenlik dönemiyle ilgili örnek kitaplardan biri olarak bilinen 'Genç Adam Luther' isimli kitabı bir bütün olarak hayata yönelik bakış açısının farklı bir ifadesi olarak kabul edilmektedir.⁶³

Kültürel antropoloji, erken çocukluk dönemi, duygusal gelişim ile ergenlik ve yetişkinlik dönemi gelişimleri hakkında önemli görüşler ortaya koyan Erikson başta din olmak üzere Freud tarafından ortaya konan temel kavramlar hakkında da eleştirel yönden farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Yayınlanan birçok makalesinin yanı sıra kitaplarında daha çok ergenlik dönemi kimlik gelişimini inceleyen Erikson'un, Luther üzerine yazdığı kitap, dini hayatın psikolojik açıdan açıklanması konusunda, Psikanalitik bir bakış açısından yapılan katkının etkileyici örneklerinden biridir. Kitap Luther'in ilk dönem hayatı, ev ve ailesinden ayrılışı ve daha sonraki çalışmalarına hazırlanmasını içine alan keşiflik yıllarını kapsamaktadır.

Bir psikanalist olarak Erikson'a göre Luther, üzerinde terapi yapılan bir kişi, bir hasta değil, sadece bazı şeyleri göstermek için kullanılan bir figür olarak değerlendirilmiştir. Erikson, din ile ilgili herhangi bir önyargı taşımayarak önemli bir dini şahsiyet olan Luther'i bilimsel bir yöntemle sistematik ve esaslı bir araştırma konusu yapmıştır. Ayrıca Erikson farklı bir analizini de Hindistan'ın meşhur politik lideri Mohandas Karamchand Gandhi (1869–1948) üzerinde yapmıştır. Luther vakasında olduğu gibi, Gandhi'nin ailesiyle olan pozitif ilişkisi, onların güçlerini arkasına alma durumu onun başarı yolunda oldukça cesaretlendirici olmuştur. Özellikle Gandhi'nin Gerçeği, isimli kitabı Pulitzer Prize ve National Book Award ödüllerine layık görülmüştür.⁶⁴

Erikson, Sigmund Freud'un olay ve tarih araştırma metotlarını geliştirmiş ve sadece çocukluk dönemi ile kısıtlı kalmayarak çocukluğun ötesinde tüm hayat döngüsünü kapsayan gelişmiş bir anlayışla çağdaş psikobiyoğrafik araştırmada oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Erikson, kişi yaşamının 8 çağıdan oluştuğunu iddia

⁶³ Erikson, *Young Man Luther*, s.37

⁶⁴ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s.104

etmektedir. Her dönem kendine özgü temel bir çekirdek çatışma ile çözümünü içerir. Bu çekirdek çatışma, benliğin gelişim süreci içerisinde aşılması gereken bir dönüm noktası, bunalım (crisis) olarak yer alır. Her çatışmanın olumlu ve olumsuz olarak karşıt iki tarafı vardır; fakat bu çatışmalar hiçbir zaman tamamen kesin bir çözüme kavuşamaz. Önemli olan olumlu durumun olumsuzla göre üstünlüğüdür; olumsuz durum çekirdek olarak bilinir.⁶⁵

İşte benliğin gelişim dönemleri, her çağda “olumsuza karşı (versus) olumlu” olarak adlandırılmaktadır. Temel güvensizliğe karşı temel güven, utanç ve kuşkuya karşı özerlik, suçluluk duygusuna karşı girişimcilik bunlardan bazılarıdır. Erikson bu basamakları zamanla sınırlandırmamış gelişim sürecine yaymıştır. Kişilerde bazı sorunlar bir dönemden, diğer bir döneme taşınabildiği gibi ağır stres altında o sorunlar yeniden açığa çıkabilmektedir. Bazen de yoğun stres ile kişilerde daha önceki dönemlere geri dönüş gözlemlenmektedir.⁶⁶

⁶⁵ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s.115, 134

⁶⁶ http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/erik_h._erikson /24.06.2013.

İKİNCİ BÖLÜM

ERİK ERIKSON'UN BİREY ANLAYIŞI

1. DÖRT FARKLI KİŞİ, DÖRT FARKLI KİŞİLİK KURAMI

Kuram (teori) sözcüğü genellikle gerçek ya da hakikat sözcüklerinin karşıtı olarak kullanılır ve araştırma yapmaya ve elde edilen gözlemleri organize etmeye yarayan araçlardır. Bir kuram, kuramcı tarafından geliştirilen ve kavram olarak adlandırılan bir dizi terim ve ilkeyi içerir. Her bir kuram kendisini geliştiren kuramcının kişisel geçmişinin, çocukluk yaşantılarının, dünya görüşünün, kişiler arası ilişkilerinin bir yansımasıdır. Gözlem işi ne ölçüde nesnel olursa olsun gözlenenlerin yorumu kaçınılmaz bir biçimde gözlemcinin bakış açısından etkilendiği ve bu nedenle de öznel olduğu için bugüne kadar birbirinden oldukça farklı birçok kişilik kuramı ortaya konmuştur. Hiçbir kuram her konuda bütün doğruları ortaya koymamış olsa da her birinin kim olduğumuzu anlama çabamızda önemli katkıları vardır. Diğer taraftan kuramlar, geçerliği kanıtlanmış yasalar ya da tartışılmaz ve değişmez gerçekler değildir. Kuramlar araştırmacılar tarafından insan davranışlarını anlamak, açıklamak, kontrol etmek için geliştirilmiş kavramsal sistemlerdir. Bu kuramlardan hiçbirisi mükemmel değildir ve her birinin güçlü ve zayıf yönleri vardır. Bu durumda, her bir kuramı tanımaya çalışırken anlatılanlara o kuramcının bakış açısıyla yaklaşmaya çalışmalıyız. Burada Sigmund Freud, Alfred Adler, Carl Gustav Jung ve Erik Erikson gibi dört farklı kişi ve onların farklı kuramlarını, bakış açılarını inceleyerek aralarındaki farklara ve bu kuramların sebeplerini, kökenlerini değerlendireceğiz.⁶⁷

1.1. Sigmund FREUD (1856–1939)

Freud'a göre bir insanın kişiliği değişik dönemsel aşamalardan geçerek gelişmektedir. Bu evrelere psikoseksüel aşamalar denir.⁶⁸

Freud kişiliğin beş evreden geçerek geliştiğini öne sürmektedir. Bunlar ise,

⁶⁷ Banu Yazgan İnanç, Eşef Ercüment Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, Özbaran Ofset, Ankara 2012, s.4

⁶⁸ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış: Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kit., İstanbul 2007, s.412.

- a) 0–1 Yaş Oral Evre
- b) 1–3 Yaş Anal Evre
- c) 3–6 Yaş Fallik Evre
- d) 6–11 Yaş Latens Evre
- e) 11 Yaştan Sonra Genital Evre

İlk üç evre için pregenital dönemler de denilebilir. Freud’a göre kişiliğin gelişmesinde pregenital evreler çok büyük önem taşımaktadır. Çocuk bu evrelerde tüm önemli kişilik özelliklerinin temellerini oluşturmuştur. Freud’a göre bu evrelerin herhangi birinde saplantı (fixation) olma durumu mümkündür. Saplantı ya o evrede çok fazla doyum sağlama ya da aşırı engellenme durumunda olabilir. Belirli bir evrede saplantı yaşayan kişiler o döneme ait özelliklere sahip olacaklardır.⁶⁹

Psikanaliz nedenselliği merkeze alan ve her davranışın bir sebebi olduğunu kabul eden bir psikolojik yaklaşımdır. Freud’un aile içi ilişkilerine bakarsak eğer, pek de iyi olmadığını görmekteyiz. Freud annesine yakınlık hissetmiş fakat babası ile soğuk ve mesafeli bir ilişki kurabilmiştir. Bu durum daha sonra onun kuramında “kişiliğin aile içi oluşan erken yaşantılardan nasıl etkilendiğini, biçimlendiğini ve kişiliğin iç dinamiğiyle nasıl bir etkileşim yaptığını” ele almasıyla sonuçlanmaktadır. Freud’un babasının ilk evliliğinden birkaç tane çocuğu olmasına karşın ikinci eşinden tek çocuğu vardır o da Freud’dur. Freud annesinin ilk çocuğudur ona çok önem vermiştir. Annesi 21 yaşındayken Freud dünyaya gelir. Annesine karşı olan bu düşkünlüğü ve özel hassasiyeti (Ödip (Oedipus) kompleksi terimini kendisinde geliştirecek ve kuramda yerini alacaktır. Bu durum anneye olan yakınlığın bir yansıması olarak da ifade edilecektir.⁷⁰

Sonraki yıllarda Freud’un kendi evliliğinden altı çocuğu olur. En küçük çocuğu Anna Freud’dur. Anna Freud psikanaliz konusunda aynı şekilde ilerleme göstererek babasından kalan bayrağı devralır. Babası ile olan yakınlığı ve babasının kalbindeki özel yeri birçok kaynakta özellikle belirtilmektedir. Bu durum elektra kompleksinin bir yansıması olarak da kabul edilmektedir. Din, Freud’a göre, çocuğun deneyimlerinin

⁶⁹ Enver Özkalp, *Psikolojiye Giriş Dersleri*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 2003, s.118.

⁷⁰ Sigmund Freud, ‘Three Essays on the Theory of Sexuality’, *In the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Hogarth Press, vol. VII, S.5, London 1953 s.7

yinelenmesidir. İnsan, çocukluğunda babasına güvenerek, hayranlık duyarak ve ondan korkarak kendi güvensizliğiyle baş etmeyi öğrendiği gibi, tehdit edici güçlerle baş edebilmek için de aynı yolu izler. Freud, çocuklarda görülen saplantı nevrozlarıyla din arasında paralellik kurar ve dini, çocukluk dönemi nevrozlarına neden olan koşullara benzeyen koşullardan kaynaklanan ortak bir nevroz olarak tanımlar. Dinin psikolojik kökenleri konusunda Freud'un yaptığı bu çözümlemenin amacı, insanların niçin tanrı fikrini geliştirdiklerini ortaya koymaktır.⁷¹

1.2. Alfred ADLER(1870–1937)

Bireysel psikoloji ile kendi yolunu çizdiği sırada ortaya koymuş olduğu üstün olma çabası, ailenin bu duruma etkisi ve doğum anının önemli olması gibi hususlarda yaptığı tespit ve yorumları psikoloji alanına yaptığı önemli katkılardır. Adler kişilerin özünde yaşama karşı bir aşağılık duygusuyla başladığını söyler. Bu farklı duyguyu gidermenin tek yolu da üstünlük çabasını ortaya çıkarmaktır. Adler'e göre hemen hemen yapmış olduğumuz her şey yaşamımızdaki engeller üzerinde bir üstünlük kurmak ve bu şekilde kendi içimizde barındırmış olduğumuz aşağılık duygularından kurtulmak üzere oluşturulmuştur. Adler'in çocukluğu hastalıklar içerisinde geçmiş, arkadaşları ve abisi ile istediği gibi sokaklarda oynayamamış, abisinin gölgesinde kalarak istemediği şekilde bir çocukluk geçirmiştir. Yaşamış olduğu bu hastalıklı süreç kendisine annesinin özel bir ilgisini gerektirmiştir. Daha sonraları da bu evrenin etkisi ailenin etkisi olarak kuramda yerini almaktadır. Kardeşi doğduğu zaman annesinin ona olan ilgisinin azalma durumunu ise “kendimi tahtından indirilmiş bir kral gibi hissettim” sözleri ile ifade etmektedir. Övgü ve eleştiri alabilmek için aşırı derecede çaba sarf eder ki; bu düşüncesini de kuramının içine yerleştirmiştir. Çünkü okuldaki başarısız öğrencilik dönemi ve babasının onu okuldan alma düşüncesi aşağılık duygusunu yoğun şekilde yaşamasına sebebiyet veren yaşam tecrübeleridir. Bu yüzden hayatta kendisini ispatlamaya büyük ihtiyaç duymuştur. Kalmış olduğu matematik dersinden sınıfın en başarılı kişisi olarak çıkar. Bütün bu çabaları üstünlük çabasının ortaya konulması ile kuram olarak sonuçlanmıştır. “Kişi, sürekli bir şekilde kendisini ispat etme çabası içindedir” diyen Adler temelde bunu kendi yaşantısıyla örnekendirir. Aynı zamanda Freud ile görüş ayrılığını küçük bir çocuğun annesine ya da annelik görevi üstlenen kişiye karşı duygusal bağlarla bağlanmış olması cinsel isteklerinin doyumu hedef

⁷¹ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, Kabalcı Yay., İstanbul 1990, s.21

edinildiğinden değil, çocuk, anne ilişkisinin tabii seyrinin bir neticesidir.⁷² Bu şekilde baktığımızda Freud’la olan mücadelesi ve klasik psikanalizcilerden fikir olarak ayrılmasıyla bireysel psikolojiyi kurması üstünlük çabasından mı kaynaklanmaktadır diye de düşünebiliriz.

1.3. Carl Gustav JUNG (1875–1961)

Jung temellerini atmış olduğu kuramının doğrudan kendi deneyimleri ile ve kişilikle ilgili görüşlerinin kendi iç gözlemlerinden oluştuğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Gözlemlerine dayanarak bilinçdışının iki temel kaynağı olduğunu ifade etmiş ve bunları kişisel ve kolektif bilinç dışı diye iki ayrı grupta toplamıştır. Kişisel bilinç dışı, kişinin kişisel dürtü ve düşüncelerinin birikmesiyle oluşmuş, kolektif bilinç dışı ise; içgüdüsel dürtüler, ilkel korkular, ırk yaşantıları ve inançlara dayalı olarak gelişen duygu ve düşüncelerimize bağlı olarak oluşmaktadır. Bu ayrımı yaparken de Jung’un çocukluğuna bakılarak İsviçre’de küçük bir kasabada büyüdüğü, içe dönük bir çocuk olduğu ve aklından geçenleri hiç kimsenin anlayamayacağını düşündüğünü bizzat kendi ifadelerinden anlayabiliriz.⁷³

Görüşünü analitik psikoloji olarak adlandırmıştır. Kelime çağrışım testini de kişiliğin gizli yönlerini irdeleyebilmek için geliştirmiştir. Bu durum aynı kendi çocukluğunda yapmış olduğu insan figürüyle saatlerce konuşan ve kendisinden başkası olduğunu düşünüp ikinci kişiliğini aramış olması durumunu andırır. Jung’un kendini anlamak istemesi, çocuğun kişiler arası ilişkilerini ilk vurgulayanlardan olmasını sağlamıştır. Sanat eserleri, mitolojik konular, dil ile rüyaların, fantezilerin nevrozlarla ilişkisini irdelemiştir. Bunları anlamlandırabilmek için ise yedi yıl gibi uzun bir süre boyunca kendi bilinçaltının derinliklerini keşfetmeye çalışmış ve bu süreçte değişik figürlerin kendi hayallerinde olduğunu söylemiştir. Jung kolektif bilinçdışımızı süsleyen bir takım oldukça eski efsanevi hayallere kuramında da yer vermiş ve bunları Arketip olarak adlandırmıştır. Ona göre arketipler bir yandan hayal ve rüyalarda kendilerini gösterirken, diğer yandan da bilinçli davranışlara yön vermektedirler. Jung “Bana daha

⁷² Alfred Adler, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, Çev. Kâmuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul 1998, s.53.

⁷³ Carl Gustav Jung, *Din ve Psikoloji*, Çev. Cengiz Şişman, İnsan Yay., İstanbul 1993 s.12

önce hiç düşünmemiş olduğum şeyler söylediler. Ancak bu konuşan kişi kesinlikle ben değildim” derken kendi hayal âlemini mi kuramına temel almıştır diye düşünülebilir.⁷⁴

1.4. Erik ERİKSON (1902–1994)

Erikson’a göre benliğin öncelikli görevi bir kimlik duygusu oluşturup onu korumaktır. Bundan dolayı kuramını benlik psikolojisi olarak adlandırmaktadır. Erikson’un yaşamına göz attığımızda kimlik sorununu bu kadar yoğun yaşayan birinin böyle bir kuram oluşturmalarını daha anlamlı bulabiliriz. Erikson gençlik dönemleriyle ilgili yapmış olduğu bir değerlendirmede “erken yaşta sorunlarla yüzleşmiş olmak, kişide ciddi bir şekilde kimlik bunalımına yol açmaktadır” demiştir. Bu arada herkesin bilmiş olduğu “kimlik bunalımı” kavramını ilk kullanan da Erikson’dur. Babası o doğmadan önce evden ayrılmıştır. Annesi bir Yahudi ile evlenmiştir. Ergenlik çağına geldiği zaman ise baba dediği kişinin babası olmadığını öğrenir ve bu gerçeği 68 yaşına gelene kadar herkesten saklar. Bu yaşadıkları güvene karşı güvensizlik duygusu ile ilgili kuramının en önemli basamağını oluşturur.⁷⁵

Erikson kişilik gelişimini sekiz ayrı evrede açıklarken kendi yaşam deneyimlerini, sarsıntıları ve değişimleri hep göz önüne almak durumunda kalmıştır. Ailesinin tıp okumasını istemesine karşı onun ressam olmaya karar vermesi kimlik kazanmaya karşı rol karmaşasını bizzat kendisinin yaşadığını göstermektedir. Erikson’a göre gelişim dönemlerinde kişi bir sonraki döneme geçerken bir karar verir ve seçeneklerinden biri onun sağlıklı gelişim sürecine olumlu katkı yaparken diğer seçenek yapmaz, işte böyle bir anda soyadını Homburger olarak değiştiren Erikson, değişen kimlik duygusunu da böylece yansıtmaktadır. “Okulda bir Yahudi iken evde Danimarkalı kimliği ile kendisine bakıldığını” söylediğinde de kimlik krizinin artmış olduğunu görebilmekteyiz. Hayatı hep ikili seçenekler arasında kalan ve karar verme durumunda zorluklarla geçen Erikson hayatının son anına kadar mesleki anlamda gelişimini sürdürmektedir. Kuramında da olgun yetişkinler olarak bundan bahsetmektedir.⁷⁶

⁷⁴ Carl Gustav Jung, *Analitik Psikoloji*, Çev.E. Gürol, Payel Yay., İstanbul 1997, s.32

⁷⁵ George Boeree, *Personality Theories: Erik Erikson*, Shippensburg University Press, USA 1997, s.27

⁷⁶ http://psychology.about.com/od/profilesofmajorthinkers/p/bio_erikson.htm 22.12.2014.

2. ERIK ERIKSON'UN ADLER, JUNG VE FREUD İLE BENZEŞEN VE AYRILAN GÖRÜŞLERİ

Erik Erikson, Freud'un yaklaşımını benimsemiş fakat onunla iki noktada fikir ayrılığına düşmüştür. İlk olarak Erikson bireylerin sosyal uyumları üzerine odaklanıp kişiliğin oluşum safhasında sosyal çevrenin de etkisinin büyük olacağına değinmiş; ikinci olarak da Freud'un beş aşamalı psikoseksüel gelişim evrelerine yetişkinlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerini de ekleyerek kişilik oluşumunda ömür boyu süren bir gelişimden bahsetmiştir. Erikson'a göre insanların, geçirdikleri her dönemde yaşadıkları krizleri sağlıklı olarak atlatmaları, onların gelecek dönemlerdeki gelişimlerini de olumlu yönde etkilemektedir. Erikson'un Freudian teoriye katkısı çok olmuştur. Bu durumla ilgili olarak benlik ve gelişim aşamaları çerçevesinde psikososyal gelişim kuramına adını verdiği bir kuram geliştirmiştir.⁷⁷

Erikson, sosyal çevrenin gelişim üzerine etkilerini incelerken Freud psiko-seksüel yaşamın gelişim üzerine etkisini araştırmıştır. Erikson'a göre bir dönemde yaşanan olumlu ya da olumsuz bir durum, daha sonra gelen dönemleri de aynı doğrultuda etkilemektedir. Gelişim dönemleri birbirleriyle bağlantılı, birbirini etkileyen bir bütünlük arz etmektedir. Kişinin özünde sevgi, kendini gerçekleştirme gibi yetenekler vardır, her çocuk kendini gerçekleştirebilecek potansiyelle dünyaya gelmekte fakat sosyal çevreden etkilenecek gelişim seyri değişmektedir. İnsan, doğası gereği insancıl bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu görüş ise; eğitim felsefesine göre ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık teorilerine daha uygundur. Erikson'un hemen hemen bütün bu görüşleri psikanalitik gelişim teorisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Konu her ne kadar psikanaliz olursa olsun gelişimi sadece Freud'un tanımladığı çerçeve içinde tutarsak psikanalizin, gelişim psikolojisine katkısını, tam olarak ifade etmiş olmayız, fakat Freud'dan sonra psikanalitik gelişim psikolojisine en önemli katkıyı Erik Erikson yapmıştır. Erikson'un düşünceleri, tamamlayıcı bir nitelik taşımakta ve Psikanalizin özüyle de çelişmemektedir.⁷⁸

⁷⁷ Veynel Dal, "Farklı Kişilik Özelliklerine Sahip Bireylerin Risk Algılarının Tüketici Davranışı Açısından İncelenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma," Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2009, s. 63.

⁷⁸ Sigmund Freud, *Cinsiyet Üzerine*, Çev.Avni Öneş, Say Yay., İstanbul 1983, s.43

Erikson, Freud'un gelişimin farklı dönemlerinde baskın olan vücut zonlarıyla ilgili düşüncelerine katılır. (ağız, anüs ve genital organlar) Fakat tüm bu vücut zonlarının “modlar” dediği kendine özgü farklı davranışlara yol açtığını da ileri sürmektedir. Bu modların gelişimi “epigenetik” (aşamalı oluşum) esasına dayanmaktadır. Embriyolojiden alınan bu epigenetik terimi, özel bir taslağın, uygun durumda kendini ortaya koyacağını ve bu dönemin geçmesi durumunda uygun gelişimsel seviyeye ulaşamayacağını anlatır. Bu durum daha sonra oluşacak olan diğer dönemlerin gelişim sürecini de olumsuz etkileyecektir. Örneğin; göz için taslak uygun zamanda ortaya çıkmazsa eğer yüz gelişimi de bundan etkilenecektir.⁷⁹

Erikson, çeşitli ilişki tarzlarının, ego gelişiminde önemli etkiler yapabileceğini düşünmektedir. Ebeveynlerin kişilikleri ve kültürel eğilimlerinin yanı sıra, çocuğun içinde yaşadığı obje dünyasının sahip olduğu kendine özgü niteliklerin ego gelişimini ciddi derecede etkileyebileceğini iddia eder. Bu açıdan Erikson'un çevresi Freud'dan farklı olarak dinamik bir çevredir. Freud ise ego gelişiminde dürtüsel hayatı daha öncelikli görmüş, psikolojiyi bu anlamda dinamik bir temele oturtmuş ancak çevresel etkileri fazla hesaba katmamıştır. Yani Freud'a göre ego gelişimini, dış dünyadan gelen uyaranların kalitesinden ziyade organizmanın dürtüsel dünyasındaki dinamikler belirler.⁸⁰

Erikson, Freud'un 5 evrede tanımladığı psikolojik görüşlerine katılmış, ayrıca bunlardan etkilenmiştir de, fakat her insanın yaşamı boyunca doğumundan ölümüne kadar 8 basamaklı gelişim evresinden oluştuğuna ve kişilerin hayatları boyunca bu gelişim evrelerini tamamladıklarına inanır.⁸¹

Erikson da Freud gibi gelişimde kritik dönemler olduğuna inanmaktadır. Ona göre, insanın yaşamında belli başlı sekiz kritik dönem vardır. Her dönemde de atlatılması gereken bir kriz⁸² (dönüm noktaları) bir çatışma bulunmaktadır, insanların sağlıklı bir kişilik kazanmalarında bu krizlerin ya da çatışmaların başarılı olarak atlatılması önem taşımaktadır.

⁷⁹ Robert Coles, *The Erik Erikson Reader*, Norton Company Press, New York 2000, s.101

⁸⁰ Erik Erikson, Joan Erikson, Helen Kivnick, *Vital Involvement in Old Age*, Norton Company Press, NewYork 1994, s. 38

⁸¹ Erik Erikson, *Dimensions of a New Identity*, Norton Company Press, New York 1974, s. 11

⁸² Erikson'un sisteminde yaşamsal önemi olan kararları almayı gerektiren süreçleri ifade eden krizlerin, yıkıcı değil yaratıcı olmaları beklenmektedir.

Bir evredeki krizin başarılı olarak atlatılması, kendinden sonraki evre için sağlıklı temeller oluşturur. Eğer bir dönemdeki kriz tam olarak çözümlenemezse Freud'un kuramında olduğu gibi birey, o döneme takılıp kalmaz. Ancak, yaşamının daha sonraki dönemlerinde de bu kriz devam eder, çözümleninceye kadar problem yaratır. Örneğin; bebeklik çağı krizi olan güvensizlik, ergenlik çağı krizi olan kimlik karmaşası birçok yetişkinde de gözlenebilmektedir. Sağlıklı kişilik gelişimi için olumlu olarak çözümlenmesi gereken krizlerdir.⁸³ 'İnsanın en ayırt edici özelliği onun bireyselliğidir. Onun gibi bir kişi dünyaya asla gelmemiştir ve bir daha da gelmeyecektir.' dediğinde Gordon Allport, aslında kişiliğin kendine has en güzel tanımlarından birini ortaya koymak ister. Psikoloji ile ilgilenen herkes; insanların duygu, düşünce, algılama, tutum ve davranış bakımından farklılığının, onların kişiliğini belirlediğini bilir. Kişiliğin oluşumunda kişinin önceki yaşam deneyimlerine ait pek çok unsur bir araya gelir ve ortaya Allport'un ifade ettiği bireysellik çıkar.⁸⁴

Kişiliğin tanımına yönelik tam bir uzlaşma hala psikoloji alanında sağlanmış değildir. Bu farklılığın çıkış noktası kişilik kuramcılarının ve kişilik psikologlarının konuya açıklık getirmek için üzerinde durduğu noktaların farklılığıdır. Herkes kendi kuramına temel oluşturan alandan bakarak bir açıklama yapmaktadır. Belki ideal olanı da budur. Fakat kuramcıların hayat hikâyelerine ve geçmişine baktığımızda çok ilginç bir durumla karşılaşırız. Pek çoğu kendi hayatlarının yapısına göre bir kuram temellendirmişlerdir ve açıklamalarını bu temeller üzerinden yapmaktadırlar. Böylece kuramcıların kendilerinden yola çıkarak hayata bakış mantığını kavrayabiliriz.⁸⁵

Kimlik gelişimi konusunda önemini hala koruyan Erik Erikson'a göre, pek çok gencin sorunlu bir dönem olarak yaşadığı ergenlik dönemi, bireyin kimlik gelişiminin çoğunu içerdiği için özel bir öneme sahiptir. Erikson, Freud'un düşüncelerine katılan bir psikolog olarak da anılmaktadır. O Freud ile ilgili olarak id, ego, süper ego gibi konulardaki bazı teorilerini ve aynı zamanda Freud'un beş aşamalı kişilik gelişimini kabul etmektedir. Buna rağmen, Erikson kişilik gelişiminin ergenlik evresinde bitmeyerek kişinin yaşamının son dönemine, hatta ölümüne kadar sürebileceğine de işaret ederek üç farklı aşama daha eklemiştir. Her iki kuramcıya göre de her dönemde o

⁸³ Stevens, *Erik Erikson: An Introduction*, s.41.

⁸⁴ Gordon Allport, *Birey ve Dini*, Çev. B. Sambur, Elis Yay., Ankara 2004 s. 28

⁸⁵ Erik Erikson, *Identity and The Life Cycle*, Norton Company Press, New York, 1980 s. 51

döneme özgü olan krizlerin çözümlenmesi ve doyurulması gerekmektedir. Erikson aşamalarında gelişimin sosyal ve kültürel etkileşimini savunmaktadır, çünkü kişilik gelişimi sosyal bir olgu olarak yer almaktadır. Freud’a göre kişilik çok karardır, orta ve ileri erişkinlik döneminde değişiklik olmaz. Erikson’a göre psikolojik büyüme ve gelişme bütün hayat boyunca devam eder.⁸⁶

Erikson’un görüşlerini Adler ve Jung’la da karşılaştırdığımızda şöyle bir değerlendirme yapılabilir: ‘Kişi, sürekli bir şekilde kendisini ispat etme çabası içindedir’ şeklinde düşüncelerini ifade eden Adler temelde bunu kendi yaşantısıyla örneklendirmektedir. Özellikle kardeşi dünyaya geldikten sonra geri plana itilme duygusunu yoğun yaşayan Adler hayatta kendisini ispatlamaya büyük ihtiyaç duymuştur. Kalmış olduğu matematik dersinden sınıfın en başarılı kişisi olarak çıkar. Bütün bu çabaları üstünlük çabasının ortaya konulması ile kuram olarak sonuçlanmıştır. Jung ise bireyin ruhsal kişiliğini tüm geçmişten soya çekimle gelen ortaklaşa bilinç dışı izlenimlerin oluşturduğunu ileri sürer. Adler’in aşağılık kompleksine, Freud’un cinsellik içgüdüsüne karşı çıkarak insanın ruhsal karakterini yaşama içgüdüsünün belirlediğini savunmaktadır. Ona göre kişinin cinsellik duyguları yaşlara ve koşullara göre değişen tüm insan yaşamını belirleyecek güçte olmayan etkidir. Erik Erikson, Sigmund Freud, Alfred Adler ve Carl Gustav Jung’un kuramları birbirlerine oldukça yakın ve psikanalitik yaklaşımı, psikanalizi savunmaktadırlar. Bu sebeple dört farklı kişilik ve dört farklı kuram olarak değerlendirildiklerinde, özellikle de bu dört kuramcıya genel olarak bakıldığı zaman bu kişilerin iddia etmiş oldukları fikirlerin genel olarak kendilerine ait olan yaşamları, geçmişleri ve tecrübeleri konusunda farklı teoriler ortaya çıkarmış oldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durumda bu kuramcıların hepsi de kendi özel hayatlarından, geçmişlerinde yaşamış oldukları özellikle de çocukluk yıllarında edinmiş oldukları tecrübelerden yararlanarak kuramlarını oluşturmuşlardır. Her bir kuramcı kendi hayatına göre farklı bir bakış açısı edinerek bunu savunmaktadır. Burada diğer kuramcılara göre Erik Erikson oldukça farklı bir bakış açısına sahip olmuş, yaşamı sadece ilk çocukluk, ergenlik yılları arasında kısıtlamamış bunun tam aksine gelişimin

⁸⁶ Şenol Bezci, “Youth in Crisis: An Eriksonian Interpretation Of Adolescent Identity”, *Research on Youth and Language*, C. 2, S. 1, NewYork 2008, s.1,12.

bu yıllardan ziyade yaşam boyunca devam ettiğini ve sosyal çevreye ve yaşama göre şekillendiğini iddia etmiştir.⁸⁷

⁸⁷ Stevens, *Erik Erikson: An Introduction*, s.38

3. ERIK ERIKSON’UN PSİKO SOSYAL GELİŞİM KURAMI

Erik H. Erikson içsel krizlerle oluşan ego gelişimini Çocukluk Çağı ve Toplum adlı kitabında da ele almıştır. Bu kitap kişinin bütün hayatı boyunca gerçekleşen fiziksel, bilişsel, dürtüsel, cinsel değişimler ve bu evrelerde yaşanmış olan krizler çerçevesinde şekillenmekte olan kişilik gelişiminin bir çizelgesi niteliğindedir.⁸⁸

Erikson, kişilerdeki ego gelişiminin içsel krizlerle şekillendiğini iddia etmektedir. Ona göre bir sonraki döneme geçmek bir önceki aşamayı başarıyla tamamlamaya bağlıdır. Onun kriz/bunalım dediği durum bir felaket, bir tehdit değil, bunun aksine “artan bir yararlanabilirlik ve aynı zamanda gizli gücün gelişmesi dönemi” anlamına gelmektedir.⁸⁹

Erikson’un bu kuramını çeşitli şempanzeler üzerinde deneyen Harlow’un çalışmalarında erken yaşlarda annesinden ve diğer şempanzelerden ayrılarak yalıtılmış bir ortama bırakılan şempanze yavrularının daha sonra yetişkin durumuna gelince son derece yetersiz davranışlarda bulundukları görülmüştür. Buradan hareketle şempanze yavrularının doğumdan sonraki ilk aylarının sosyalleşme açısından kritik bir evre oluşturduğunu söylemek mümkündür. Daha sonraları insanlar üzerinde yapılan çalışmalarla da bu dönemin insanın gelişimi açısından oldukça önemli olduğu ortaya konmuştur.⁹⁰

Ergenlik döneminde kişinin yaşamış olduğu bedensel, bilişsel ve fizyolojik değişimler kimlik gelişiminin de hızlanmasını sağlar. Erikson, ergenlik dönemini kişisel kimlik oluşturmaya karşı kimlik kargaşası yaşama dönemi olarak belirtmiştir. Erikson’a göre kimlik yalnızca ergenlik döneminde oluşturulmaz. O, kimlik oluşturma döneminin kişinin hayatı boyunca sürdüğünü, fakat yoğun olarak ergenlik döneminde oluştuğunu belirtmektedir.⁹¹

⁸⁸ Erik H. Erikson, *Childhood and Society*, Norton Company Press, New York 1950, s. 11.

⁸⁹ Mary Gander, Harry Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Çev. Bekir Onur, İmge Kit., Ankara 2001 s.35

⁹⁰ Harry Harlow ve M. K. Harlow, *The Young Monkeys, Readings in Psychology Today*, Boston Globe, California 1972, s. 26

⁹¹ Ümit Morsünbül, *Ergenlikte Kimlik Statülerinin Bağlanma Stilleri Cinsiyet ve Eğitim Düzeyi Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 2

Sekiz aşamada yer alan tüm çatışmalar zıt ifadelerle adlandırılmaktadırlar. Bireylerin sağlıklı bir şekilde kişilik kazanmalarında bu krizlerin ya da çatışmaların başarılı olarak atlatılması oldukça önemli olmaktadır. Bir dönemdeki çatışmanın başarılı olarak geçirilmesi, kendisinden sonraki evre için sağlıklı temeller oluşturmaktadır. Eğer bir evredeki kriz tam olarak çözülemez ise; tıpkı Freud'un kuramında olduğu gibi kişi, o döneme takılıp kalmamıştır fakat yaşamının daha sonraki evrelerinde de bu çatışma devam etmekte ve çözümlenene kadar problem yaratmaktadır. Bu duruma örnek verecek olursak eğer; bebeklik dönemi krizi olan güvensizlik, ergenlik dönemi krizi olan kimlik karmaşası sonraları birçok yetişkinde de gözlenebilmektedir. Erik Erikson, gelişim kuramını ayrıca klinik gözlemlere de dayanarak ortaya koymaktadır. Bu kuram, insan gelişim aşamalarında bugüne kadar ileri sürülmüş olan en kapsamlı açıklama olarak bilinmektedir çünkü hayat boyunca gelişimin bilişsel, duygusal ve toplumsal açıdan farklı taraflarını dikkate alan, bunlar arasında çeşitli ilişkiler kuran ve disiplinler arası bir bakış açısına sahip olan bir kuram olarak adlandırılmaktadır. Kuramın genel bakışından da söz etmekte fayda vardır. Erikson' a göre, kişinin çevresiyle etkileşimi yaşamı boyunca gelişmektedir.⁹²

Erikson, kişinin gelişimini üç değişken arasında oluşan bir ilişki olarak görmektedir. Bu değişkenler biyolojik değişkenler, toplumsal-çevresel etkiler ve ego süreci olarak belirtilen kişiye ait deneyimlerden ibaret olmaktadır. Erikson'un gelişim kuramında yer alan ana kavramlar ve açıklamaları aşağıdaki gibidir;

A. Aşamalı oluşum ilkesi: Aşamalı oluşum ilkesine göre kişi daha önceden belirlemiş olduğu adımlarla, belli bir tasarıma göre gelişmektedir.

B. Psiko-sosyal bunalım: Temel gelişim planında, kişi sekiz dönemde oluşan zıt çatışmaları çözmek durumundadır.

C. Bölge: Organizmanın gelişim dönemine uygun olarak kişinin bedeninin bir bölümünü temsil etmektedir.

D. Organ işlev şekli: Gelişim dönemine uygun beden bölgesinin davranışlarını belirtmektedir.

⁹² Erikson, *Identity and The Life Cycle*, s.63

E. Toplumsal işlev örüntüsü: Gelişim dönemine uygun olarak beden bölgesinin davranış biçimini ve bireyler arasındaki ilişki örüntüsünü belirlemektedir.

F. Ego kimliği: Kişiye ait olan bir tecrübe ve dinamik bir gerçekliktir.

G. Ego kimliği duygusu: Erikson, ego kimliği duygusunu bireysel benzerlikler ve tarihsel olarak süreklilik duygusu diye tanımlamaktadır.

H. Sosyal kimlik: Kişinin diğer bireyler gözündeki benzerliklerini, süreklilik duygusunu test edip gözlemesi durumu olarak tanımlanmıştır.

K. Psikososyal gelişim dönemleri: Erikson, psikanalitik gelişim kuramına ait olan temel kavramları alarak, sekiz aşamalı bir psikososyal gelişim kuramı oluşturmuştur. Psikanalitik gelişim kuramlarının genel olarak temel noktaları, çocukluk yaşantıları ve cinselliktir. Erikson'un gelişim kuramında ise; toplumsal unsurlardan ve yaşamın bütün dönemlerinden söz edilmektedir.⁹³

Erik Erikson bireylerin gelişimini, kişinin genleriyle içinde yaşamış olduğu çevre arasındaki etkileşim olarak görmektedir. Erikson'a göre kişinin yaşamında toplamda sekiz evreden söz etmek mümkündür. Ayrıca ergenlik dönemi normatif bir süreçtir yani belli kalıplar içinde olan bir kriz dönemidir.

Ergen bireyler bu aşamada ne olduklarını algılamaya çalışarak aynı zamanda ne olabileceklerini düşünmeye başlarlar. Geçmiş tecrübelerini bütünleştirme, “ben kimim” sorusuna cevap bulmaya çalışma, sağlam bir kişisel kimlik duygusuna sahip olma çabası içindedirler. Bu kriz dönemini atlatarak kişiliğinde belli bir bütünlüğe ulaşan kişi kimlik kazanmış olmaktadır. Kendisi, diğer bireylerle ilişkileri, kişinin yaşam biçimi gibi konularda çözümsüz ve bu konulara ilgisiz olma durumunda ise Erikson'un düşüncesine göre bunlar kimlik karmaşasının belirtisidir. Kimlik karmaşasında birey kendini belirli roller ve hedefler karşısında yetersiz ve henüz yeterince tanımlanmamış biri olarak algılamaktadır. Kimlik duygusunun kazanılması durumu, çocukluk dönemindeki sorunların çözüme kavuşması ve yetişkin bireylerin dünyasının problemleriyle karşı karşıya gelebilmeye hazır olmayı gerektirmektedir. Bu çatışmaların

⁹³ Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Yayınevi, İstanbul 1998 s.48

çözümleri toplumda kültürden kültüre değişebileceği gibi kişiden kişiye de değişebilmektedir.⁹⁴

Her dönemdeki krizi bir sonraki döneme geçmeden önce yaşamış olmak gerekmektedir. Herhangi bir dönemde krizin veya sorunun çözülmemiş olması, özel bir destek de alınmadığı zaman daha sonraki tüm evrelerde gelişimin önünü kapatmaktadır. Erikson'un ayrıca fırtına ve stres konusundaki düşünceleri birçok psikoloğun bakış açısından farklıdır. Erikson, Spanger gibi kişinin tek olduğuna ve aynı kültürde bile birbirlerine benzer şekilde gelişim gösteren iki bireyin olmadığına inanmakta ve ergenliğin oldukça bireysel bir konu olduğunu iddia etmektedir. Her toplumda bireyler birçok benzer problemle karşılaşmakta, fakat her bir birey bu problemleri farklı biçimde çözmektedir. Tüm bunlardan dolayı ergenlik dönemi sarsıntılı ve çatışmalı bir evre olmakta veya olmamaktadır.⁹⁵

Erikson, kişinin “sosyal geçerliliği olan bir kendilik” oluşturmalarının çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Yani kişi kendisinin nasıl bir birey olduğuna dair düşünceler geliştirir, bu düşünceleri deneyerek, değiştirerek ya da bu düşüncelere uygun bir şekilde davranmaya çalışmaktadır. Kişi bu durumda kendisine bakışında giderek bir bütünlük ve süreklilik kazanmaktadır. Erikson'a göre birey kimlik kazanabilme mücadelesinde toplumda diğerlerinin gözündeki kendisi ile kendi bakış açısındaki kendisini karşılaştırmaktadır. Bu evrenin olumlu geçme durumu yetişkinliğe de olumlu etki edecek ve kişinin sağlıklı bir yetişkin olarak yaşaması ortaya çıkacaktır. Erikson bir sözyle ergenlik döneminde kişilerin yaşamış olduğu çatışmaları özetlemeye çalışmaktadır. “Ben olmam gereken gibi değilim, olacağım gibi de değilim ama daha önce olduğum gibi de değilim”⁹⁶

Erikson, her döneme ait olan iki zıt özellik tanımlamış ve kişilerin yaşamını sekiz döneme ayırmıştır. Her dönemde farklı bir çatışma sürecinden geçerek o döneme ait olan bunalım çözülmekte ve temel bir özellik de kazanılmaktadır. Her dönemde iki tane zıt kişisel özellik yer almaktadır. Fakat burada önemli olan nokta iki zıt özelliğin ne kadar olumlu yönde ve doğru şekilde geliştiği olmaktadır. Psikososyal gelişim kuramına

⁹⁴ Erik Erikson, *Vital Involvement In Old Age*, Norton Company, NewYork 1986 s.54

⁹⁵ Esen Dinçel, *Ergenlik Dönemi Gelişimsel Ödevleri ve Psikolojik Problemler*, Ankara Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 26

⁹⁶ Dinçel, *Ergenlik Dönemi Gelişimsel Ödevleri ve Psikolojik Problemler*, s. 28

bakıldığında bir dönemde yaşanmış olan bunalım ve çatışma, bir sonraki gelişme döneminde tekrar yaşanarak aşılabilmektedir. Erikson, tıpkı Freud gibi çocukluk dönemindeki gelişime ağırlık vermekte ve aynı zamanda kuramın ilk dört dönemi büyük oranda Freud'un çocukluk dönemlerinin geliştirilmiş biçimidir. Altıncı, yedinci ve sekizinci dönemlerde ise diğer kuramlardan tamamen bağımsız olarak yetişkinlik ve yaşlılıkla ilgilidir. Bu sebeple, burada yetişkinlikle ilgili olarak beşinci dönemden bahsedilmektedir. Dönemler genel olarak aşağıdaki gibidir:

1. Temel güvene karşı güvensizlik- bebeklik,
2. Özerkliğe karşı utanç ve şüphe - erken çocukluk,
3. Girişimciliğe karşı suçluluk duygusu- erken çocukluk,
4. Çalışkanlığa karşı aşağılık duygusu- geç çocukluk
5. Kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası- ergenlik,
6. Yakınlığa karşı yalıtılmışlık- genç yetişkinlik,
7. Üretkenliğe karşı durgunluk- orta ve geç yetişkinlik
8. Bütünlüğe karşı umutsuzluk- yaşlılık

Erikson, psikososyal gelişim kuramında nadiren belirli yaş dilimlerini göz önünde bulundurarak ve üzerinde durarak açıklamalarda bulunmuştur. Bu gelişim kuramında, beliren yetişkinlik gibi özel bir dönem de bulunmamakta ve Erikson ergenlik ve genç yetişkinlik dönemleri üzerine daha çok vurgu yapmaktadır. Aynı şekilde ergenlik dönemi ve psikososyal moratoryum terimleri üzerinde de özellikle durmuştur. Erikson, ergenlik döneminden yetişkinliğe geçiş dönemini ergenlik döneminin uzaması olarak ifade etmektedir. Bu detayların net olarak algılanabilmesi için kimlik kavramını ve kuramın beşinci dönemi olan “kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası” aşamasını iyi bir şekilde açıklamak gerekmektedir.

Kimlik kavramı, değişik alanlarda farklı şekillerde tanımlanan kavramlardan birisidir. Aynı zamanda, literatürde ben, benlik, kendilik, kişilik ve kimlik bazen eş anlamlı, bazen de farklı anlamlarda kullanılmışlardır. Kimlik kavramı açıklanırken ortak bir noktada buluşulamayışının temel sebebi, bu kavramın fiziksel, bilişsel ve toplumsal durumları içinde barındırması olarak ifade edilebilir.

Erikson'a göre, kimlik ergenlik döneminde kişinin kazanması oldukça gerekli olan temel bir özelliktir ve mesleki kimlik, grup kimliği, kültürel kimlik, ulusal kimlik, cinsel kimlik gibi farklı statüdeki kimliklerin bir bileşimidir. Erikson, akademik çalışmalarında ve eserlerinde kimlik kavramına ait olan net bir tanımlama yapmamaktadır ve daha çok kimliğin gelişim süreciyle ilgilenmiştir.⁹⁷

Erikson'a göre, kimlik gelişimi ne ergenlik dönemiyle başlayan bir süreç, ne de bu dönemle biten bir süreçtir. Kimlik kişinin tüm yaşamı boyunca gelişip değişmektedir. Ergenlik döneminde kimlikle ilgili değişimlerin yoğunlaşmış olmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır:

1. Fiziksel görüntüde meydana gelen değişimler,
2. Gelişmekte olan bilişsel kapasite,
3. İş süreci, evlilik süreci ve geleceğe dair önemli kararları alma vakti olmasıdır.

Ergenlik döneminde bireylerin yaşamış oldukları kimlik bunalımları farklı şekillerde sonuçlanabilir;

1. Bir diğer döneme olumlu geçiş sağlayan kimlik duygusunun kazanılmasıyla,
2. Psiko-sosyal moratoryumla,
3. Kimlik karmaşasıyla,

Erikson, kimlik gelişiminin kişinin hayatının farklı dönemlerinde, kişinin kendisi ve diğerleri arasında bir denge oluşturma çabası olduğunu, kimlik gelişiminin sadece ergenlik döneminde şekillenip sona ermediğini ve bunun yanında hayatın bütünü kapsayan bir süreç olduğunu savunmaktadır. Böylece, kimlik gelişiminin ergenlik dönemiyle beraber başladığı, fakat günümüzde ergenlik döneminin sonunda tamamlanmadığı söylenebilmektedir.⁹⁸

Bundan 30–40 yıl öncesinde belki de kimlik gelişimi ergenlik dönemiyle beraber kazanılmakta ve ergenlik dönemi iş, evlilik ve geleceğe yönelik son derece önemli kararların verildiği bir dönemdi. Ancak, günümüzde kimlik gelişimi, eğitim, evlilik, işe başlama gibi özelliklerin kazanılmasının yirmili yaşların sonuna kayması ergenlik

⁹⁷ Erikson, *Childhood and Society*, s.25

⁹⁸ Erikson, *Identity and The Life Cycle*, s.78

döneminde değil, yetişkinlikte kazanılan bir özellik olmakta ve iş, evlilik, geleceğe dair önemli kararlar bu dönemde verilmektedir.⁹⁹

Erikson'un kuramında beşinci dönem, ergenlik döneminin başlamasıyla beraber kişinin toplumsal bir ihtiyaç olarak hayatındaki rolünü tanımlama çabasıyla başlamakta ve genelde eğitimin bitmesi, bir işe girme ve bir eş seçimiyle sonlanır. Erikson' a göre, bu dönem kişinin kimlik sorunlarının çözümü kavuştuğu bir dönemdir. Kişi, bu evreyi başarıyla geçirmez ise onun kimlik gelişimi psikososyal erteleme ile sonuçlanmaktadır. Erikson, sanayileşmiş toplumların, kişilere bir süreliğine psiko-sosyal ertelemeye izin verdiğini belirtmektedir. Yetişkinlikle benzeyen ikinci özellik de budur. Benzer olarak, psikososyal ertelemede kişi, kimlikle ilgili olarak deneme, araştırma, keşif ve erteleme yaşamaktadır. Bütün bu özellikler ve geçişler günümüzde ergenlik döneminde değil, yetişkinlik döneminde yaşanmaktadır. Genel olarak günümüzde kimlik gelişiminin ergenlikte başladığını, ancak ergenlik döneminde değil, yetişkinlik döneminde önem kazanan ve odaklanılan bir özellik olduğu söylenebilmektedir. Erikson'un bu kuramı psikososyal gelişimi en iyi anlatıp açıklayan kuramlardan bir tanesidir ve psikoloji çevrelerinde oldukça büyük ilgi görmüştür.¹⁰⁰

4. KİMLİK KAVRAMI VE ÇEŞİTLERİ

Kimlik kavramı ilk dönemler özellikle klinik psikologlar tarafından yoğun olarak araştırılırken daha sonraki dönemlerde ise; gelişim psikologları, sosyal psikologlar ve sosyologlar tarafından da incelenmiştir.

Kimlik kavramının tanımı çok farklı alanlarda farklı şekillerde yapılabilmektedir. Bu kavramın tanımının tek bir noktada buluşulamamasının sebebi kavramın fiziksel, bilişsel ve toplumsal öğeleri içinde barındırmış olmasıdır. Tüm bu alanlarda ortak olarak yapılabilecek bir tanım en basit şekliyle “ben kimim?” sorusuna kişinin ya da kişilerin vermiş oldukları yanıttır, diye yapılabilir. Bireyler yaşamlarının çeşitli dönemlerinde “ben kimim?” sorusunu kendilerine sormaktadırlar. Kişinin kendi yaşamını mutlu, mutsuz, üretken ya da kısır görmesi belki de bu sorunun cevabına bağlı

⁹⁹ Erikson, *Dimensions of a New Identity*, s.43

¹⁰⁰Hasan Atak, *Beliren Yetişkinlik; Yeni Bir Yaşam Döneminin Türkiye’de Araştırılması*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi Ankara 2005, s. 58,61.

olmaktadır. Kimlik kavramını en iyi şekilde tanımlayan iki kuramcı Erikson ve Blo's'tur.¹⁰¹

Erikson'un Kızılderili yaşam bölgelerinde edinmiş olduğu tecrübeler, II. Dünya savaşı sırasında çalışmış olduğu San Francisco'daki Gaziler Rehabilitasyon merkezinde pekişerek artmıştır. Yaşamındaki bu deneyimler Erikson'un kimlik konusuna daha çok eğilmesini sağlamıştır. Bu çalışmalarının sonucunda kişilerde kimlik karışıklığı sorunu olduğunu görmüştür. Erikson, yapmış olduğu bir söyleşisinde kimlik kavramını çalışmalarının temeline almasının sebebini belki de ben bu ülkede göçmen olduğum için kimlik kavramı benim hayatımda temel bir noktada yer aldı sözleriyle açıklamaktadır.¹⁰²

Kimlik kavramı ayrıca Erikson'un Psikososyal gelişim kuramı içinde de ayrıntıları ile ele alınmıştır. Onun kuramına göre kimlik oluşumu, bebeklikten beri çeşitli ilişkilendirmelerle oluşturulan ve ergenlik döneminde bu özdeşimlerin yeniden harmanlanması ve bir devamlılık ve aynılık durumu kazanmasıyla birlikte sınırları belirlenen psikososyal bir gelişim özelliği haline gelmektedir.¹⁰³

Erikson, Freud'un Psiko-analitik kuramını ailenin ve çocukluk yaşantılarının sınırları dışına çıkararak, sadece erken çocukluk deneyimleri ve oedipal sorunlarla sınırlı kalmayarak çocuğun yaşatları, öğretmenleri, çocuğun yaşadığı toplumsal ortamı da dâhil ederek Psikososyal gelişim kuramını oluşturmuştur. Bu sebeple Erikson kişinin ve toplumsal kültürün özünde yer almakta olan kimlik oluşum süreciyle ilgilenmiştir. Erikson'a göre bireyin kişiliği çevreyle etkileşim süreci içinde yaşam boyunca gelişmektedir. Erikson ayrıca kişisel gelişim ile toplumsal değişimlerin kişinin yaşamındaki kimlik krizi ile tarihsel gelişimdeki güncel çatışmaların (ekonomik kriz, savaş vb gibi) birbirinden ayıramayacağını iddia eder, çünkü bu alanların birbirlerini tamamladıklarını söylemektedir. Erikson'un kuramında bütün yaşam döngüsü gelişimsel dönemler biçiminde tanımlanmakta ve kimliğin yapılanmasında en kritik dönemin ergenlik olduğu öne sürülmektedir. Erikson, kimlik oluşumunu psikolojik, toplumsal, gelişimsel ve tarihsel faktörler arasındaki ilişki olarak tanımlamaktadır.

¹⁰¹ Erikson, *Dimensions of a New Identity*, s.75

¹⁰² David Elkind, "Erik Erikson: İnsanda Gelişimin Sekiz Evresi", Çev. A. Dönmez, *A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara 1979, s. 38.

¹⁰³ Füsün Çuhadaroğlu Çetin, "Kendilik Patolojisi Belirtisi Olarak Kimlik Kargaşası", *Türk Psikiyatri Dergisi*, C. 12, S. 4, İstanbul 2001, s.310.

Kişinin yaşamındaki kimlik kriziyle tarihsel gelişim içindeki çağdaş krizler birbirinden ayırt edilememektedir, çünkü bunlar birbirlerini tanımlamak için birbirlerine yardım ederler” Buna göre o psikososyal gelişim kavramını biyolojik miras, deneyimin kişisel örgütlenmesi ve kültürel bağlam içerisinde tanımlamıştır.¹⁰⁴

Erikson’a göre kimlik en kısa tanımıyla kişinin biriciklik duygusunun sürekliliğidir. Erikson’un bu kavramı tanımlayışının çok yönlü, karışık ve soyut olması araştırmacılara kimlikle ilgili araştırmalarında zorluklar oluşturmaktadır. Erikson kişilerin gelişimini üç farklı değişken arasındaki ilişki olarak görür. Bunlar biyolojik farklılıklar, toplumsal ve çevresel etkiler, ego süreci olarak belirlenen kişisel deneyimler ve diğerlerinin gerçekliği içerisinde aynılık ve sürekliliğin, tutarlı bir kişiliğe sebebiyet veren bir değişken olması olarak ele alınmaktadır. Erikson, egoyu üst benlikle id arasındaki bir aracı kimliğinden çıkararak çevreye yönelik bir işleve büründürmektedir. Erikson, gelişimin de dönemlerden oluştuğunu savunmakta, ancak bireyin cinsel gelişimi yerine onun sosyal gelişimini temelde ele almaktadır. Bu sebeple onun kuramı, psikososyal gelişim kuramı olarak adlandırılmıştır. Gelişimin her döneminde çocuğun gerek duyguları ve gerekse toplumun çocuktan beklentileri değişmektedir.¹⁰⁵

Freud’un kişilik gelişimi kuramına göz atarsak eğer üst-benliğin ortaya çıkmış olduğu dönem altı yaş civarında son bulmaktadır. Ona göre yetişkin kişiliğinin en temel özellikleri bu dönemlerde son şeklini almaktadır. Buna rağmen Erikson, Freud’dan farklı olarak kişilik gelişiminin kişinin yaşamı boyunca devam ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁶

Erikson’un iddiasına göre kişinin egosu bütünleyici ve düzenleyici bir yapıdır. Ego; değişik alanlarda düşüncelerimize girip ve bizi harekete geçiren gözlemlerimizi, duygularımızı, anılarımızı, çeşitli dürtülerimizi gözden geçirerek ve bir araya getirerek tutarlı bir varoluş sürdürmemizi koruyan içsel bir yapıdır. Aynı zamanda kimlik kişinin biricikliğinin bilinçli duygusu olarak, tecrübelerin sürekliliği için bilinçsizce çaba ve dayanışma halindedir.

Erikson’a göre kişisel kimliğe sahip olmanın bilinçli duygusu aynı zamanlı olarak gelişen iki gözleme dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, kişinin benlik aynılığının zamanda ve mekânda varlığının ve sürekliliğinin algısıdır. Bir diğeri ise, bir

¹⁰⁴ Jerry Burger, *Kişilik*, Çev. Deniz Erguvan Sarıoğlu, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006, s.162,163.

¹⁰⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 415.

¹⁰⁶ Burger, *Kişilik*, s.163,164.

başkasının kişinin benlik aynılığını ve sürekliliğini tanımlayabilmesidir. Kişinin çevresinden gelen bilgileri düzenleyen ego ve kişinin duygusal alandaki algılarını ifade eden içsel yaşantıya denk gelen benlik (self) tarafı bulunmaktadır.¹⁰⁷

Bireyin kimlik arayışında gözlemlenen durumlardan hareketle kişisel kimlik durumları şu şekilde ifade edilmektedir.

- a. Kimlik duygusu zamanla ilgili bir yön içerir,
- b. Kişisel kimlik, beraberlik ya da tutarlılık duygusu içerir,
- c. Kişisel kimlik çok sayıda kimliği içinde barındıran bir sistemdir,
- d. Kişisel kimlik farklılığı, özerkliği ve kendisini ortaya koymayı içerir,
- e. Kişisel kimlik, orijinallik duygusunda pekişmektedir,
- f. Kişisel kimlik, bir fiil ve eser bırakma, üretme etkinliğini kapsar,
- g. Kişisel kimlik aynı zamanda farklı bir değer olarak yerleşmektedir.
- h. Kimlik kavramı ayrılma yapılanmaları olarak da anlamlandırılabilir.¹⁰⁸

Ergenlik dönemi ise ikinci bireyleşme, yeniden yapılanma dönemi olarak tanımlanabilir. Bu aşamada kişi bu döneme kadar içselleştirmiş olduğu anne-baba kavramlarını dışarıdan yeni sevgi objeleri bulmak için bırakmaktadır. Bu evrede bireyler anne babalarına karşı olan duygusal yönelimlerini arkadaşlarına doğru doğrultmaktadırlar.¹⁰⁹

Psikososyal gelişim kuramı aşamalı olarak gelişen bir (epigenesis) kuramıdır. Aşamalı oluşum ilkesine göre kişilik; belli zaman dilimleri içerisinde aşamalı olarak gelişmektedir. Erikson her döneme ait olan iki tane zıt benlik duygusu tanımlayarak kişilik gelişimini 8 döneme ayırmıştır. Her dönemde iki zıt duygu arasındaki çatışma o döneme ait olan bunalımın konusunu oluşturmaktadır. Erikson bunalım kelimesini kötü bir olay olarak değil, yararlı bir gizilgüç olarak değerlendirmektedir. Her dönem bir önceki dönemin etkisiyle biçimlenmektedir. Her dönemin kendine ait olan gereksinimleri, tamamlanacak görevleri, çözülecek sorunları, duyarlı tarafları ve o

¹⁰⁷ Erikson, *Dimensions of a New Identity*, s.94

¹⁰⁸ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir 1994, s. 6.

¹⁰⁹ Morsünbül, *Ergenlikte Kimlik Statülerinin Bağlanma Stilleri Cinsiyet ve Eğitim Düzeyi Açısından İncelenmesi*, s. 7

döneme ait bir bunalımı vardır. Normal kişilik gelişimi ise tüm bu ihtiyaçların karşılanması, sorunların çözülmesi ve bunalımın aşılması ile gerçekleşmektedir. Dönemin sonuna doğru hangi duygunun baskın olduğu, ruhsal, toplumsal bunalımın nasıl çözüme kavuştuğu gelişimin yönünü belirlemektedir. Çatışmanın olumlu duygular yönünde çözülmesi önemli olmaktadır.

Erikson ergenlik dönemini, kişilerin tüm enerjilerinin birçoğunu kendilerini tanımlama ve kendilerine saygı konularına ayırmış oldukları hayatın önemli bir kavşağı olarak değerlendirmektedir. Ona göre ergenlik döneminde kişiler “yeniden yapılanma” fırsatı bulmaktadırlar. Bu dönemdeki cinsel, zihinsel gelişim, bireyin dünyasına katılmasını, kimliğinin sadeleşmesini kendisine yol ve yön seçmesini sağlamaktadır. Kişi bu süreçte hem yaşıt grubundan, hem de önemli etkileşim kurduğu figürlerden çok fazla etkilenir. Erikson’a göre kimlik bunalımını çözebilmek ve toplumda önemli rolü olan bir birey olmak ergenin temel görevlerindendir.

Kişi bu görevini yerine getirirken önceki yaşam krizlerinin çözümünden ve tecrübelerinden de yararlanmaktadır. Erikson kimlik kazanımını açıklarken kimlik, ego kimliği, ego kimliği duygusu ya da kimlik duygusu, kişisel kimlik ve sosyal kimlik kavramlarını da kullanmaktadır.¹¹⁰ Tüm bu kavramlara göz atarsak;

4.1. Ego Kimliği

Gelişen organizma her psikososyal döneme ait olan krizleri egonun uyumlu işleviyle çözmektedir. Krizlerle baş etme sırasında kişinin kendisi ile ilgili algıları, yani ego kimliği tekrar organize olmaktadır. Kişinin geçmişte olan deneyimlerinin, artan ve değişen sosyal rollerinin egonun uyumlu işlevleriyle tekrar tekrar harmanlanmasıyla ego kimliği oluşur. Ego kimliği kişinin geçmişini özetleyen, şu andaki durumuna anlam veren ve gelecekteki davranışlarına yön veren karışık bir rol imajıdır. Erikson’a göre ego kimliğinin oluşması, yalnızca çocukluk döneminde yapılmış olan özdeşimlerin toplamı değil, eski özdeşimlerin yeniden değerlendirilmesi ve organize edilmesi olarak da ifade edilmektedir. Erikson’un modelinde güçlü bir ego kimliği anlayışına sahip olan bireyler kendilerini özerk kişilikler olarak görmekte ve tutarlı bir öz imaja sahip olmaktadır. Kimlik arayışında birey birçok farklı rol de oynar, böylece onun “gerçek

¹¹⁰ Erik Erikson, *Insight and Responsibility*, Norton Company Press, New York 1964, s.81

ben'i" farklı rolleri deneyerek, hem bilinçli, hem de bilinçsiz olarak ego kimlik mücadelesi vermektedir.¹¹¹

4.2. Kimlik Duygusu

Kimlik duygusu ego kimliğinden oluşan süreklilik ve aynılık algısı olarak adlandırılmaktadır. Bu duygu, farklı roller ve çevresel koşullar içinde kişinin tek, her rolde ve durumda sürekli aynı kişi olduğu algısını oluşturmaktadır. Erikson'a göre kimlik duygusu gelişmiş bir birey kendi benliğinin sürekliliğini algılayan, kendine yabancı olmaktan kaçınan, nereden gelip nereye doğru yöneleceğinin bilincinde olan kişidir. Kendine ait olan duyguları, düşünceleri, amaçları ve inançlarıyla bir dünya görüşüne sahiptir. Kişi üstlendiği değişik roller ve değişik etkilere karşı benliğinin tutarlılığını, sürekliliğini kavramakta ve ona göre davranmaktadır. Bu tutarlılıktan ve süreklilikten yoksun bir bireyin benliği yine vardır, fakat kimlik duygusu yoktur. Kimlik duygusu, denizde yol alan bir gemiye yol gösteren, ona kılavuzluk eden bir pusula gibidir. Kimlik duygusu tamamen oluştuğu zaman kişi, kendisini hem bağımsız bir kişi olarak görür, hem de değer vermiş olduğu kendi çevresinde benimsendiğini hissetmektedir. Bu şekilde bağımsız bir birey olmakla topluma uyum sağlayan bir kişi olmayı bağdaştırır. Kimlik duygusu kişinin soyut olarak kendi benliğini bilinçli ve bilinç dışı kabullenişinin yanında cinsel, toplumsal ve mesleki açılardan somut gelişmelerin de tanımlanmasını gerektirir. Bu sebeple kimlik duygusunun cinsel, toplumsal ve mesleki tarafları da bulunmaktadır. Cinsel kimlik, bireyin cinsel yapısı, yeterliliği ve kabullenışı ile gelişmektedir. Toplumsal kimlik, bireyin grup ve toplum içindeki rollerini, yerini, değerlerini bulma, arkadaşlarının sadakatlerini gözden geçirme süreci, gerçek dostluğu arama, etraftaki kişiler vasıtasıyla kendi kimliğini tanımlama çabalarını içermektedir. Mesleki kimlik ise, bir meslek oluşturmak için eğitim ve çeşitli hazırlıklara girmeyi ve meslek edinmeyi içermektedir.¹¹²

4.3. Kişisel Kimlik

Erikson kişinin geçmişteki deneyimleri ile şu andaki deneyimlerinin kendi bakış açısına göre birleşimini kişisel kimlik olarak tanımlamaktadır. Sosyal kimlikte ise birey

¹¹¹ Erikson, *Identity and The Life Cycle*, s.101

¹¹² Erik Erikson, *Identity Youth and Crisis*, Norton Company Press, New York 1968, s.155

yalnızca kendi bakış açısından değil, başkalarının gözünde de aynılık ve sürekli olma duygusunu test etmek istemektedir. Kişinin içinde bulunmuş olduğu toplumda yer edinmesi, kişinin rollerini ve değerlerini tanıması sosyal kimliğin temelini oluşturmaktadır. Bireyin daha önceki psikososyal dönemlerde kişilik unsuru olarak sadakat, güven, özerklik, geleceğini planlama ve başarabilme duygularını birleştirememesi kimlik ile ilgili belirsizliğe sebep olur, birey ben kimim sorusunu yanıtlayamaz ve sonuç olarak da kimlik krizi ortaya çıkmaktadır.¹¹³

4.4. Moratoryum

Gelişmiş toplumların birçoğunda ergenlik dönemindeki kişilerin bir büyüme dönemine ihtiyaç duydukları kabul edilir ve kişiler belirli ölçülerde denemeler yapabilecekleri eğitimsel ve sosyal çevrelerle etkileşime geçmelerine izin verilir. Bu süreçte kişi çocukluk hali ile ne olacağı arasında bir bağlantı kurar ve kendisi hakkındaki fikirleri ile toplumun fikirlerini bağdaştırmaya çalışır. Moratoryum, kişinin yetişkinlik sorumluluklarını almaya hazırlanması için zaman kazanım dönemi, kesinleşmiş kimlikleri benimsemeden önce bazı kimlik örüntülerini deneyerek, araştırma yaptıkları etkili bir süreçtir.¹¹⁴

4.5. Kimlik Krizi

Ergenlik döneminde birey sağlam bir kimliğe ulaşabilmek için mutlaka bu “kriz” yaşamalıdır. Kriz kavramı genellikle yalın anlamıyla algılanmaktadır, fakat Erikson bu tecrübeyi ertelenmiş neşe duygusu olarak tanımlamaktadır. Birey meslek seçimi ve eğitimi, evlilik ve ideolojisi hakkında birçok kararla karşılaşınca kaygı yaşamakta ve bu gerginliğini çözüme kavuşturmak zorunda kalmaktadır. Kriz durumu ve bu noktada cevap arayışı içinde olmak kimlik gelişimini sağlamaktadır. En etkili sonuçlar birey kimlik arayışında olduğunda ve kendisinin oluşturmuş olduğu imajları kendi kişisel yapısına dönüştürdüğü zaman elde edilebilmektedir. Bu gerginlik haliyle baş ederken birçok ergenin kişiliğinde de değişiklikler olmaktadır. Erikson, gençlik dönemine ait

¹¹³ Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, s.10

¹¹⁴ Morsünbül, *Ergenlikte Kimlik Statülerinin Bağlanma Stilleri Cinsiyet ve Eğitim Düzeyi Açısından İncelenmesi*, s. 15

olan bu karmaşa durumunu bir hastalık olarak değil olması gereken bir bunalım olarak değerlendirmekte ve kişinin kendi kimliğini arayış bunalımı olarak adlandırmaktadır.¹¹⁵

4.6. Kimlik Karmaşası

Bazı bireyler açısından karşılaşılan zorluklar çok büyük olabilir. Erikson bu kişilerin zorluğu önceki dönemlere doğru gerileme veya kayıtsızlıkla çözmeye çalıştıklarını söylemektedir. Bazı kişiler, krizin getirmiş olduğu zorluklarla mücadele edemeyerek kimlik karmaşası olarak adlandırılan bir duruma gerilerler. Bu kişi psiko-sosyal açıdan kendisini tanımlamaya ulaşamamış ve karar vermeyi tehdit edici ve çatışmalı olarak görmektedir. Karar verme anındaki başarısızlık ise, kişide yalnızlık hissini arttırmaktadır. Bu durumlara bireysel yabancılaşma, utanç, güven ve gurur eksikliği bir de başkalarınca kontrol edilme algısı eşlik etmektedir. Erikson, kimlik karmaşası yaşayan bir kişinin insanlarla yakın ilişkiler kurmada göstermiş olduğu başarısızlık sonucu yalnızlık duygusu yaşadığını belirtmektedir. Bu tarz bireyler uygun olmayan yanlış kişilerle rastgele arkadaşlık edip, çalışmama, kendini bir işe verememe, dikkatini toplama güçlüğü gibi durumları yaşarlar. Yarışmaktan kaçarak yeteneklerine uygun olmayan işlerde kendilerini tüketirler. Ailenin ve toplumun onaylamamış olduğu rollere girip ters ya da olumsuz kimliğe bürünürler. Zaman kavramları belirgin değildir ve zamanın herhangi bir değişim getireceğine inançları yoktur.¹¹⁶

4.7. Kimlik Dağınıklığı

Bireylerin günlük yaşamdaki davranışları daha da ağırlaşmış, ciddi psikiyatrik hastalıkları doğurma durumu ise kimlik dağınıklığı olarak adlandırılmaktadır. Bazı kişiler kaygılarından kurtulabilmek adına uyuşturucu madde ya da alkol kullanmaya başlayabilmektedirler. Bazıları da kendilerini çevrelerinden soyutlama durumunu seçebilir. Kronik olarak suç işleyen bireylerde de açık şekilde bir kimlik ve kişilik bütünlüğü yoksunluğu ya da kişilik bölünmesi görülebilmektedir.¹¹⁷

¹¹⁵ Dinçel, *Ergenlik Dönemi Gelişimsel Ödevleri ve Psikolojik Problemler*, s.30

¹¹⁶ Emel Arslan, “Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson’un Psiko- sosyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2008, s. 15

¹¹⁷ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 25-27.

5. ERİK ERİKSON’UN PSİKO SOSYAL GELİŞİM EVRELERİ

Erikson’un gelişim kuramına ait kavramlardan birincisi aşamalı oluşum ilkesidir. Buna Epigenetic Principle da denmektedir. Bu terimin anlamına bakacak olursak eğer, Erikson, Evans ile yaptığı söyleşide aşamalı oluşum ilkesini şu şekilde tanımlamaktadır. “Epi” üstünde; “genetic” genesis ise ortaya çıkma anlamındadır. Bundan dolayı epigenetic epigenesis zaman ve mekân içinde bir parçanın diğer bir parça üzerinde gelişme durumu anlamındadır.¹¹⁸

Erikson yaşamı sekiz evre olarak adlandırmaktadır ve her bir aşamadaki çatışma aşağıda izah edilmektedir. İlk beş evre Freud’un dönemleri ile paraleldir, fakat Erikson üç dönem daha fazladan yaşandığını savunmaktadır. Erikson, kişilerin var olan bu sekiz dönem içinde psikososyal gelişimi tamamen tamamladığını iddia etmektedir. Bu gelişim dönemlerinin en önemli özelliği her evrede birisi olumlu, diğeri ise olumsuz olan iki tane özellikten hangisinin kişi tarafından kazanılıp kazanılmadığı durumudur. Bu evreler, ilk dönem olan “temel güvene karşı güvensizlik” evresinden başlayarak her dönem birbirinin üzerine kurulmakta ve hayat boyunca bireyin sahip olabileceği özelliklere etki etmektedirler. Sağlıklı oluşan bir kişilik gelişimi için olumlu olarak aşılması gerekli olan krizler ve bunların yer aldığı evrelerin özellikleri aşağıda sırasıyla ifade edilmiştir.¹¹⁹

5.1. Temel Güvene Karşı Güvensizlik (0-1,5 Yaş, Oral Dönem)

Bireyin doğumundan bir buçuk iki yaşlarına kadar devam eden bu evre, Erikson’un tablosunda ilk dönem olarak nitelendirilir ve bu evre Klasik Psikanaliz’e göre Freud’un iddia etmiş olduğu gelişim dönemlerinden oral döneme denk gelmektedir. Bu dönemin ortaya çıkan ilk sosyal etkileşim boyutu bir tarafta güven diğer tarafta güvensizlik olmasıdır. Bu evrede haz bölgesi ağızdır ve temel davranış biçimi olarak da emme, ya da içine alma gösterilebilmektedir. Bebek bu evrede çevresindeki tüm uyarıcıları içine almaya çalışmaktadır. Bunu hem emme şeklinde,

¹¹⁸ Richard Evans, *Dialogue With Erik Erikson*, Praeger Publishes, New York 1981, s. 21.

¹¹⁹ Ayşen Balkaya, “Lise Öğrencilerinin Kimlik Duygusu Kazanım Düzeylerinin Bazı Kişisel Sosyal ve Ailesel Nitelikler ile Suç Davranışı Bakımından İncelenmesi”, A.Ü Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2005, s. 21, 26

hem de diğer duyu organları ile yapmaya çalışır. Örneğin; gözleriyle etrafında gördüklerini içine almaya, kulaklarıyla işittiklerini içine almaya anlamaya ve onları anlamlandırmaya çalışır. Bu evrenin ikinci bölümünde ise dış çıkarma ile birlikte ısırma davranışı görülmeye başlamaktadır.¹²⁰

Bebek bu evrede içerisinde bulunmuş olduğu dünyanın güvenilir bir yer olup olmadığını keşfetmeye çalışır. Eğer bu evre iyi geçer ise; temel güven duygusu edinilir, iyi atlatılmazsa da güvensizlik duygusu gelişmektedir. Annenin davranış biçimi bu evrenin en önemli unsurlarından biridir. Anne çocuğa dünyanın güvenilir bir yer olduğunu ve bebeğin en azından anneye bile güvenebileceğini hissettirmelidir.¹²¹

“Temel güven duygusunun” kazanılması, annenin çocuğa ihtiyaç duymuş olduğu huzuru ve güveni her yönden vermesi, sonraları kişinin inancında tutarlılık sergilemesinde de önemli rol oynamaktadır. Sağlıklı ego fonksiyonlarının gelişebilmesi için çocuklar kolay beslenebilme, derin uyuma ve isteklerinin düzgün şekilde doğru zamanda karşılanacağına ilişkin temel bir güven duygusu da geliştirme ihtiyacı içindedirler. Bu evrenin sağlıklı bir şekilde atlatılması, bireyde “umut” ve “uyum” duygusunu geliştirmektedir.¹²²

Bireyin hayata, başka insanlara ve kendine güvenme derecesi büyük oranda bebek iken görmüş olduğu bakıma bağlıdır. Bu aşamada annenin sürekliliği ve bebeğin ihtiyaçlarını devamlı karşılaması durumu güven duygusunun gelişimi için oldukça önemlidir. İhtiyaçları uyarıldıkları zamanda karşılanan, sorunları hızlıca giderilen, bağıra basılıp, okşanıp sevilen, kendisiyle oynanan, konuşulup ilgilenilen çocuk dünyanın yaşam için güvenilir bir yer olduğu ve diğer kişilerin kendisine yardımcı ve güvenilir oldukları yolunda bir duygu geliştirebilmektedir. Bakımının tutarsız, yetersiz ve reddedici olduğu dönemlerde ise bebekte insanlara karşı daha sonraki gelişim dönemlerine bile etkisini aktarabileceği temel bir güvensizlik, korku ve kuşku özelliği gelişmektedir. Bebekte toplumsal anlamda güven unsurunun ilk kanıtı bebeğin beslenmesinin kolaylığı, uykusunun derinliği ve bağırsaklarının rahat çalışabilmesidir. Bebeğin ilk toplumsal başarısı, annesinin gözünün önünden ayrılabilmesidir, çünkü

¹²⁰ Hasan Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayınları, Ankara 1999, s.70

¹²¹ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 73

¹²² Erik Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, Çev. Bedirhan Üstün, Vedat Şar, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1984, s. 2, 3

anne, güvenle beklenen bir dış görünüş olmanın yanında artık bebeğin içinde bir kesinlik durumu olarak yer etmektedir.¹²³

Bebekte güven duygusunun gelişmeye başladığı, annesinin yanında olmadığı zamanlarda aşırı bunaltı şeklindeki davranış ile kendisini belli etmektedir. Annenin geçici olarak olmayışına katlanabilmek için bebeğin, annesinin yeniden geri döneceğine ve eskiden olduğu gibi yine kendisine bakmayı sürdüreceğine güven duyması gerekmektedir. Temel güven duygusunun iki boyutu bulunmaktadır. Bunlar; bir taraftan anneye ve onun sevgisine güvenme, bir taraftan da bebeğin kendisini annenin sevgi ve güvenine değer bulma durumudur. Yaşamın bu ilk deneyim edinilen yakın ilişkisinden çıkarılan temel güven duygusu, yakın ilişkilerin sağlamlığı ve güven duygusu biçiminde ileriki yıllara aktarılmaktadır.¹²⁴

İhtiyaçlarını giderdiği esnada annenin çocuğu sevmesi, okşaması, sıcaklığını hissettirmesi, ilgilenmesi, ileriki dönemlerde çocuğun gerek kendisine, gerekse çevresine güven duygusunun temellerini atmaktadır. Annesinin kendisini sevdiğinden ve kendisini asla bırakmayacağından emin olan çocuk, annesine, çevresindeki dünyaya ve bireylere güven duymaktadır. Çocukta, ilk güzel duygular olan iyimserlik ve mutlu olmanın temelleri de atılmaktadır.¹²⁵

Bir başka şekilde ifade edilirse, anne ya da onun yerine geçen yetişkinle kurulan ilişkinin niteliği çocuğun ileride geliştireceği temel güven duygusunun ve toplumsallaşmanın temelini oluşturmaktadır. Bu durum sonradan “iyiyim” duygusu, kendi olma duygusu ve güvenilen biri olma duyguları ile birleşmektedir. Aksi takdirde, anne tarafından reddedilen, soğuk bir şekilde davranılan, ihtiyaçları yerinde ve zamanında sevgiyle karşılanmayan çocukta daha sonraları kendisine ve çevresindeki dünyaya karşı güvensizlik meydana gelmektedir. Bu güvensizlik durumu ise, ileride olumlu bir şekilde çözümleninceye kadar, tüm gelişim dönemleri boyunca da devam edecektir. Yine “Temel güven duygusunun” sağlanmasını kapsayan ilk evrede, annenin bebeğe ihtiyacı olan huzuru verme durumuyla kişinin ileriki yaşlarda gelişecek olan inançlarında büyük bir tutarlılık edinmesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Erikson bireylerde ilk “dinî duyguların” oluşumunun bu evreyle ilgili olduğunu

¹²³Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s.4

¹²⁴ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 54

¹²⁵ Erikson, *Vital Involvement in Old*, s.59

düşünmektedir Bu evrenin sağlıklı bir şekilde atlatılması, bireyde “umut” ve “uyum” duygularını da geliştirmektedir¹²⁶

Güven duygusunun bir diğer uzantısı da tutarlılık devamlılık durumudur. Tutarlı olduğu emin olunan durumlara güvenilir, güvenilmez olanlar ise genelde tutarsız olanlardır. Bu sebeple çocuklar kısıtlama ve yasaklamalardan değil, aslında tutarsızlık ve anlamsızlıktan rahatsız olurlar.¹²⁷

Anne babalar, sadece yasaklama ya da izin verme ile yönlendirme tercihlerini kullanmakla kalmamalı, çocuğa, ne yapıyorlarsa bunun bir anlamı olduğuna dair bir açıklama ile inanma sağlayabilmelidirler. Sonuç olarak çocuklar, engellenmeden ötürü değil, bu engellenmelerin toplumsal anlamlarının olmayışından ya da yitiminden dolayı nevrotik olmaktadır.¹²⁸

Özellikle Erikson’a ait olan yukarıdaki son cümle bu durumun yetişkinler noktasında dini açıdan da oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Dinî yasakların her biri, insan doğasına göre birer engellemedir. Hatta bazı dinî yasaklar çok büyük bir engelleme niteliği taşımaktadır. Özellikle de dinin zihinsel ve duygusal tarafının göz ardı edilerek dinî emir ve yasakların sadece gelenek, görenek ve töreye dönüştüğü toplumsal yapılarda Erikson’un ifade ettiği nevrotik bozukluklar sık sık oluşabilecektir. Bu durumlar zamanla özgürlük arzusuyla engellenmenin meydana getirdiği sorunlardan kurtulmak için tüm emir ve yasaklardan birer birer vazgeçme eğilimini doğurabilmektedir. Genç bireyler bu tarz emirlerden vazgeçmeye daha istekli olurken yetişkinler ise, bu davranışa karşı çıkabilirler ve bu durum da kuşaklar arasında karşılıklı anlayış eksikliğinden doğan çatışmaları da artırmaktadır. Bu sebeple yetişkinlerin dini emir ve yasakların anlamlarını ve her birinin gerekçelerini çocukların, gençlerin anlayabileceği şekilde anlatmaları bir gerekliliktir. Ancak bunu yapabilmeleri de ilk olarak biliyor olmalarına, eğer biliyorlarsa gençlere nasıl aktarabileceklerini bilmelerine bağlı olmaktadır. Bu da ancak yetişkin bireylere yönelik bir eğitimin sonunda oluşabilecek güzel sonuçlardır.¹²⁹

¹²⁶ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s.6

¹²⁷ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 21

¹²⁸ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 7

¹²⁹ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 71

5.2. Özerkliğe Karşı Kuşku ve Utanç (Anal Dönem, 2-3 Yaş)

Doğumdan sonraki 18. ayda çocuklarda dışkı kontrolünü sağlayan kalın bağırsağa ait kaslar, iki yaş civarında da idrar kontrolünü sağlayan idrar torbası çıkısında yer alan sfinkter kasları yeterli olgunluğa ulaşmakta ve çocuklar kısa süre içinde bu iki fizyolojik olayı kontrol edebileceklerini keşfetmektedirler. Yani; istedikleri zaman idrar ya da dışkılarını tutup bırakabileceklerini öğrenirler. Bu durum çocukların en önemli özerklik girişimidir.¹³⁰

Erikson'a göre kişinin hayatındaki bu ikinci dönem, bebeğin bir buçuk iki yaşlarından üç yaşına kadar olan dönem olup, Freud'un kuramındaki anal döneme denk gelmektedir. Zevk ve ilgi bu dönemde anüs bölgesinde toplanmaktadır.¹³¹

Erikson, bedenle ilgili gelişmelerin, ruhsal gelişmeler için büyük bir temel teşkil ettiğini düşünmektedir. Örneğin, insan hayatının bu ikinci döneminde kaslar yavaş yavaş olgunlaşmaya başlamaktadır. Erikson bu dönemin en belirgin niteliği olarak; içte tutma ve dışa bırakma durumunu ön plana çıkarmaktadır. İçte tutma ve dışa bırakma eylemleri ile ilgili olarak öncelikle çocuğun boşaltım sistemi üzerinde artık denetim özelliğinin kazanılması anlaşılmalıdır.¹³²

Çocuğun yeni gelişen fiziksel becerileri sonucunda çocuk bir takım tercihlerde bulunmaya başlar ve istekler önem kazanır. Bu aşamanın en önemli çatışma durumu tuvalet eğitimidir. Çocuk kendi kendisini kontrol etmeyi öğrenmekte fakat bu eğitim sırasında çocukla uygun şekilde bir iletişim içine girilmediği takdirde utanma duygusu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan bu denetim durumu giderek tüm bedene hâkim olan tutma ve bırakma şeklindedir. Bu aşamada ortaya çıkan inatçılığın temelinde de bu yatmaktadır. Çocuk ya tutmuş olduğu şeyi bırakmamak ya da elindekini devamlı olarak atmak için inat edecektir. Bu durum ileride kişiler arası ilişkilerde egemen olacak toplumsal eylemlere dönüşmek üzere gelişmeye devam etmektedir.¹³³

Çocuğun tüm kaslarını kontrol altına alabilmesi psiko motor davranışlarındaki gelişimle ilgilidir. Bu durum onun kendi kendini kontrol edebilmesi ve bağımsız hareket

¹³⁰ Ramazan Arı, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayın Dağıtım., Ankara 2005, s.15.

¹³¹ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.75

¹³² Erikson, *Vital Involvement in Old Age*, s 75

¹³³ Arı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.22

etmesini sağlayacaktır. Çocuğun tek başına yapmak istediği tüm hareketlere izin verilerek kendi kendini kontrol edebilme özelliklerinin temelleri böylece atılmış olur. Çok sıkı kontrol çocuğun öz saygısını yok edebilir ve bu sebeple çocuk utangaç olabilir. Önceki aşamada temel güven duygusunu kazanmış olan çocuk, kendi kontrolünü kazanabilmesi için, özgürlüğünü hissetmesi gerekmektedir. Bu sebeple evde ya da okul öncesi eğitim kurumlarında çocuklar için esnek olan ve çevresini özgürce keşfedebileceği ortamlar oluşturmalıdır. Çocuğun kendi kendine yemek yeme, eşyalarını toplayabilme, giyinme ve soyunma, giysisini seçebilme, karşılaştığı bazı sorunları çözme gibi çabaları desteklenmeli ve teşvik edilmelidir. Böylece, çocukta bağımsızlık duygularının en etkili temelleri atılır. Kendi kendisini kontrol etme ve saygısı bu dönemde oluşmaktadır. Sürekli bir şekilde kısıtlanan, aşırı derecede koruma altına alınan, çok sıkı bir şekilde kontrol edilen çocuklarda, kendi yeteneklerinden şüphelenme duygusu ve kendi vücutlarından utanma duyguları gelişebilmektedir.¹³⁴

Erikson'a göre tüm bu temel çatışmalar sonuçta ya düşmanca ya da iyimser beklenti ve tutumlara yol açmaktadır. Böylece tutma davranışı, yıkıcı bir şekilde elinde tutma ve kısıtlama durumlarına sebep olabilmektedir. Bunun yanında zıt bir şekilde de görülebilmektedir ki, bu durum da sahip olmak ve elinde tutmaktır. Dışa bırakma durumu ise gevşemiş bir "bırak olsun", "bırak gitsin" biçimine de dönüşebilmektedir.¹³⁵

Erikson, utandırmaya eğitim yönüyle de değinmektedir. Aşırı utandırılma durumu kişinin bunu kabullenmesi durumuyla karşılanmazsa eğer, gerçekten uygun davranış yerine, kişinin istediklerini sinsi bir şekilde yapma yolunda gizli bir kararlılığa yol açmaktadır. Erikson'a göre kişi tuvalet eğitimi esnasında azarlanır ya da ayıplanırsa, utanç ve kendi bedeninden kuşku duyma duyguları gelişmektedir.¹³⁶

Bu aşamada, benlik saygısının yok olmasına yol açmayan kişiye ait denetim duygusunda kalıcı iyi niyet ve gurur duygusu oluşmakta, kişisel denetimin yok olması ve yabancılar tarafından aşırı şekilde denetleme duygusunda ise kuşku ve utanca yönelik kalıcı bir yönelme eğilimi oluşmaktadır. Erikson bu kriz dönemini de dini açıdan adalet duygusu ve toplumsallıkla ilişkilendirilmektedir. Bu dönemde çocuk kendi istediklerini yetişkinlere ait olan dünya düzeninde biçimlendirilmesini

¹³⁴ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 9.

¹³⁵ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 1.

¹³⁶ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 71.

istemektedir. Çevresindeki yetişkinlerce yasalara dini kurallara karşı saygılı şekilde iyi niyetli olan çocuğa çocukluk döneminde verilen özerklik yani bağımsız olma şekli çocuğun sonraki yaşantısında oluşabilecek olan yersiz şüphe ve utanca dönüşmeyecektir.¹³⁷

5.3. Girişimciliğe Karşı Suçluluk (Fallik Dönem 3-5 Yaş)

Üçüncü evre ise üç ile beş yaşları arasını kapsayan okul dönemidir. Psikososyal gelişim aşamalarında Freud'un kuramına göre fallik döneme denk gelmektedir. Fallus, erkek cinsel organı anlamına gelir. Böylelikle, bu süreçte çocuğun dikkati, ilgisi ve haz duygusu cinsel organlara yönelmiştir.¹³⁸

Erikson bu dönemde çocuğun bir birey olarak kendisine güçlü şekilde inanma duygusunun başladığını ve insan olarak yapabileceklerinin neler olduğunu anlamaya çalıştığını ifade etmektedir. Tüm bunların yanında çocuk artık büyüklerin dünyasını oluşturan şeylere karşı ilgi duymaya başlamıştır. Çocuğun araştırma girişimlerinin, merakının belirli ölçüde desteklenmesi, hoş karşılanması gerekmektedir. Bir önceki evrede oluşan özerklik duygusu, artık daha başka bir amaca göre, daha mantıklı ve çevresi ile daha uyumlu hale gelmektedir. Merak duygusu ile araştırma önce ev ortamında başlar ve cinsel bir ilgi halinde karşı cinsten ebeveyne doğru yönelir. Bu çağın sonuna doğru beliren arzu hayal kırıklığı ile bastırılıp, yerine kendisinin anne baba olma isteği ortaya çıkmaktadır. Çocuk bunu oynadığı evcilik oyunları ile de göstermektedir. Bu aşamada davranışları, araştırmacılığı, merakı çok fazla eleştirilen sorularına cevaplar bulamayıp azarlanan çocuk ileride girişimlerinden suçluluk duymaya karşı meyilli olmaktadır.¹³⁹

Erikson, bu aşamada cinsiyetin keşfedildiğini, merak duygusunun çok yoğun olduğunu çocukta araştırmacı ruhun ortaya çıkmaya başladığını söyler. Merak duygusu ve cinsiyetin keşfinin doğal bir sonucu olarak çocuk cinsellikle ilgili kişilere sorular sormaktadır. Eğer anne baba, çocuğun çeşitli sorularına uygun cevap verebilirlerse, çocuğun girişimciliği desteklenmiş olur. Eğer “ayıp ayıp”, “bunlarla ilgilenme” gibi engelleyici bir tavır takınırlarsa, çocuk bu konuları merak etmenin suç olduğu

¹³⁷ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 14.

¹³⁸ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s. 72.

¹³⁹ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 27.

duygusuna kapılmaktadır. Bu evrede çocuğun sürekli şekilde sorular sorarak yaşamda çok fazla şeyi keşfetmesiyle birlikte vicdan duyguları gelişmeye başlamıştır. Dini yönden vicdan kişinin başkaları ile iletişim halindeyken onun Allah ile olan kalbi bir iyilik duygusu içinde olması anlamına gelmektedir.¹⁴⁰

Aynı cinsiyetten olan anne ve baba ile ödipal çatışma çocukta suçluluk yaratmaktadır. Çocuk motor ve dil gelişimlerindeki büyük bir değişme ile çevresini daha çok araştırmaya ve girişken olmaya başlar. Bu aşamada iken çocuk desteklenmelidir ki böylece daha sonraları girişken olabilsin. Çocukların doğal meraklarını tatmin edebilecek araştırma ve gözlem yapabilecekleri, problem çözebilecekleri ortamlar hazırlanmalıdır. Bu evrede baskılanan çocuk yaptıklarının yanlış olduğunu düşünerek suçluluk duymaktadır. Fakat çocuğun yapmış olduğu her şeyin onaylanması da çocuğun ahlak gelişimini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Böylece çocuğun yapması ve yapmaması gereken durumlar konusunda bir denge kurulup çocuğun girişkenlikleri ve yapmak istedikleri desteklenmelidir. Aynı zamanda bu evrede çocuk cinselliğe merak duymaya başlamaktadır. Çocuğun sorularına genelde cevaplar verilmeli, yasaklar konmamalı ve anlayamayacağı şekilde ayrıntılı açıklamalardan kaçınılmalıdır.¹⁴¹

5.4. Çalışma ve Başarmaya Karşı Aşağılık Duygusu (6-12 Yaş)

Altı yaşından on bir on iki yaşlarına kadar süren ilkokul dönemidir. Freud'un kuramında gizil döneme karşılık gelir. Bu aşamada çocuk okulla ilgili çeşitli beceriler ve alet kullanma becerileri kazanarak aynı büyükler gibi bir takım şeyler üretme ihtiyacı duymaktadır. Yaptığı işleri kusursuz bir şekilde tamamlamak isteyip, sürekli bir şekilde etkinlik içindedir.¹⁴²

Genel olarak çeşitli kültürel beceriler öğrenmektedir. Onun için çalışmak başarılı olmak ve kendini yetişkinlere beğendirebilmek, yaptığının farkına varıp takdir edilmesi oldukça önemli bir olgudur. Tüm bu becerilerindeki eksiklik aşağılık duygusuna yol

¹⁴⁰ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.73.

¹⁴¹ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 107

¹⁴² Erikson, *Childhood and Society*, s.259

açabilmektedir. Okul ile birlikte öğretmenin, arkadaşların çocuk üzerindeki etkisi artmakla beraber anne babanın etkileri azalmaktadır.¹⁴³

Çocuk sosyalleşmeye başlamıştır. Bu evrede çocuğun kazanabileceği başarılar onun çalışkanlık duygusunu kazanmasına sebep olmaktadır. Anne, baba, öğretmenler çocuğa uygun sorumluluklar vererek ona bir işi başarabilme mutluluğunu tattırmalıdır. Bu aşamada çocuk anne babadan çok daha fazla okul içerisinde faaliyetleri açısından öğretmenleri tarafından değerlendirilmektedir. Böylece çocuğun becerisi küçümsenip, aşağılanırsa eğer onda değersizlik duygusu gelişmektedir. Devamlı olarak yaptıkları beğenilmeyen, eleştirilen, desteklenmeyen, beğenilmeyen çocuklar, yaptıklarının değersiz olduğunu düşünerek kendileri hakkında olumsuz bir değer yargısı oluşturmaktadırlar. Bu evredeki çocuk artık okul aşamasında olması sebebiyle kendi yeterlilik duygusunun gelişmesi de mümkündür. Bu farkına varma durumu ile inanan kişinin, kendisine tüm bu yetenekleri, nitelikleri veren Allah'a yönelmesine sebep olmaktadır¹⁴⁴

5.5. Kimliğe Karşı Rol Karmaşası (13-18 Yaş)

On üç yaşından başlayarak ergenlik döneminin sonuna yani yaklaşık olarak on sekiz yaşına kadar devam eder. İçsel açıdan bütünlüğün, sürekliliğin anlamı olan kimlik duygusunun gelişmiş olduğu bir dönemdir. Kişi yaşıtlarına karşı çeşitli kıyaslamalar yapmakta kendisine ait olan görünümünü ve sosyal sınıfını değerlendirmektedir. Bu süreçte kendisini tanımaya çalışan birey kendisine örnek olabilecek kahramanlar seçmeye çalışmaktadır. Çeşitli gruplara katılmak ister ayrıca grubunun değerlerine bağlılık göstermektedir. Kendisine ait olan bir dünya görüşü edinmeye çalışmakta ve geçerli olan bir kimlik edinebilmek, dönemin temel özelliklerinden birisidir. Ergenlik problemlerine çözüm yolu gösteren bu süreç Erikson'un psiko-analitik literatürüne belki de en büyük katkıyı sağlamış olan bir kavram olmaktadır.¹⁴⁵

Erikson özellikle ergenin yaşamış olduğu ikilemi dile getirmektedir. Ergen cinsel, mesleki açıdan bir kimlik oluşturma, mevcut kimliğini ve kendisine ait rollerini yeniden gözden geçirme sorunlarıyla karşı karşıyadır. Kim olduğu sorusuna cevap

¹⁴³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 35

¹⁴⁴ Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*, Gazi Yay., Ankara 2005 s. 20.

¹⁴⁵ Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*, s. 24.

ararken bir rol karmaşası içinde kalma sorunu yaşayabilir. Eğer bu süreç başarılı bir şekilde atlatılmaz ise yaşamın diğer dönemlerinde de bu çatışma çözümlenene kadar devam etmektedir. Buna örnek vermek gerekirse eğer; ne yapmak istediğine tam olarak karar veremeyen ve bir işten diğerine atlayarak bocalayan, tutarlı olamayan, çocuk gibi davranan yetişkinler, henüz kimlik kazanma krizini çözümleyememiş kişiler diye adlandırılabilir. Erikson'a göre kişinin kimlik arayışının sonucu ya "kimlik kazanımı" ya da "kimlik dağılımıdır". Ona göre kişi kimlik oluştururken bir takım dönemler geçirmektedir.¹⁴⁶

Birinci dönemde kişi çocuksu rollerinden uzaklaşarak ben kimim sorusunu kendisine sormakta ve uygun, tatmin edici bir cevap bulmaya çalışmaktadır. Bu arayış sırasında o, çeşitli kimlikler deneyerek değişik roller ve farklı ilişkiler içerisinde bulunarak deneyim kazanmaya çalışmaktadır. İkinci dönemde kişi deneme yanılma yoluyla, kendisini arama ve keşfetme süreci içine girmektedir. Bazı kişiler yeterince olgunlaşmamış bir kimliğe bürünebilirler. Bazıları ise, iyice yerleşmiş bir kimlik bulmakta gecikebilmektedir. Bu süreçte sağlam bir temel kazanabilme sırasında meydana gelebilecek yetersizlik, umutsuzluk, çöküntü ve depresyon halleri kendisini gösterebilir. Bu duygular ile tüm bunlara eklenebilecek olan aşağılık duygusu kimlik dağılımının belli başlı belirtileridir. Birey bu dönemde kişiliğini başka kişiler ve sonsuz varlık olan Allah ile ilişkileri sonucunda oluşturmaktadır. Güven ve umut kavramları bu dönemde, kimlik oluşumu ile ilgili tekrar ortaya çıkmaktadır. Kişinin yaşamının dinî yönünün oluşmasında etkili olan düşüncelerin benimsenmesi, kişilik oluşmasında oldukça büyük bir öneme sahiptir.¹⁴⁷

Anne baba ve öğretmenler kişiye artık bir çocuk gibi değil yetişkinmiş gibi davranmalıdırlar. Birey arkadaş gruplarının etkisinde daha çok kalmaya meyillidir. Anne, baba ve öğretmenler kişinin arkadaşlarını, beğendiği kişileri olumlu karşılayarak onlarla doğru şekilde bir iletişim kurmaya çalıştıkları zaman birey ile iletişimleri çok daha kolay olmaktadır. Bu evrede kişi ile arkadaşça ilişkiler kurulup, kişinin uygun bir şekilde etkileşim kurabileceği kişiler ile karşılaşması sağlanmalıdır.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Erikson, *Childhood and Society*, s.261

¹⁴⁷ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2001, s. 42.

¹⁴⁸ Robert Liebert, V.R Kail, *Developmental Psychology*, Printice Hall, New Jersey 1974, s. 33.

5.6. Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık (Soyutlanma) (19-25 Yaş)

On dokuz ile yirmi beş yaş arasındaki dönemi içermektedir. Kişi bu aşamada kimliğini bulmakta ve başkalarıyla çeşitli yakınlıklar, dostluklar kurabilmektedir. Bu evrede kişi ergenlik dönemindeki yaşlıları ile aile çevresinden çok daha geniş ilişkiler kurup topluma dâhil olmaya adaydır. Bu aşamadaki çatışmayı ve krizi sağlıklı bir şekilde atlatabilen birey güvenli olarak sevgisini verebilme ve alabilme gücüne sahip olmaktadır. Yoksa diğerleriyle dostluk ilişkileri kurmakta zorluk çeken kişi, psikolojik olarak farklı bir yalnızlığın içinde kendisini bulabilmektedir. Bu tip bir yalnızlık “toplumdan soyutlanma ve terk edilme ” duygularını kişiye hissettirir. Bireyin bu süreçteki krizi atlatabilmesinde, öğretmenlerine ve çevresindeki bütün kişilere çeşitli sorumluluklar düşmektedir. İnsana karşı öncelikli prensip olarak sevgi ve saygıyı önemli bir değer olarak gören bir toplum yapısında, bu krizlerin başarılı bir şekilde atlatılabilmesi mümkün olmaktadır.¹⁴⁹

Daha önceki dönemler başarıyla geçirilmişse kişi kendi kimliğini yitirmekten korkmadan diğer insanlarla yakın ilişkiler kurabilmektedir. Rol karmaşası yaşamış olan bir yetişkin ise karşı cinsle ilişki kurmaktan ve diğer insanlarla yakınlaşmaktan korkarak derin bir soyutlanmanın içine girebilir. Genç birey burada ayrıca aşklarının ilerisinde bir veya daha fazla yakın ilişkiler geliştirebilmektedir. Erikson'a göre yakınlık, kişinin kendi kimliğinden bir şeyler kaybetme hissine kapılmadan başkalarının kimliğiyle birleşebilme yeteneği olarak adlandırılmaktadır. Erikson'a göre birçok kişi kimliğini bir ilişki içinde bularak onu geliştirebileceğini düşünür.¹⁵⁰

Kimlikleri zayıf ya da şekillenmemiş olan kişilerin ilişkileri de sönük kalacak ve bu gençler yalıtılmışlık ve yalnızlık duygusu yaşamaktadırlar. Bu dönemdeki genç yetişkinler açısından sevginin önemi büyüktür. Bu dönemde oluşan yakın ilişki, insan sevgisinin ve din kardeşliğinin de çok daha fazla derin bir şekilde hissedilmesine ve geliştirilmesine olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda sevgi, saygı, kardeşlik, dostluk gibi kavramlar tüm inançların da temelini oluşturmaktadır.¹⁵¹

¹⁴⁹ Erikson, *Identity Youth and Crisis*, s.128

¹⁵⁰ Erikson, *Childhood and Society*, s.264

¹⁵¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 51.

5.7. Üretkenliğe Karşı Durağanlık (26-65 Yaş)

Bireyin orta yetişkinlik yılları üretken olarak geçmektedir. Kişi hem kendisinden sonraki kuşakları oluşturabilme hem de onlara rehberlik edebilme görevlerini üstlenmiştir. Mesleki açıdan başarı ve yaratıcılıklara odaklanılmıştır. İlgi, kişinin kendisinden tamamen dış dünyaya doğru yönelmektedir. En önemli durum kişinin kendisini üretken hissedebilmesidir. Üretkenlik denildiği zaman aklımıza yalnızca çocuk sahibi olmak, büyütmekle ilgili bir kavram gelmemelidir. Çocuk sahibi olmamış olan bir kişi de üretken olabilmektedir. Üretkenlik terimi, kendi çıkarlarını ön planda tutan, bencil bir şekilde davranan, sadece kendisi açısından doyum arayan birisi olmak yerine, topluma faydalı olan, gelecek kuşaklara rehberlik edebilmeyi de içermektedir.¹⁵²

Erikson'a göre bu dönemde kişide dini açıdan merhamet ve yardım konusunda hassasiyet doğar ve empati süreci daha çok gözlenmektedir. Birey kendisini başkalarının yerine koyma düşüncesiyle kişileri anlamaya çalışır. Yardım ve merhamet sözcükleri kişinin duygu dünyasında yer tutar. Fakat tam ters duygular yaşandığı takdirde üretkenliğin tamamen zıt anlamı ise bencillik olarak ortaya çıkmaktadır. Bencillik, insanlardan uzak durma, verimsizlik olarak da tanımlanabilir. Bu şekilde olduklarını düşünen kişiler bir durgunluk içine girebilirler. Bu dönemde iş sahibi olamayan ya da evlenmemiş kişiler kendilerinin verimsiz oldukları yönünde bir duyguya kapılabilirler. Bu aşamanın olumlu bir şekilde atlatılabilmesi için kişinin evini, işini paylaştığı kişilere çok önemli görevler düşmektedir.¹⁵³

5.8. Ego Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk (65+ Yaş)

Erikson'un psikososyal gelişim kuramının sekizinci ve son basamağını oluşturan bu evre yaşlılık aşamasını içine alan bir dönemdir. Kişi bu evrede kendisini yavaş yavaş geri çekmeye başlayarak, geçmişini sorgulamaktadır, fakat girişim yapabilmek için yeterince güce sahip değildir. Birey artık önceki geçirmiş olduğu

¹⁵² Erikson, *Childhood and Society*, s.267

¹⁵³ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 36.

evreleri birleştirerek kendisinin gelişerek nasıl bir kişi haline geldiğini kabul etmelidir¹⁵⁴

Bu evre genel olarak altmış beş yaşın üstünü kapsamaktadır. Birey geçmiş dönemleri bütünleştirip, gözden geçirmektedir. Genel değerlendirmeler yaptığı esnada eğer geçmişini uygun bir şekilde yaşadığını, kendi gücünü ve eline geçmiş olan fırsatları iyi değerlendirdiğini düşünüp, geçmişine karşı bir memnuniyet duygusu hissederse eğer bu birey benlik bütünlüğüne ulaşmış olur. Kişilerle yakın ilişkiler kurabilmiş, sosyal çevresi tarafından kabul, sevgi ve saygı görmüş, topluma fayda sağlayan üretken bir yaşam geçirmiş olan kişi dolu dolu geçirilen bir yaşamın huzuru ile “ego bütünlüğüne” kavuşmuş olmaktadır. Umutsuzluk duygusu ise zamanın artık azaldığına yönelik duyguyu ifade eder, yeni yaşam kurmaya ve alternatif yolları denemeye girişmek için az zamanı ifade etmektedir.¹⁵⁵

Eğer bunların tam aksine bencilce, anlamsız, kendisi dışında kimseye faydası olmayan bir hayat geçirilmiş ise yaşamın sonunda birey anlamsızlık, keder, boşuna yaşamışlık ve ümitsizlik duygularına kapılacaktır. Birey bir yanda geride bıraktığı yılların faydalı ve yaşanmaya değer olduğu şeklindeki tatmin duygusu, diğer yanda ise hayatını boşuna geçirmiş olduğu duygusuna yardım eden umutsuzluk duygusunu hissetmektedir. Birey gençlik ve yetişkinlik yıllarını yeterince değerlendiremediğini düşünmekte, ileride çok fazla zaman kalmadığı duygularını hissederek kendi içinde tamamen umutsuzluğa kapılmaktadır.¹⁵⁶

Birey artık yeterince yararlı olmadığını düşünerek yaşamını anlamsız bulmakta ve yaşayamadıkları için hayal kırıklığı hissetmektedir. Bu süreç yaşlılarda yoğun bir şekilde umutsuzluk duygusunu da beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu evrede kişilerin yaşamak üzere oldukları zamanın çok kısa olduğu hissedildiğinde ve başka bir yön seçebilme alternatifinin mümkün olmadığı anlaşıldığında ümitsizlik durumu ortaya çıkmaktadır. Ümitsizlik genel anlamda ölüm korkusuyla ve kişisel başarısızlığın bir sonucu olarak da boşa geçen bir yaşam duygusuna kapılmakla oluşmaktadır.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Cüceloğlu, İnsan ve Davranışı, s. 337.

¹⁵⁵ Erikson, Childhood and Society, s.269

¹⁵⁶ Melike Sayıl, *İnsanın Gelişimi: Yaşam Boyu Gelişim*, Hekimler Birliği Yay., İstanbul 1997, s.26

¹⁵⁷ Mustafa Köylü, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, Nobel Yay., Ankara 2010, s. 84

Bu evrede kişi ya önceki yedi dönemin olumlu deneyimlerinin birikimi sonucu benliğini tam olarak bulmuş ya da önceki dönemlerde yaşadığı çatışmalı kriz tecrübeleri ile bu aşamaları sağlıklı bir şekilde geçirememesi durumu sonucunda kendisini oldukça umutsuz hissetmektedir. Bu aşama, üretken geçen bir hayatın sağlamış olduğu doyum ile anlamsız şekilde boş olarak geçirilen yılların mutsuzluğu arasındaki çatışmayla ifade edilebilmektedir. Diğer gelişim evrelerini başarı ile tamamlayan yaşlı birey artık ölüm gerçeği ile yüzleşerek kabullenebilmektedir. Benlik bütünlüğüne tamamen ulaşabilen yaşlı kişi için, çevresinde o zamana kadar oluşturmuş olduğu şeylerden gerideki kuşakların yararlanmakta olduğuna şahitlik etmenin vermiş olduğu zevk yaşanmaktadır. Öyle ki, kişi geçmiş yaşam öyküsünden ne derece hoşnut ya da hoşnutsuz olursa olsun yalnızca günü sağ salim bitirmek bile onun için yeterli olacaktır.¹⁵⁸

Erikson'un dini fikirlerine göre benlik bütünlüğüne ulaşmış olan yaşlılar toplumda hikmet sahibi kişiler olarak kabul edilmekte ve ölümden korkmamaktadırlar. Daha önceki evreleri başarılı bir şekilde tamamlanmamış olması sonucunda bile olsa bu dönemde umutsuzluk duygusu ön plandadır. Umutsuzluk olarak nitelendirilen durum geride kalan yaşamın artık çok az bir süre olmasına ait bir duygudur. Erikson bu durumda, dindar olan kişinin yaşamında bu krizi yaşamayacağını ifade etmektedir. Bireyin oluşan kişiliğinin şekillenmesinde, gelişiminde ilk olarak aile sonra da, okul, şehir ve etkileşim içerisinde olduğu diğer insanlar önemli rol oynamaktadırlar. Sonuçta, mutlu bireylerden oluşan sağlıklı bir toplum oluşturabilmek amacımız ise, kişilerin her dönemdeki temel ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılanmasını sağlamak ve en önemlisi de bu süreçlerde yaşanan krizler ve çatışmaların çözümüne yardımcı olmak üzere çaba sarf etmemiz gerekmektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Erikson, *İnsanın Sekiz Evresi*, s.168

¹⁵⁹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERİK ERİKSON'UN DİN ANLAYIŞI

2. ERİK ERİKSON'DA PSİKOSOSYAL GELİŞİM EVRELERİ VE DİN

Erik Erikson'un psikososyal gelişim ile öne sürmüş olduğu bu sekiz ana çatışma dönemi dini gelişim açısından da değişik şekillerde bir model oluşturmaktadır. Özellikle Martin Luther ve Mahatma Gandhi üzerine yazmış olduğu psikobiyografilerle bu analizlerinin dini hayatı anlamada faydalı bir araç olduğunu ortaya koymuştur. Bir analist olarak Erikson'a göre Luther üzerinde terapi yapılan bir vaka, bir hasta değil, sadece bazı şeyleri göstermek için kullanılan bir figürdür. Erikson dini bir figür olan Luther ile ilgilenmeye başladığı andan itibaren din ile ilgili tasvirlerini önemsemiştir. Ona göre psikoloji ve psikanalizde olduğu gibi başkalarına karşı gösterilen duygulara benzemeyen ruhun derinliklerinde hissedilen gerçeklikle ayrıntılı bir şekilde ilgilenmekte ve onu anlamlı kelimelere, imajlara, insan varlığını çevreleyen karanlığın ötesine giden kodlara anlayış ve kavrayış kapsayan bir ışığa dönüştürmektedir. Ona göre, varlığının gizeminde dindar olan insandaki din potansiyeli farklı dinlerde gerçekleşmiştir. İslam peygamberi Hz. Muhammed'in 'Her çocuk fitrat üzerine doğar. Daha sonra ailesi onu kendi dinine döndürür. Yahudi iseler onu Yahudi, Mecusi iseler onu Mecusi, Hristiyan iseler onu Hristiyan yaparlar'¹⁶⁰ hadisiyle tamamen örtüşmektedir. Dinler kimlik arayışında olanlar için bir ideoloji kaynağı olarak dikkat çekerken, genç bireyler de kendi kimliklerinin oluşumu için bir fikre ihtiyaç duymaktadırlar. Erikson Luther'in savunduğu fikirler veya onun sistematik düşüncesini etkileyen felsefelerle değil onu kimlik arayışına sürükleyen ortamla ilgilenmiştir. Bu da büyük oranda din olgusudur.¹⁶¹

Nesne ilişkileri teorisine benzeyen önemli bir yaklaşım ise Erikson'un benlik psikolojisidir. Psikososyal gelişimin sekiz evresi ile tanınan Erikson aynı zamanda günah hakkındaki fikirleriyle de tanınır. Dinin derin köklerini bebeğin anne ile

¹⁶⁰ Buharî, Kader, 3

¹⁶¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 115,116

arasındaki duyguda bulmuştur. Ona göre bebekliğe geçişteki bu bağlantı dinin Freud'un düşüncelerine göre olgun olmamasından değil bireyin en temel ihtiyaçları korkuları ve insanlığa dair özlemleriyle ilgili önemli bir işlevi yerine getirdiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca din güveni başarılı bir şekilde ortaya çıkaran egoyu ve gelişimin çocukluk safhasını evrenselleştirdiği gibi aynı zamanda bu yaşta ortaya çıkan gerekli gücü ve üstünlüğü de sağlar. Bunun yanında din dünyanın güvenilirliğine olan ortak bir inancı oluştururken aynı zamanda ortak şeytani kavramları ve güvensizliği de açıklar. Diğer bir taraftan dini gelenekler gelişimin son dönemi olan yaşlılık döneminde erdemi elde etmek için sosyal destek sağlanmasına yardımcı olur. Aynı zamanda bu yaşlılık döneminde olgunlaşmış formlar içerisinde ortaya çıkan nitelikli bir benlik, umut, istek, yeterlilik, vefa ve sevgi ile gerçekleşen bir bütünlük oluşturur. Bu durumda da düzen duygusu ve hayatın bütünlüğü yaşlı bireyin ölüm gerçeğini kabul etmesini gerektirir.¹⁶²

Bireyin psikososyal gelişiminin ifade edildiği bu sekiz evredeki benlik gelişimini arttıran kaynaklar arasında dini gelenekler içerisinde ifadesini bulan ve kişiler arası günlük değişimin değerini belirleyen dini ayinlere katılma farklı bir önem arz eder. Erikson'un düşüncelerine göre bu ayinlere katılma süreci dikkatli bir katılımı ve düzenli aralıklarla uygulandığında yüksek bir anlam duygusu ve mükemmel bir gereklilik hissiyle insan varlığının özel bir anlayışını muhafaza ederek itici ve aşırı kontrolü değiştirmede yardımcı olur. Öte yandan anne ve çocuk arasında günlük yapılan dini ritüellerde kaynağını bulan unsurlarla birlikte Erikson'un psikososyal gelişim evresindeki her bir dönem diğerleriyle birleşerek gelişir. Böylelikle yetişkin birey dini yaşamın doğru şeklini oluşturan her bir gelişim evresinde yer alan bazı yapılarını kendi iç dünyasında bütünleştirir. Kısacası Erikson dinin insanı olgunluğa ulaştırmada çok önemli bir rolü olduğu sonucuna varmıştır.¹⁶³

Erikson'a göre Tanrı tasavvuru ödipal dönem öncesi gelişmekte ve kökleri bebeğin annesiyle temel güveni içinde bulunur. Onun için dinin en temel kökleri anne çocuk ilişkisinde bulunmaktadır. Kişinin Tanrı tasavvuru bebeklik dönemi boyunca deneyimlenen anneye ait tüm nitelikleri taşımaktadır. Erikson dinin bebeklik dönemine uzanan bağlantısının dinin gelişmemişliğine değil, dinin insani ihtiyaçların hizmetinde

¹⁶² David Wulf, *The Psychology of Religion: An overview*, American Psychological Association, Washington 1996, s. 59

¹⁶³ Erikson, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History*, s. 67

olan doğasına delalet ettiği görüşündedir. Bu belki de çoğu kişinin niçin Tanrı'ya gerçek bir güven duyduğunu, önemli sınav ve sıkıntı hallerinde ondan yardım dilediğini açıklamaktadır. Güvenli bir ortamda Tanrı bir sevgi kaynağı iken güvensiz olan bir ortamda ise, intikamcı ve dayatıcıdır. Bir insanın Tanrı ile ilişkisi yaşam evreleri boyunca ona rehberlik eden bir süreçtir. Kişinin Tanrı tasavvuru ikili bir evrenin hangi yanının ağır bastığı ile ilgilidir. Hayatın önemli engelleri karşısında başarı ya da başarısızlık duygumuzu çoğu kez geniş ölçüde etkilemektedir. Hayatın son evresinde de Tanrı tasavvurumuz ahiret inancımıza göre şekillenmektedir. Ödül ya da ceza, lütuf ya da lanet inancı insanın hayat ve ölüm konusundaki en son bütünlük ve umutsuzluk duygularını geniş ölçüde etkileyebilmektedir.¹⁶⁴

Erik Erikson, kişilerin psikososyal gelişim evreleri içerisinde gelişimlerinin devam ettiğini iddia etmektedir. Bu dönemlerin bireylerin ahlaki, bilişsel ve dinî açılardan gelişimlerinde, olgunlaşma aşamalarında son derece etkili olduğu düşünülmektedir. Yetişkin bireyler, insanların en önemlisi de çocukların geçirmekte oldukları bu dönemleri dikkate alarak uygun bir şekilde bireylerle iletişim kurmaya çalıştıkları takdirde çok daha güzel sonuçlar, edinimler kazanacaklardır. Erikson'un insanın sekiz dönemden oluşan gelişim aşamaları teorisi bireylere din eğitimi verilirken kişilerin içinde bulunmuş oldukları dönemler ve onların özellikle de ihtiyaçlarına önem verilmesi yönünden çok önemli bir süreçtir. Erikson'un düşüncelerine göre psikososyal dönemler içinde bireyin gelişimi devam etmektedir. İnsanın kişilik özellikleri sadece hayatın ilk yıllarına bağlı olmaz ve kişisel gelişim tüm yaşam boyunca devam eder. Kişilerin gelişimlerinde hem sosyal çevrenin, hem de kişinin doğuştan getirmiş olduğu biyolojik kaynaklı birtakım özelliklerinin etkisi bulunmaktadır. Erikson'un düşüncelerine göre, bireyler yaşamları boyunca toplam sekiz gelişim aşamasından geçmektedirler. Her bir aşamanın kendisine ait değişik ve gelişimsel olan hedefleri bulunmaktadır. Birey her gelişim evresinde farklı bir kriz veya çatışma ile karşılaşmaktadır. Kişinin bu gelişim dönemlerindeki herhangi bir hedefini gerçeğe dönüştürebilmesi için, o döneme ait olan kriz kargaşa ya da çatışmalarla baş etmesi ve kısacası bunların üstesinden gelmesi beklenmektedir. Erikson, bireylerin bu tarz krizlerle baş edebildiği ölçüde çok daha sağlıklı bir kişiliğe sahip olabileceklerine

¹⁶⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrı'yı Tasavvur Etmek*, Çamlıca Yay., İstanbul 2011, s.130,131

inanmaktadır. Bu şekilde de kişi bir sonraki dönemde oluşacak olan gelişim aşamalarında krizlere karşı koyabilmek açısından sahip olması gereken özellikleri de kazanmış olmaktadır. Fakat bir aşamadaki krizle baş edebilme sırasındaki başarısızlık, daha sonraki aşamalarda da telafi edilebilir. Çevresel yönden uygun olan şartlar sağlandığı takdirde, yaşanmış olan başarısızlıkların kişilik gelişimi üzerindeki etkili olan izleri de yok olacaktır.¹⁶⁵

Erikson insanların doğumlarından ölümlerine kadar hayatlarının fiziksel ve psikolojik olarak olgunlaşabilmesi için sosyal etkilerle iç içe olmaları gerektiği durumunu ortaya koymuştur. Böylece de kuşaklar arasındaki iletişimin olumlu olmasını sağlayacak olan bu durum sağlıklı duygusal, sosyal, manevî ve bilişsel gelişimin ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır. Erikson'un iddialarının din eğitimi açısından da önemli bir tarafı vardır ki, bu gelişim evrelerinde gerçekleşen herhangi bir gelişimsel görevi tamamlamış olmak sosyal iletişime dayanmaktadır. İnanç gelişimi kişilerden tamamen bağımsız yaşamak ve kendisini topluma kişilere karşı soyutlamakla değil, kişiler arasında sağlıklı iletişim kurabilme sonucunda gerçekleşmektedir. Erikson'un fikirlerine göre; eğer anne babalar çocuklarının iyi şekilde yetişmelerini sağlayıp onları güzel bir şekilde yönlendirirlerse, bu durum karşılıklı bir döngü haline gelecek ve çocuklar da anne babalarına iyi bir şekilde bakacak onları hayata dair güzel bir şekilde yönlendireceklerdir. Diğer bir şekilde ifade edecek olursak eğer anne ve babalar kendilerini iyi yetiştirirlerse bu çocuklarına da yansıyacak doğal olarak onları da iyi bir şekilde yetiştireceklerdir.¹⁶⁶

Erikson'a göre gelişim evrelerinde kişiler arasında etkileşim bulunmaktadır. Çocukluk çağındakiler yetişkin kişilere, "güvenilir rol modeli" olarak ihtiyaç hissederler. Yetişkin kişiler çocuklara dinî değerleri, dini kuralları öğretmenin yanında kendi inançlarını ve inanç konusundaki fikirlerini de onlarla paylaşabilirler. Yetişkinliğe doğru hazırlık evresinde olan ergenler, aile içinde ve dışındaki rol modelleri bulmak isterler. Genç yetişkinler arkadaşlarıyla arkadaşlık, dostluk ve iyi ilişkiler kurmak istemektedirler. Ergenlik çağındaki kişiler kendilerine rehberlik yapacak kimselere ihtiyaç duymaktadırlar ve onlar da kendilerinden daha sonraki genç olan kişilere

¹⁶⁵ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s. 39

¹⁶⁶ James White, *Intergenerational Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, 1988, s. 96.

rehberlik yapmaktadırlar. Aynı şekilde ileri yetişkinlik döneminde bulunan kişiler de deneyimlerini kendilerinden daha genç olanlarla paylaşmak istemektedirler. Tüm bu tecrübelerle bakarak, Erikson'un sekiz dönemden oluşan psikososyal gelişim aşamalarını kişilerdeki dinî gelişime uyarlayabilmek mümkündür. Dini gelişim bakımından bu görüşleri ele alırsak, çocukların anne babalarıyla olan ilişki ve iletişimleri oldukça önemlidir ve kişilerin ilgilerinin, isteklerinin, ihtiyaçlarının yaşla değişebildiği sonucuna da ulaşabiliriz. Örneğin; Erikson'un düşüncelerine göre birinci evredeki çocuğa iyi bir bakım ile verilecek olan ilgi, sevgi, güven, çocukta daha sonra gelişebilecek olan dindarlığın temel yapı taşlarını oluşturacaktır. Tüm dinlere bakıp incelediğimizde Tanrı'ya yönelik belli zamanlarda çocuksu olan bir ifade ile boyun eğme, diz çökme ve secde etme gibi kişinin acizliklerini anlatan hareketler bulunmaktadır. Aynı zamanda dinlerde dua ve çeşitli ibadetlerde kötü düşüncelerin, davranışların itiraf edilmesi yer almaktadır. Allah ile kalpten kurulabilecek bir iletişim için büyük bir istek hissedilmesi ve kişisel güvenin en temelinde bir inanca, kişisel güvensizliğin ise kötü kavramıyla ifade edilen durumlara dönüşmesini sağlayan bir sezgi bulunmaktadır.¹⁶⁷

Buna ilaveten tüm dinlerin gelişmemiş olan şekillerinde olduğu gibi kişinin henüz gelişmemiş olan dinsel doğasında da Tanrı imgesine karşı işlenen karanlık eylemleri telafi etme, merhametli insan uğraşlarının iyiliğine yönelik inancı pekiştirme çabaları bulunmaktadır.¹⁶⁸ Güvenilir olan mevcut dünyanın güzellikleri ile gelecek olan öbür dünyada yer alan cennetin neşeyle dolu olması hayal edilebilecek olan çeşitli dünyalara doğru ümidin dini niteliği olarak belirtilmektedir.¹⁶⁹

Aynı şekilde “Temel güven duygusunun” sağlanmasını kapsayan ilk evrede, annenin bebeğe ihtiyacı olan huzuru verme durumuyla kişinin ileriki yaşlarda gelişecek olan inançlarında büyük bir tutarlılık oluşturabilmesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Erikson bireylerde ilk “dinî duyguların” edinilmesinin de bu evreyle ilgili olduğunu düşünmektedir Bu evrenin sağlıklı bir şekilde atlatılması, bireyde “umut” ve “uyum” duygularını da geliştirmektedir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Josef Corvelyn, Patric Luyten, “Psychodynamic Psychologies and Religion”, *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, The Guilford Press, New York 2005, s. 84, 85.

¹⁶⁸ Erikson, *Childhood and Society*, s.250

¹⁶⁹ Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, s. 96

¹⁷⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 55

Erik Erikson birçok klinisyenin dinsiz olmakla övündüğü halde çocukları dinsiz olmayan çok kişi gözlemlemiş olduğunu belirtmiştir. Bazı insanların bilimsel uğraş ve toplumsal durumlardan hayati bir inanç sistemi oluşturmaya çalıştıklarını belirtmiş ve bu durumun, inanmanın doğallığına işaret ettiğini söylemektedir. Fakat inancı sözde kalan kişilerin ise hem hayatlarında, hem de diğer bireylere karşı oldukça büyük güvensizlik duyacaklarını da ifade etmiştir.¹⁷¹

Başka bir şekilde ifade edecek olursak, yaşamın ilk dönemlerinde çocuğun ilk dini tecrübesi anne ve babasının sevgisi ile doğrudan ilgilidir. Bu aşamada çocuklarda iletişim durumu, güven ve ümit temeline dayanmaktadır. Bu evrede çok önemli olan güven duygusu kazanımı, umutların gelişebilmesinde oldukça kuvvetli bir unsurdur. Umut ve güven inancın içeriği ile ilgilidir. Umut inancın oluşumunda çok büyük önem taşımaktadır. Kişinin yaşamında umut olarak nitelendirilen şey, olgun inancın oluşmasına imkân sağlamaktadır. Bireyin dindarlığı anne babasına karşı duyduğu ve onlardan almış olduğu güvene kadar uzanmaktadır. Kişi anne ve babasına güven duymayı öğrenmiş olduğu süreçte Allah'a güven duymayı da öğrenmektedir.¹⁷²

Birinci evreyi din duygusu ile nitelendirebilen Erikson bu ikinci kriz dönemini de adalet duygusu ve toplumsallıkla ilişkilendirmektedir. Bu dönemde çocuk kendi isteklerinin yetişkinlere ait olan dünya düzeninde biçimlendirilmesini istemektedir. Çevresindeki yetişkinlerce yasalara saygılı bir şekilde iyi niyetli olan çocuğa çocukluk döneminde verilen özerklik yani bağımsız olma türü çocuğun sonraki yaşantısında oluşabilecek olan yersiz şüphe ve utanca dönüşmeyecektir. Bu şekilde çocukta oluşan ve yaş ilerledikçe değişime uğrayan özerklik duygusu ekonomik ve siyasi hayatta adalet duygusunun devamına hizmet ettiği gibi döngüsel olarak kendisine de hizmet verecektir.¹⁷³

Otonomi bireyin kendi davranışlarını düzenleme ve bu davranışlara yön verme konusunda bir ölçüde bağımsız oluşu olarak adlandırılmaktadır. Diğer aşamada da kendi davranışlarının kendisine ait olduğunun farkına varmaya başlayan çocuk için otonomi, oldukça önemli bir faktördür. Günümüzde bazı kurumlara ait kanunlar bireylerin istekleri ile başkasının isteklerini dengelemektedir. Aynı şekilde dinde de bazı kuralların

¹⁷¹ Erikson, *Childhood and Society*, s. 251

¹⁷² Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 119

¹⁷³ Erikson, *Childhood and Society*, s. 255

kişinin Allah'la olan ilişkilerini düzenlemesi söz konusudur. Bireyin iradesinin gelişebilmesi için hem diğer insanlarla hem de Allah'la ilişkilerini geliştirmesinde kişilik oluşumu önemlidir. Kişi bu evrede iken daha özgür olabilmeyi öğrenmektedir ve tüm öğrenilenler birey için diğer kişilerle karşılıklı olarak yardımlaşma ve dayanışma konusunda bir ana öge oluşturmaktadır.¹⁷⁴

Kendi davranışlarının farkına varma olarak tanımlanmış olduğumuz otonomi aşamasındaki çocuk için günlük hayatta Allah'ın isteklerinin farkına varma da oldukça önemlidir ki bu noktada vicdanın yeri büyüktür. Yapılan birçok araştırma, daha sonraki yaşlarda çocukların tüm insana ait yeteneklerinin Allah'ın bir hediyesi olduğunun farkına vardıklarını ortaya koymaktadır. Bu yönden çocuk kendisine ait olan yeteneklerini nasıl kullanması gerektiği ile ilgili karar noktasında, din çerçevesinde yetişkinler tarafından bilgilendirilmelidir.¹⁷⁵

Erikson kişinin vicdanının dinî duygu gelişim döneminde özellikle de Yaradan ile olan ilişkilerinde oldukça önemli etkileri olduğunu düşünmektedir. Üçüncü dönemde de çocuğun yaşamda çok fazla şeyi keşfetmesiyle birlikte vicdan duyguları gelişmeye başlamıştır. Dini yönden vicdanı tanımlamak istersek eğer, kişinin başkaları ile iletişim halindeyken onun Allah ile olan kalbi bir iyilik duygusu içinde olması anlamına gelmektedir. Erikson'a göre yaşamdaki en büyük çatışmalardan biri üst benliğin modeli ve yöneticisi durumundaki ebeveyne onların artık çocuğun kendisinde bile hoş göremeyeceği günahları herhangi bir şekilde işleyip gizlemeye çalışırken yakalandığı zaman duyulan nefrettir. Bu durum çok güçlü bir üst benlik gelişimine neden olup ileride ya hep ya hiç tarzında düşünme ve çevresindekileri kendi ahlak kalıpları içerisine girmeye zorlama gibi davranışlara sebep olabilmektedir.¹⁷⁶

Çocuk yaşı ilerledikçe yoğun bir merak dönemine girdiği ve çevresinde olup bitenlerle ilgilendiği zaman anne babasının yetersizliklerini, her şeye güçlerinin yetmediğini gözlemleyerek farkındalık oluşturur ve bunun sonucunda bir dini kriz yaşar. Bu süreçte çocukların sordukları soruların gerisinde hem öğrenme arzusu hem de yetişkinlerin bilip bilmediklerini deneme arzusu vardır. Bu deneme zarfında

¹⁷⁴ Peter Marr, *Development of an Intergenerational Curriculum for Christian Education Ministry in the Church, The Eastern Baptist Theological Seminary*, Bell Howel Information Company, USA 1990, s. 19.

¹⁷⁵ Erikson, *Childhood and Society*, s. 341

¹⁷⁶ Erikson, *Childhood and Society*, s.257

yetişkinlerin yanıldıklarını gören çocuk, bir zihin krizi geçirir ve bu kriz ondaki ana baba dininin yıkılmasına ve ilahi dinin ortaya çıkmasına vesile olur. Çocuk artık daha güçlü, daha büyük ve anne babasının da inandığı, sığındığı bir varlığa inanma ihtiyacı hisseder.¹⁷⁷

Bu arada çocuklarda altı farklı türde Allah anlayışından bahseden Köylü, bunları; arkadaşça ve dostça, kızgın ve canı, gökyüzünde ve uzak bir yerde müphem, tutarsız iki yönlü ve hayalperest, kral, Süpermen, terapist, şifa verici ve iyileştirici Allah anlayışı olarak sıralamakta ve hepsini de aile içerisinde anne babanın duruşuyla irtibatlı olarak açıklamaktadır. Sözgelimi Allah'ı şifa verici ve iyileştirici bir Tanrı olarak algılayan çocukların ailelerine bakıldığında onların çoğunlukla terepatik bir aile ortamından geldikleri görülmektedir.¹⁷⁸

Yine aynı şekilde Martin Luther'in Tanrısı öfkeli bir yargıç olarak bilmesi, anne ve babasının kendisine uygulamış oldukları şiddetle doğrudan alakalıdır. Nitekim Erikson buradan hareketle Luther'in Tanrının adaletini sorgulayacak bir dini patlama noktasına varmasını anne ve babası ile irtibatlandırarak açıklar.¹⁷⁹

Bireyin kendisini özgür hissetmesi ve kendisine ait yeteneklerinin farkına varması, yeterlilik duygularının kişinin içinde dengelenme durumu, cinsel kimliğinin oluşması ve samimi ilişkilere eğilimli olma durumları, büyük oranda birçok insan için kendisinin Yaratıcı ile güzel bir bağ ve ilişki içinde almasını sağlamaktadır.¹⁸⁰

Gelişen bir şekilde çocuğun bireysel yeteneklerinin farkına varması, kendisinin sahip oldukları konusunda bilinçlenme durumu söz konusudur. Dördüncü evredeki çocuk artık okul aşamasındadır ve çocukta artık kendi yeterlilik duygusunun gelişmesi durumu da mümkündür. Gözlemlene ve katılma isteği oluşan çocukta, "hayatın anlamını" kavraması bakımından birçok fırsatlar sağlar. Bu farkına varma durumu ile inanan kişinin, kendisine tüm bu yetenekleri ve özellikleri veren Allah'a yönelmesine sebep olmaktadır.¹⁸¹

¹⁷⁷ Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini inanç*, s. 145

¹⁷⁸ Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini inanç*, s. 147

¹⁷⁹ Erikson, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History*, s. 63

¹⁸⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, s. 95.

¹⁸¹ Erikson, *Identity Youth and Crisis*, s. 139

Diğer evre olan beşinci aşama bireyin kimlik kazanımı noktasında oldukça önemlidir. Kişinin hayatında kişisel kimliğini oluşturma çabası içinde olan ergenlik aşamasındaki genç açısından da bu durum önemli bir yere sahiptir. Kişi bu dönemde kişiliğini başkalarıyla ve sonsuz ve tek varlık olan Allah ile ilişkileri sonucunda oluşturmaktadır. Güven ve umut maddeleri bu evrede, kimlik oluşumu ile ilgili yeniden ortaya çıkmaktadır. Bireyin yaşamının dinî yönünü ve oranını oluşturmada etkili olan fikirlerin benimsenmesi, kişilik oluşmasında oldukça büyük bir öneme sahiptir.¹⁸²

Erikson bireye ait olan fikirlerin, düşüncelerin ve çeşitli ideolojilerin dinî uyumu da içine aldığını düşünmektedir. Buradan hareketle kitaplarında ele almış olduğu Mahatma Gandhi ve Martin Luther karakterlerinde bahsettiği konulara bakılarak bireyin Allah ile ve kendisi ile olan ilişkisi sonucu yeni ve farklı bir düşünceye ulaştığı fikrinin gerçek olduğunu iddia etmektedir.¹⁸³

Ergenlik dönemin içindeki kişilere verilen bilgilerin kişisel kimlik kazandırma şeklinde olması bu dönem için oldukça önemlidir. Bu konuda da kişisel kimliklerinin bir bölümü olarak “dinî bir ölçü”ye sahip olma durumu ergen bireyler için oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Öncelikle kişiliğin bu dinî ölçüsü, yaşam boyu devam etmektedir.

Bu dönemde ayrıca gençler başkalarına sadık kalmak istedikleri gibi başka bireylerin de kendilerine sadık kalmalarını istemektedirler. Belli ideolojileri onaylayıp farklı bakış açılarını benimsemeleri arkadaş gruplarına katılmaları onlarda sorumluluk, görev ve güven duygularına katkıda bulunmaktadır. Bu tarzdaki sadakat deneyimleri bireyleri kendileri için önemli bir güç kazanacak olan Tanrı imgesiyle ilgili yönelmelerle desteklerini hissedecekleri toplum bireyelerine karşın ilgilerini koruyup sürdürmelerini sağlamaktadır. Erikson’a göre burada dini inançların dini davranışların hizmetinde olması gibi dini davranışların da dini inançların hizmetinde olduğu bir bütünleşme durumu söz konusudur.¹⁸⁴

Altıncı evredeki genç yetişkin bireyler için ise, sevgi oldukça önemli bir unsurdur. Bu aşamada kurulmuş olan yakın ilişki, insan sevgisinin ve din kardeşliğinin

¹⁸² Marr, *Development of an Intergenerational Curriculum for Christian Education Ministry in the Church*, s.28.

¹⁸³ Erikson, *Young Man Luther*, s. 22.

¹⁸⁴ Erikson, *Insight and Responsibility* s. 125

de çok daha fazla derin bir şekilde hissedilmesine ve geliştirilmesine olanak sağlayacaktır. Aynı şekilde sevgi, saygı, kardeşlik, dostluk gibi kavramlar tüm inançların da temelini oluşturmaktadır. Genç bireyler bu dünyada Allah'a kişisel bağlılığın ne demek olduğu konusunu daha güzel bir şekilde tecrübe etmektedirler. Bu durum, aynı zamanda kişiler için üretkenliğin geliştirilmesinde de büyük önem arz etmektedir. Bu evrede eğitimle ilgili tüm çabalar; onlara zamanlarını, yeteneklerini ve bunları her şeyi yaratan varlık için kullanmadaki görevlerini de hatırlatacaktır.¹⁸⁵

İlk yetişkinlik dönemlerinde kişi için, “kendi beklentilerimi nasıl, ne şekilde gerçekleştiririm?” veya “ben nereye doğru gidiyorum?” soruları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu evrede bireyin insanî değerlere ve o değerlerin toplumdaki niteliklerine karşı artan bir ilgi durumu söz konusudur. Ahlakî kurallar basit bir şekilde mutlak ve değişmez uygulanması kesin, zorunlu olan kurallar olarak değil, bunun tam tersine daha çok kişisel değerlendirme ve hayatta edinilen tecrübelerle göre algılanmaktadır. Bu yüzden de ilk yetişkinlik döneminde diğer bireylerin özel durumlarına karşı kişisel ilgiler artar. Genç birey hastaya, fakire ve düşküne karşı büyük ilgi duymaya, çeşitli duygular beslemeye ve kendisinden daha çok önem vermeye başlamaktadır. Bu evrede hem kişilere, hem de tüm insanlığa karşı empatinin artmasına doğru bir ilgi oluşmuştur.¹⁸⁶

Birçok araştırma 30 yaş civarındaki, kişilerin yeni bir hayat evresine girdiğini göstermektedir. Bu evredeki kişiler kendi çocuklarına örnek olma ve onların da ibadetlerini yerine getirmelerini sağlamak için, dinî vecibeleri yerine getirme konusunda kayıtsız kalmayarak bu konuya büyük önem göstermektedirler.¹⁸⁷

Erikson'un psikososyal gelişim evrelerinin en sonuncusu ise bireyin yaşlılık dönemini içermektedir. Bu evrede din; bireylere bütünlük kazandırmada yardımcı olmuştur. Benlik ve kişilik bütünlüğü duygusu bireyin kendisi, diğerleri ve Allah'la iyi ilişkiler içinde olması anlamına gelmektedir. Birey Allah ile olan uyum bütünlüğünü

¹⁸⁵ Marr, *Development of an Intergenerational Curriculum for Christian Education Ministry in the Church*, s. 25.

¹⁸⁶ Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yayınları, Samsun, 2000, s. 138.

¹⁸⁷ Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, s. 140.

sağlayabilecektir. Son dönemde artık daha önceki evrelerde elde edilen değerler ve unsurlar bütünlük ve anlam kazanmıştır.¹⁸⁸

Gelişim aşamalarının en son evresinde benlik bütünlüğüne ulaşan yaşlılar, başkası olmadan “ben” olamam, başkalarıyla paylaşmadan da “biz” olamayız görüşlerini benimsemektedirler. Bu görüş ileri yaş döneminin umududur. Yaşlılık evresindeki “benlik bütünlüğü” duygusu ile bebeklik dönemindeki “güven duygusu” birbirine çok bağlı ve çok benzemektedir. Erikson, bu nedenle büyük anne ve büyük baba durumunda olan yaşlıların, gençlerin yaşamlarında çok önemli rollerinin olduğunun önemini vurgulamaktadır. Erikson, gençlerin kendilerine güveninin yaşlıların hikmeti ve bütünlüğüne dayandığı görüşünü benimsemektedir. Yaşlılar toplumda hikmet sahibi bilge kişiler olarak kabul edildikleri için, eğer yaşlılar “sağlıklı ölüm”den korkmuyorlarsa ve bütünlüğe sahip olabiliyorlarsa genç bireyler de hayattan korkmayacaklardır.¹⁸⁹

Daha önceki evrelerin başarılı bir şekilde tamamlanmamış olması sonucunda bile olsa bu dönemde umutsuzluk duygusu ön plandadır. Umutsuzluk olarak nitelendirilen durum ise, geride kalan hayatın artık çok az bir süre olmasına dair bir duygudur. Hayat artık bitmek üzeredir ve onu yeni baştan yaşama şansı asla yoktur. Bu sebeple de ölümün tanımı korkunç bir son olarak adlandırılmaktadır. Erikson bu durumda ise; dindar olan kişinin yaşamında bu krizi yaşamayacağını ifade etmektedir.¹⁹⁰

Kendi benliğini ve bütünlüğünü tam olarak oluşturmuş olan kişi sonrasında da Allah ile olan bütünlüğünü tamamlamıştır. Benlik bütünlüğüne ulaşmış olan birey de sonucu kesin bir şekilde belli olan gelecekte, yani ölümden, ölüm duygusundan korkmayacaktır. Benlik bütünlüğü duygusu yönünde eksik olan birey ise; yaşamının iyi geçmemiş olduğu duygusu, yeni baştan yaşama isteği, özlemi ve ölüm korkusu içindedir. Ölüm korkusunun içinde, kişinin tek, bütün bir yaşamı ve oluşunu kabul edememiş olması vardır.¹⁹¹

¹⁸⁸ Erikson, *İnsanın sekiz Evresi*, s.99.

¹⁸⁹ Joan Erikson, *Life Cycle Completed*, Norton Company Press, Newyork 1982, s. 41.

¹⁹⁰ Erikson, *İnsanın Sekiz çağı*, s.22.

¹⁹¹ Orhan Öztürk, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, Nobel Tıp Kitapevi, Ankara,2008, s. 120

Erikson'a göre bütünlük duygusuna sahip olan yaşlı birey, ölümü huzurlu ve büyük bir ağırbaşlılıkla hayatımızın doğal bir sonucu olarak görecektir ve karşılayacaktır. Bu duygulara sahip olan yaşlılar daha önceki evreleri oldukça sağlıklı geçirilmiştir. Yeni baştan keşke yaşayabilseydim tutkusu olmaması sebebiyle yaşlılık ona bir huzur sağlamaktadır. Üretmiş olduklarından yaşadıklarından hoşnut ve huzurlu olan yaşlılar daha genç kişilerle olumlu ilişkiler içinde bulunmaktadır.¹⁹²

Erikson'a göre kişi aynı zamanda bütünlüğü yakalayabilmek için başta din olmak üzere siyaset, ekonomik düzen, teknoloji, aristokrat yaşam, sanat ve bilim konularında ilgili olarak bu konularda başı çekenlerin izleyicisi olmanın yollarını bilmelidirler. Böylece benlik bütünlüğü izleyicilik yoluyla katılımın yanında önderlik sorumluluğunun benimsenmesine de izin veren duygusal bir bütünlüğü gerektirmektedir.¹⁹³

Din konusunda eğitimci kişiler “benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk” aşamasında olan yaşlı kişilere hayatın gerçek sebebi olan Allah'la bir olma amacını hatırlatma ve bütünlük ihtiyaçlarını sağlamada onlara yardımcı olmalıdırlar. Ayrıca onlara gelecek olan hayata hazırlanmada yardımcı olacak bilgiler vermeli ve rehberlik etmelidirler. Öncelikle Erikson her bir dönemde bulunan bireyleri, diğer dönemdeki bireylere bağlayan bir takım ilişkilere ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır. Her evredeki bireyler arası ilişkilerin ahlakî değerler, ilgiler ve önemlerle yönlendirilmesi gerekmektedir.¹⁹⁴

Erikson'un gelişim evrelerinde yaş dönemleri, kişilerin olgunluğa ulaşma konusunda birbirlerinin olumlu etkilerine ihtiyaç duymaktadırlar. Çocuklar kendilerine rol model olabilecek özelliklerdeki yetişkin bireylere ihtiyaç duymaktadırlar. Yetişkinler de; çocuklara güzel bir iletişim ve ilişkileri yoluyla ahlakî, dinî inançları öğretmekle kalmayarak aynı şekilde ahlakî ve dinî değerleri birbirleriyle paylaşabilmelidirler. Ergenlik aşamasındaki bireyler genellikle, yetişkinliğe hazırlanmak için aile dışından modellere ihtiyaç duymaktadırlar. Anne ve babalar da dostluk ve arkadaşlık ilişkilerine önem vermelidirler. Onlar da aynı şekilde kendilerinden ileri yaşta olan bireylerin rehberliğine ihtiyaç duyarak kendilerinden daha

¹⁹² Öztürk, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, s. 122.

¹⁹³ Erikson, *Childhood and Society*, s.269

¹⁹⁴ Erikson, *Young man Luther*, s.197

genç olan bireylere rehberlik yapmaktadırlar. Yetişkin bireyler hayat tecrübelerini başkalarıyla, özellikle de genç bireylerle paylaşma ihtiyacı hissetmektedirler. Geçmişte yaşanan ve gelecekteki yaşanacak olan ümit ve ümitsizliklerimizi hayat tecrübeleri ile dengede tutabilmek çok önemlidir. Yaşlıların hayat deneyimlerini gençlerle paylaşması ve toplumdan sosyal yardım alması da bu noktada çok büyük önem taşımaktadır.¹⁹⁵

Erikson'un gelişim evreleri anlayışı din açısından kişilerin ihtiyaçlarına cevap vermesi gerektiği anlayışıyla da uygunluk göstermektedir. Kişilerin istekleri ve ihtiyaçları görmezden gelinmemesi gereken güçlü ve motive edici bir unsurdur. Bu durumda da kişilerin ihtiyaçları doğrultusunda bilgi, beceri ve davranış kazandırmak için onların bireysel, kurumsal ve toplumsal ihtiyaçlarının öncelik sırasına göre belirlenmesi önemlidir. Erik Erikson çocukluk ve yetişkinliği farklı evreler olarak görmesi sebebiyle gelişim psikolojisi anlayışına yenilikler katmıştır. Eski dönemlerde çocukların gelişim psikolojisi ile ilgilenen uzmanlar, yetişkinlerin gelişim özelliklerini ve dönemlerini göz ardı etmişlerdir. Fakat günümüzde uzmanlar yetişkinlerin gelişim evrelerine önem vermektedirler. Psikososyal yaklaşım hayat döngümüze farklı bakış açılarından yaklaşmakta ve hayatımızda farklı bir vurgu oluşturmaktadır.¹⁹⁶

Ayrıca Erikson son çalışması olan ve son evreyi geniş şekilde içeren 'Tamamlanan Yaşam Döngüsü' isimli eserinde bireysel evrelerin tanımlarını genişletmiş güvensizliğe karşı güven gibi prensibine çok daha az vurgu yapmış her bir evrenin bütünleyiciliğine çok daha fazla önem vermiştir. Örneğin, güvensizliğin çocukluk döneminde ortaya çıkmasına karşılık ümit güven kazanma mücadelesinden ortaya çıkmakta ve güvenin güvensizliğe karşı tamamıyla bir zafer kazanma durumu da beklenmektedir.¹⁹⁷

Genel olarak özetlenecek olursa eğer; Erikson'un tüm fikirlerine göre kişisel gelişimin tüm evreleri dini nitelik taşımaktadır. İlk evrede geliştirilen güven şekli inancın temelini oluşturmaktadır. Bağımsızlık ve yeterlilik duygularının uygun bir şekilde dengelenmesi cinsel kimlik ile samimi ilişkilere öncülük etmekte bunların her ikisi de büyük oranda birçok kişi için kendilerini Tanrı ile ilişki içinde görmüş oldukları

¹⁹⁵ Erikson, *İnsanın Sekiz Evresi*, s.171

¹⁹⁶ İbrahim Gürses, M. Âkif Kılavuz , "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 2 Bursa 2011, s.165,166.

¹⁹⁷ Erikson, *The Life Cycle Completed*, s.102

çeşitli yolları belirlemektedir. Aynı şekilde, kimlik ve yakınlık kurma da gelecek nesillerin dini inanç ve davranışlarını nasıl şekillendirecekleri üzerinde önemli etkiler oluşturmaktadır.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Joseph Byrnes, *The Psychology of Religion*, The Free Press, New York 1984, s.129

SONUÇ

Bu çalışmada Erik Erikson'un birey ve din anlayışı sistematik bir biçimde incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma süresince Erikson'un kendi eserleri öncelikli olarak kullanılmış, birinci elden kaynaklarla tez yapılandırılmaya çalışılmıştır. Erikson, insandaki gelişim dönemlerini psikoseksüel değil psikososyal gelişim evreleri olarak adlandırmakta ve bu evreleri sekiz aşamadan oluşturmaktadır. Erikson, sosyal çevrenin kişilik gelişimi üzerindeki etkilerini incelerken, Freud psikoseksüel yaşamın kişilik gelişimi üzerindeki etkisini araştırmıştır. Erikson'a göre bir dönemde yaşanan olumlu ya da olumsuz bir durum, kendinden sonra gelen dönemleri de aynı doğrultuda etkilemektedir. Dönemler birbirleriyle bağlantılıdır. Kişinin doğasında sevgi, kendini gerçekleştirme gibi özellikler vardır, her çocuk kendini gerçekleştirebilecek nitelikte dünyaya gelmekte, ancak birey sosyal çevreden etkilenecek gelişim şekli değişmektedir.

Freud'a göre kişilik çok istikrarlıdır ve asla değişkenlik göstermemektedir. Özellikle de orta ve ileri yetişkinlik dönemlerinde kişilik üzerinde değişiklik olmamaktadır. Erikson, psikolojik büyümenin, gelişme ve olgunlaşmanın bütün hayat süresince devam ettiğini iddia etmektedir. Freud, Erikson gibi tüm yaşamı değil, doğum ile ergenlik sonuna kadar olan kritik dönemleri incelemiştir. Freud'un düşüncelerinin tam tersine bir dönemdeki aksaklıklar bir sonraki dönemleri kesinlikle etkilememekte ve bu kritik dönemler birbirlerinden bağımsız olarak yaşanmaktadır.

Erik Erikson, Sigmund Freud, Alfred Adler ve Carl Gustav Jung'un kuramları birbirlerine oldukça yakın ve psikanalitik yaklaşımı, psikanalizi savunmaktadırlar. Bu sebeple dört farklı kişilik ve dört farklı kuram olarak değerlendirildiklerinde, özellikle de bu dört kuramcıya genel olarak bakıldığı zaman bu kişilerin iddia etmiş oldukları fikirlerin genel çerçevede kendilerine ait olan yaşamları, geçmişleri ve tecrübeleri konusunda farklı teoriler ortaya çıkarmış oldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durumda bu kuramcılarının hepsi de kendi özel hayatlarından, geçmişlerinde yaşamış oldukları özellikle de çocukluk yıllarında edinmiş oldukları tecrübelerden yararlanarak kuramlarını oluşturmuşlardır. Her bir kuramcı kendi hayatına göre farklı bir bakış açısı edinerek bunu savunmaktadır. Burada diğer kuramcılara göre Erik Erikson oldukça farklı bir bakış açısına sahip olmuş, yaşamı sadece ilk çocukluk, ergenlik yılları

arasında kısıtlamamış bunun tam aksine gelişimin bu yıllardan ziyade yaşam boyunca devam ettiğini ve sosyal çevreye ve yaşama göre şekillendiğini iddia etmiştir.

Erikson'un psikososyal gelişim teorisi içerisinde yer alan Aşamalı Gelişim Süreci, Ego Kimliği, Sosyal Kimlik, Ego Bunalımı ve Moratoryum gibi kavramlar kısa bir şekilde tanımlandığı zaman bu noktada en önemli kavram kimlik kavramı olmaktadır. Kimlik kavramı, Erikson'un psikososyal gelişim kuramı içinde ele alınmaktadır. Erikson bireyin ve toplumsal kültürün özünde yer alan kimlik oluşum süreciyle ilgilenmiştir. Bu noktada kimlik çeşitlerine de kısaca değinilmektedir. Erikson'a göre kişilik çevreyle iletişim süreci içinde yaşam boyunca gelişmektedir. Erikson, kuramında bütün yaşam döngüsünü gelişimsel dönemler biçiminde tanımlanmakta ve kimliğin yapılanmasında en kritik dönemin ergenlik dönemi olduğunu öne sürmektedir. Erikson, kimlik oluşumunu psikolojik, toplumsal, gelişimsel ve tarihsel nitelikler arasındaki ilişki olarak tanımlamaktadır.

Erikson'un psiko sosyal gelişim evreleri sekiz aşamada, bu evreler içerisinde yaşanan çatışmalarla birlikte sekiz ayrı bölümde detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bunlar: 1. Temel güvene karşı güvensizlik- bebeklik, 2. Özerkliğe karşı utanç ve şüphe-erken çocukluk, 3. Girişimciliğe karşı suçluluk duygusu-erken çocukluk, 4. Çalışkanlığa karşı aşağılık duygusu- geç çocukluk 5. Kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası-ergenlik, 6. Yakınlığa karşı yalıtılmışlık- genç yetişkinlik, 7. Üretkenliğe karşı durgunluk-orta ve geç yetişkinlik, 8. Bütünlüğe karşı umutsuzluk- yaşlılık dönemi ve bunalımları olarak iki zıt kutuptan meydana gelmektedir. Burada biri olumlu diğeri olumsuz olan bu iki kutup noktasının olumsuz olanların çekirdek olarak varlığını devam ettirmesiyle beraber olumlu niteliklerin olumsuz olanlara karşı galip gelmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. İlk evre olan temel güvensizliğe karşı güven, adından da anlaşılacağı gibi bebek ile anne arasında gelişen ilk güvenin doğması sonucu annenin bebeğe ait bazı ihtiyaçları doğru şekilde gidermesi sonucu bebeğin anneye büyük bir güven duyması durumudur. İkinci evre olan utanç ve şüpheye karşı özerklik ve bağımsızlık olarak adlandırılmaktadır. Bu evrede çocuk hareket, hal, tavır ve davranışları sebebiyle kesinlikle utandırılmamalıdır. Özellikle utanç ile karşılaşan çocuk bağımsız davranamayacak ve ileriki yaşlarda etrafındaki insanların kendisini sürekli kontrol ettiği şeklinde paranoit yapı geliştirebilecektir. Suçluluk duygusuna karşı girişim olan üçüncü evrede bir önceki dönemde kazanılan bağımsızlık duygusuna ek

olarak bir göreve girişme, onu tasarlama ve uygulama şeklinde kendisini göstermektedir. Rol kargaşasına karşı kimlik duygusu olan diğer evrede daha önceden kazanılan tüm aynılık ve süreklilik olayının az çok sorgulandığı, kişilerin kendilerini ne olarak hissettikleri toplumun ise onları ne olarak gördükleri anlamında irdelenmiştir. Yalnız kalmaya karşı yakınlık kurma şeklinde gelişen altıncı evrede genç yetişkin bu aşamaya kadar insanlarla bir araya gelme isteği bu aşamada ise dost ve eş ilişkileri gibi daha sıcak ilişkilere dönüşmektedir. Duraklamaya karşı üretkenlik olan yetişkinlik evresinde kişi tamamen kendisini üretici olarak görmek ister ve bu üretimi sayesinde diğer nesillere faydalı olabilmesi, kendisine büyük haz vermektedir. Son evremizde ise, umutsuzluğa karşılık benlik bütünlüğü arasındaki zıtlığın krizi yaşanmaktadır. Bu evreye kadar gelmiş olan kişiler hayatlarının her safhasını irdeleyerek ya hayatından pişmanlık duyarak umutsuzluk yaşamakta ya da benlik bütünlüğüne ulaşabilmiş olan mutlu kişilerdir.

Psikososyal gelişim evreleri ile bireylerin din duyguları arasındaki ilişkinin ne yönde geliştiğine bakacak olursak, bu konuyla ilgili olarak da din duygusunun ilk çocukluk dönemlerinde başlamış olsa da gerçek anlamda dini uyanma ve ona bağlı heyecanlanmalar daha sonra ortaya çıkmakta, ergenliğe yakın yıllarda kendini göstermektedir. Bazı psikologlara göre din duygusu ilk olarak on iki yaşında uyanmakta, bazılarına göre ise, bu dönemi 7-14 yaşları arası olarak belirtilmektedir. Tüm bu din duygularının belirtisi ise yaratılış, kâinat, dünyanın ve insanın kökeni gibi konular üzerinde derin düşüncelerin başlamasıdır. Bireyde oluşan dini yaşam, ergenlikten önce ve sonrasında farklı görünümlere sahiptir. Bu dönem üç aşamada irdelenmiş 7-12 yaşları arasındaki evreyi “taklidi iman” dönemi, ergenlik aşamasını kapsayan ikinci evreyi “buhranlı iman” dönemi ve ergenlik döneminden sonraki evreyi de “kişiselleşmiş iman” dönemi olarak adlandırabiliriz.

Erik Erikson’un yaşam boyunca devam eden psikososyal gelişim evreleri çerçevesinde dini inancın etkileri onun tutum ve davranışlarında gözlenebilmektedir. Ona göre gelişim evrelerinin tümü dini bir nitelik taşımaktadır. İlk evrede kişide oluşan güven şekli dini inançlarımızın da temel noktasını oluşturmaktadır. Güven unsuru ve inanç unsuru burada çok büyük önem taşıyan iki unsurdur. Birey anneye ya da onun bakımı ile ilgilenen kişiye ne ölçüde güven duyar ise, ilerleyen dönemlerde bu güven duygusu inanç sisteminde de güvenli ve sağlam adımlara dönüşecektir. Bu kişi inanmış

olduğu Yaraticıya ve dini inançlara güven duyacaktır. Bağımsızlık duygusunun yeterli oluşu samimi kişisel ilişkilerimize etki edecektir. Bu etki Tanrı ile olan ileriki yaşlardaki bağımıza ve ilişkimize de yansıyacaktır. Bu noktada özellikle ilk evre birey için çok önemlidir. Nitekim yaşam güven ile başlamaktadır. Böylece çocuğa ilk evrelerde bakımla verilen güven, anne ile bebeğin arasında kurulan saf bağ kişinin ilerideki yaşlarında gelişecek olan dindarlığının temel yapı taşıdır. Kimlik ve yakınlık kurma kavramları da bireylerin dini inanış ve davranışlarının nasıl biçimleneceği konusunda oldukça önemli bir yere sahiptir. Birey anne ve babasına güven duyduğu ölçüde Tanrıya güven duymakta, ebeveyn ile sorun yaşıyor ise, ceza verici lanetleyici bir Tanrı algısına sahip olmaktadır. Algılar güvene bağlı olarak gelişmektedir.

Erikson bir diğer dönemi de adalet duygusu ve toplumsallıkla ilişkilendirmiştir. Bu evrede çocuk kendi isteklerinin anne ve babasına ait olan dünya düzeninde biçimlendirilmesini istemektedir. Çevresindeki kişilerce yasalara saygılı, iyi niyetli olan olarak yetiştirilen çocuğun çocukluk döneminde kazanmış olduğu özerklik türü, çocuğun ilerideki yaşamında da şüphe ve utanca dönüşmeyecektir. Kişinin kendisini özgür, bağımsız hissetmesi ve kendi kişiliğini kazanarak davranışlarına yön vermek istemesi bu dönemde oluşmaktadır. Kişi kendi hareketlerini kontrol etmek istemektedir ve aynı şekilde dinde de bazı kuralların kişinin Allah'la olan ilişkilerini düzenlemesi durumu vardır. Bu evrede daha özgür olabilmeyi öğrenmektedir ve bu öğrendikleri ileride birey için diğer kişilerle karşılıklı olarak yardımlaşma ve dayanışma konusunda bir etki alanı oluşturacaktır.

Bir diğer evrede çocuğun hayata dair çok fazla şeyi keşfetmesiyle birlikte vicdan duyguları gelişmeye başlar. Çocuk büyüdükçe müthiş bir merak dönemine girdiği ve çevresinde olup bitenlerle ilgilenerek bir çeşit dini kriz yaşar. Bu dönemde çocukların sordukları soruların ardında öğrenme isteği vardır. Çocuk artık daha güçlü, daha büyük ve anne babasının da inandığı, sığındığı bir varlığa inanma ihtiyacı hissetmektedir. Çocuk Tanrı'yı arkadaşça, dostça, kızgın, canı, gökyüzünde ve uzak bir yerde, tutarsız, iki yönlü, hayalperest, kral, Süpermen, terapist, iyileştirici olarak çeşitli şekillerde anlamlandırmakta ve hepsini de aile içerisinde anne babanın tavrıyla bağlantılı olarak algılamaktadır. Örneğin, Allah'ı şifa verici ve iyileştirici bir Tanrı olarak algılayan çocukların ailelerine bakıldığında onların çoğunlukla terepatik bir aile ortamından geldikleri görülmektedir. Dördüncü dönemdeki çocuk artık okul aşamasındadır ve

çocukta artık kendi yeterlilik duygusunun gelişmesi durumu da mümkün olmaktadır. Çocuk kendisine ait olan özellikleri keşfetmesiyle beraber bu özelliklerin kendisine Tanrı tarafından verilmiş olduğunu algılamaktadır.

Beşinci evre de bireyin hayatında kişisel kimliğini oluşturma çabası içinde olan ergenlik aşamasındaki genç açısından bu durum çok önemlidir. Bu dönemde birey kişiliğini başkalarıyla ve Allah ile ilişkileri sonucunda şekillendirmekte, güven ve umut kavramları bu dönemde de, kimlik oluşumu ile ilgili tekrar ortaya çıkmaktadır. Bireyin yaşamının, dinî yönünü oluşturmada önemli olan düşüncelerin benimsenmesi, kişilik oluşmasında oldukça büyük bir etkidir.

Altıncı ve yedinci evrelerde kişinin değerlere ve o değerlerin toplumdaki niteliklerine karşı ilgisi oldukça artış göstermiştir. Ahlakî kurallar, basit bir şekilde değil daha çok kişisel değerlendirme ve edinilen tecrübelerle göre algılanmaktadır. Bu sebeple de ilk yetişkinlik döneminde diğer bireylerin özel durumlarına karşı kişisel ilgiler artar. Bu dönemde kişide merhamet ve yardım konusunda hassasiyet doğar ve empati süreci daha çok gözlenmektedir. Birey kendisini başkalarının yerine koyma eğiliminde daha çok bulunarak kişileri anlamaya çalışır. Yardım ve merhamet sözcükleri kişinin düşünce dünyasında yer tutar.

En son evresinde benlik bütünlüğünde, yaşlanmış bireyler başkası olmadan “ben” olamam, başkalarıyla paylaşmadan da “biz” olamayız düşüncelerini benimserler. Bu ileri yaş döneminin umududur. Yaşlılık evresindeki “benlik bütünlüğü” duygusu ile bebeklik dönemindeki “güven duygusu” birbirine çok benzemektedir. Bu kişilerin toplumdaki rolleri oldukça büyüktür. Yaşlılar toplumda söz sahibi bireyler olarak kabul edildikleri için, eğer yaşlılar “sağlıklı ölüm”den korkmazlarsa ve kendileriyle barışıklarsa genç bireyler de onları örnek alacak hayattan ve ölümden korkmayacaklardır. Hayatın son bölümünde Tanrı kavramı ve dini inançlar ahiret inançlarına göre de şekillenmektedir. Erikson’a göre bütünlük duygusuna sahip olan yaşlı kişi ölümü büyük bir ağırbaşlılıkla hayatının doğal bir sonucu olarak görecektir ve karşılayacaktır. Bu duygulara sahip olan bireyler büyük ihtimalle daha önceki evreleri de oldukça sağlıklı geçirmiştir. Her şeyi yeni baştan keşke yaşayabilseydim düşüncesi pişmanlıkların olmaması sebebiyle yaşlılık ona bir huzur sağlamaktadır. Üretmiş

olduklarından yaşadıklarından hoşnut ve huzurlu olan yaşlılar daha genç kişilerle olumlu ilişkiler içinde bulunmaktadır

Sonuç olarak Erik Erikson’a göre kişilerin Tanrı tasavvuru bebeklik öncesindeki döneme kadar dayanmaktadır ve her şey tüm evrelerde yaşamış olduğumuz krizlere göre değişim göstermektedir. Tıpkı normal gelişim sürecindeki krizleri olumlu yönde çözümleyebilmemiz konusundaki başarımız da bu noktada bizlere inanç bağlamında yardımcı olmaktadır. Bu alanda dini inanışlarımızı da olumlu şekillerde ifade edebilmekte ve yaşayabilmekteyiz. Bu da kişiye çok güzel, düzenli ve sevgi dolu bir yaşam süreci sunmaktadır. Tüm bu evrelerde de temel sorun güvendir. Güven oluşan ortamda gerek evrelerin başında gerekse de sonunda tamamen kişi güvene dayalı bir inanç sistemi geliştirmektedir.

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, çev. Kâmuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul 1998
- Akseki, Ahmet Hamdi, *İslam Dini*, Yeni Akım Yayınları, Ankara, 1989.
- Akman, Yasemin, Erden M., *Gelişim ve Öğrenme*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2004
- Alexander, Irving, “Erikson and Psychobiography, Psychobiography and Erikson.” In *Handbook of Psychobiography*, Edited by William Todd Schultz. New York: Oxford University Press, 2005.
- Allport, Gordon, *Birey ve Dini*, Çev. B. Sambur, Elis yay. Ankara 2004
- Argyle, Michael ve Hallahmi, Benjamin Beit, (Çev: Yrd. Doç. Dr. Ali Kuşat), “Dini Davranış Teorileri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004/1, S. 16 s. 273.
- Arı, Ramazan, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayın Dağıtım. 2005, Ankara..
- Arslan, Emel, “Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson’un Psiko sosyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Arslantürk, Zeki, *Sosyal Bilimler için Araştırma Metot ve Teknikleri*, İFAV yay., İstanbul 1997
- Arslantürk, Zeki, *Kutsalın Dönüşü*, Ayışığı Kitapları, İstanbul., 1998
- Atak, Hasan, *Beliren Yetişkinlik; Yeni Bir Yaşam Döneminin Türkiye’de Araştırılması*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü , Ankara, 2005.
- Ayten, Ali, *Psikoloji ve Din*, İz Yayınları, İstanbul, 2006.
- Bacanlı, Hasan, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayın Dağıtım İstanbul 2002.
- Bacanlı, Hasan, *Gelişim ve Öğrenme*, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara,1999.
- Bahadır, Abdülkerim, “Ergenlik Döneminde Din ve Ahlak Gelişimi”, *Mehir Aile Dergisi*, 2001, Yıl:, S. 1, s. 46
- Balkaya, Ayşe, “Lise Öğrencilerinin Kimlik Duygusu Kazanım Düzeylerinin Bazı Kişisel Sosyal ve Ailesel Nitelikler ile Suç Davranışı Bakımından İncelenmesi”, Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir 2005.
- Benveniste, Daniel, (daniel.benveniste@gmail.com)16/09/2014
- Bezci, Şenol, “Youth in Crisis: An Eriksonian Interpretation Of Adolescent Identity In “Franny” Novitas Royal”, *Research on Youth and Language*, 2008,
- Bilgin, Nuri, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994
- Boland, Sue, *In the Shadow of Fame*, Viking Publishing, New York, 2005.
- Boeree, George, *Personality Theories: Erik Erikson*, Shippensburg University, 1997
- Bovet, Pierre, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, Çev. Selahattin Odabaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1958.

- Burger, Jerry, *Kişilik*, Kaknüs Yayınları, Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu, İstanbul, 2006.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 2003
- Byrnes, F. Joseph, *The Psychology of Religion*, The Free Press, Newyork, 1984
- Certel, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Andaç Yayınları, Ankara, 2003.
- Certel, Hüseyin, *Suçlularda Dine Dönüş*, Nobel Yay. Ankara 2009,
- Certel, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset, Isparta, 2011
- Christine, Ross, *A Qualitative Study Exploring Characteristics of Churches Committed to Intergenerational Ministry*, Saint Louis University, A Bell Howel Information Company, USA, 2006.
- Coles, Robert, *Erik H. Erikson: The Growth of His Work*. Boston: Little, Brown, 1970.
- Coles, Robert, *The Erik Erikson Reader*, Norton Company Press, New York, 2000
- Corvelyn, Josef, Patric Luyten, “Psychodynamic Psychologies and Religion”, *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, The Guilford Press, New York 2005.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Çuhadaroğlu, Füsün, Kendilik Patolojisi Belirtisi Olarak Kimlik Kargaşası, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 2001, C. 12, S. 4, s.310.
- Dal, Veysel, “Farklı Kişilik Özelliklerine Sahip Bireylerin Risk Algularının Tüketici Davranışı Açısından İncelenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma,” Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009.
- Dinçel, Esen, *Ergenlik Dönemi Gelişimsel Ödevleri ve Psikolojik Problemler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Elkind, David, *Erik Erikson: İnsanda Gelişimin Sekiz Evresi*, (Çev. A. Dönmez), A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi,
- Erikson, Erik, *In Search of Common Ground*, New York, Norton Press, 1973.
- Erikson, Erik, *Identity: Youth and Crisis*, Norton&Company, New York, 1968.
- Erikson, Erik, *İnsanın Sekiz Çağı* (Çevirenler: T.B. Üstün ve ark.) Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984.
- Erikson, Erik, *Identity and The Life Cycle*, Norton Company Press, Newyork, 1980
- Erikson, Erik, *Insight and Responsibility: Lectures on the Ethical Implications of Psycho analytic Insight*, Norton Company, New York, 1964
- Erikson, Erik, *İnsanın Sekiz Evresi*, çev. Gonca Akaya, Okuyan Us Yay., İstanbul, 2014
- Erikson, Erik, *Childhood and Society*, Norton Company, New York 1950.
- Erikson, Erik, *Dimensions of a New Identity*, Norton Company, Newyork, 1974.

- Erikson, Erik, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis and History*, Norton Company, New York 1958.
- Erikson, Erik, *The Life Cycle Completed: A Review*, Norton Company, Newyork, 1982
- Erikson, Erik, Joan Erikson, Helen Kivnick, *Vital Involvement in Old Age*, Norton Company Press, NewYork, 1994
- Evans, Richard, *Dialogue with Erik Erikson*, Praeger Publishes, New York 1981.
- Faruk, Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Freud, Sigmund, 'Three Essays on the Theory of Sexuality'. In *the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. VII, London, Hogarth, 1953
- Freud, Sigmund, *Cinsiyet Üzerine*, çev.Avni Öneş, Say Yay., İstanbul 1983
- Friedman, Lawrence J., *Identity's Architect: A biography of Erik H. Erikson*, Publisher Scribners US Paperback Edition, New York, 1999.
- Fromm, Erich, *Psikanaliz ve Din*, Kabalcı yayınları, İstanbul 1990
- Gander, Mary J. and Gardiner, Harry W., *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Yayına Haz. Bekir Onur, Ankara, 2001.
- Guittard, Louis, "Gençlerde Dini Gelişim", Çev. Ömer Özyılmaz, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987,
- Gürses, İbrahim ve Kılavuz, M. Âkif, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2011
- Harman, Ömer Faruk, *Din Ve Vicdan Hürriyeti*, İslam Ansiklopedisi, cilt 9,,İstanbul 1994
- Harlow H. F. and Harlow, M. K., *The Young Monkeys, Readings in Psychology Today*, California 1972.
- Hökelekli, Hayati, "Ergenlik Çağı Gençlerinde Dini Gelişme", Çeviren A. Gruber, *Hareket Dergisi* , Ankara
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 2001.
- http://psychology.about.com/od/profilesofmajorthinkers/p/bio_erikson.htm 22.12.2014.
- <http://www.belgeler.com/blg/2dry/erkson-ve-freud-karsilatirma-sonu> /28.12.2014.
- http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/erik_h._erikson /24.06.2013
- <https://dub127.mail.live.com/?tid=cmfUoNoTE95BGUGNidZ1817A2&fid=flinbox&paid=cmiMRCV6db5BGWeNidZ1xJdg2&pad>
- İnanç, Banu, *Kişilik Kuramları*, Öz baran Ofset, Ankara 2012
- James, William, *The Principles of, Psychology* Vol.1 Dover Publications, Newyork 1918
- Jung, Carl Gustav *Analitik Psikoloji*, Çev.E. Gürol Payel yay., İstanbul 1997

- Karaca, Faruk, *Dinî Gelişim Teorileri*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kayıklık, Hasan, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, DEÜ., İzmir, 2000.
- Koç, Mustafa, “Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dini Yaşam”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2006, C: 42, S. 3, s.2. 12
- Köylü, Mustafa, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yayınları, Samsun, 2000.
- Köylü, Mustafa, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, *A.Ü., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, C. XLV, S. II, s. 145-147.
- Köylü, Mustafa, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, İstanbul, 2004.
- Liebert, Robert and Kail, V. R., *Developmental Psychology*, Printice Hall, New Jersey, 1974.
- Marr, Peter R., *Development of an Intergenerational Curriculum for Christian Education Ministry in the Church*, The Eastern Baptist Theological Seminary, A Bell Howel Information Company, University Microfilms International, UMI No: 9026401, USA, 1990.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Tanrı'yı Tasavvur Etmek*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011
- Morsünbül, Ümit, *Ergenlikte Kimlik Statülerinin Bağlanma Stilleri Cinsiyet ve Eğitim Düzeyi Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ankara, 2005.
- Onur, Bekir, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Kitapevi, Ankara, 2000
- Oruç, Cemil, *Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi*,
- Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish Volume 8/8 2013, Ankara
- Özbaydar, Belma, *Din ve Tanrı inancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1970.
- Özkalp, Enver, *Psikolojiye Giriş Dersleri*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, 1. Baskı, Eskişehir, 2003.
- Öztürk, Orhan, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, Nobel Tıp Kitapevi, Ankara, 2008
- Paul, Roazen, Erik H. Erikson: *The Power and Limits of a Vision*. New York: Free Press, 1976.
- Sayıl, Melike, *İnsanın Gelişimi: Yaşam Boyu Gelişim*, Psikiyatri Temel Kitabı, Hekimler Yayın Birliği Yayını İstanbul, 1997.
- Selçuk, Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, TDV Yay., Ankara 2005
- Selçuk, Mualla, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB. Yay İstanbul 2000
- Senemoğlu, Nuray, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*, Gazi Yay, Ankara
- Seyidoğlu, Halil, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Güzemcan yay., İstanbul 2003

- Stevens, Richard, *Erik Erikson: An Introduction*. New York: St. Martin's Press, 1983.
- Şentürk, Habil, *Din Psikolojisi*, Tuğra Ofset, Isparta, 2011
- Şentürk, Habil, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, Tuğra Ofset, Isparta, 2008
- Şentürk, Habil, *İbadet Psikolojisi*, İz Yay. İstanbul 2008
- Songar, Ayhan, *Psikiyatri*, İstanbul Üni Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., Baskı Atölyesi, İstanbul 1976
- Topuz, İlhan, *Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başa Çıkabilme Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Bursa 2003
- Tuğlacı, Pars, *Okyanus Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, Pars Yay., İstanbul 1971
- Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 2002
- Ursula, Lehr, *Yaşlanmanın Psikolojisi*, Bilimsel ve Teknik Yayınları ,Çeviri Vakfı Yay., (çev. Neylan Eryar) İstanbul, 1994.
- White, James , *Intergenerational Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1988.
- Wulf, David, *The Psychology of Religion: An overview*, American Psychological Association, Washington, 1996
- Yağcı, Hamdiye, “Ortaöğretim Öğrencilerini Değer Yönelimleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (Zeytinburnu Örneği)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Yavuzer, Haluk, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2001.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Serap ŞEN
Doğum Yeri : Burdur/Bucak
Medeni Hali : Bekâr

Eğitim Durumu :

Lise Öğrenimi : Bucak Lisesi
Lisans Öğrenimi : Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
İngiliz Dili ve Edebiyatı
Yüksek Lisans : Süleyman Demirel Üniversitesi
Sosyal Bilimleri Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D
Din Psikolojisi Bilim Dalı

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi : İngilizce (ileri) Almanca (orta)

İş Deneyimi:

Portsan Mermer A.Ş
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Hikmet Tolunay MYO Okutmanlık
Süleyman Demirel Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Okutmanlık
Bemar Kariyer Okulları / British Town Isparta
Ardem Dil Merkezi Isparta
Kavram Dil Merkezi Isparta